

НАЗАР ЭШОНҚУЛ

ШАМОЛНИ ТУТИБ БЎЛМАЙДИ

Қисса ва ҳикоялар

Тошкент

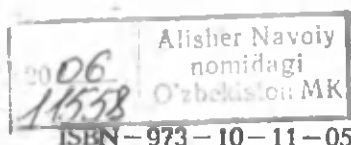
Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти – 2005

84(5У)6-44-Ўзбек адабиёти асар-
лари - Ҳикоялар - Қиссалар

Назар Эшонқул ўтган аср 80-йилларнинг охирида адабиётга кириб келган авлодга мансуб. Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган асарларида шу даврга хос туйғу-кечинмалар билан бирга анъанавийлик ва авангардликнинг синтезлашуви акс этган. Бу сўз қўллаш, мураккаб бирикмали жумла қуришдан тортиб, воқеликка, метафарага, тасвир ва ифодага муносабатгача сезилади. Ҳайратангиз, бу асарларни ўқиётганда сиз ҳам бадиий мушоҳода кенгликларини ҳис этасиз, ҳаётга, инсонга қарашингиз кенгайди, дунёнинг қанимат эканини, уни мазмунли ўтказиш зарурлигини яна бир бор англайсиз.

Нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир:
Жаббор Эшонқул

Муҳаррирлар:
Малика Рустамова,
Гулноза Сатторова

НД 32624
2

© Назар Эшонқул. Шамолни тутиб бўлмайдди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти – 2005

ШАМОЛНИ ТУТИБ БЎЛМАЙДИ

Юз йилдан бери терсоталикларнинг гурури ва фахри бўлиб келган, замонавий қилиб қурилган равоқли уйлар қаршисида юздаги чипқондек қишлоққа кўримсизлик ва кексалик бағишлаб турган, номаълум ва мудҳиш синоатларга тўла қадим кўрғонни эслатувчи Байна момонинг уйини худди унутишга ва йўқ қилишга маҳкум этилган хотирадек ниҳоят бузиб ташлашга киришишди: темир тирноқли буддозерлар уйнинг деворларини қулатар эканлар, уй билан қўшиб, ўзларининг ҳам нималаринидир бузиб, вайрон қилишаётгандек, терсоталиклар бир чеккада жимгина кузатиб туришар ва нақ эллик йилча тақдирнинг бешафқат ўйинига қарши кураша — кураша дунёдан ёлғиз ва изсиз ўтиш азобини кўтариб келган, ҳаёти ўзларига ҳамон тушуниксиз ва мавҳум туюладиган Байна момони эслаган аёллар кўзларига ёш олиб, болаларини бағирларига босганча, олис ва ғамгин хотираларга берилиб, мунгайган алфозда ўтирардилар.

Байна момо тириклигида гарчи бу аёлларни, зрининг полвонлик лаш — лушлари ва кийим — кечақлари ётган, полвонинг ўлиmidан сўнг ҳечқачон чироқ ёнмаган, туйнути шуваб ташланган ана у ҳужра каби қоронғу мусибат тўла уйи ичкарисига киритмаган бўлса — да, улар қаҳр ва ғазабини ситам билан ичига ютиб келган бу кампирни ҳурмат ва эҳтиром билан эслашарди. Бу уй Терсотада қурилган биринчи уйлардан эди ва Райим полвоннинг отаси Шукур оқсоқол бундан бир аср муқаддам туғилажак фарзандларига кенг уй ва йилдан — йилга кўпайиб бораётган йилқиларга отхона солиш мақсадида Терсота сойининг офтобрўясига қишлоқнинг биринчи пойдеворини қурганди. Райим полвон эса отасининг ишини давом эттирди: уйнинг орқасида боб барпо этди ва отхона ёнида қирга туташтириб, ёзнинг жазирамасидан гўшт ва ёғларни, қимиз ва айронларни

асраш учун кенг ертула, уйнинг олди тошдан баланд супача, от кириб чиқадиган узун, устундор айвон қурди. Байна момо элик йилга яқин ёлғизлик даврини ана шу айвондаги устунларга суяниб ўтказди: у зри ва ўғлининг жудолик азоби қийнаган пайтлар шу устунларни қучганча йиғларди. Кейинчалик кўз ёшлари ҳам тугаб қолгач, ҳаётида гўё суянчиғи ва орқасидан йиғлаб қоладигани йўқлигини одамлардан яшириш учун ёки энди йиллар силсиласига дош беролмай путурдан кетаётган уйни буткул вайрон бўлишдан асраб қолмоқчидек, елкасини устунга суяган ҳолатда хотирасининг синиқ парчаларига тикилиб, кўзларини юмганча ғамгину мустағриқ ўтирарди.

Райим полвоннинг ўлиmidан кейин туғилган ва у ҳақда кейинчалик буткул эсларидан чиқиб кетган чўпчаклар — нигина эпитиб улғайган авлод уйларини равоқли ва пишиқ гиштдан қура бошлагач, бир пайтлар Терсотанинг кўрки ва ғурури бўлиб турган бу уй бирдан кўримсиз қиёфага кирди ва энди Байна момо каби уй ҳам қишлоқдаги уйлар олдида ёлғизланиб қолганди: фақат бири — бирини босиб — туртиб кириб келаётган шошқолоқ йиллар бу авлоднинг саркаш қалбига қандайдир олис хотирани ёқиб қўйиш учун беҳуда уриниб, уй деворларига маҳзун битиклар ёзар, бекаси билан бирга бу макон ҳам алақачон ўзининг олдинги қудрати ва виқорини йўқотиб бўлган, унут ва ташландиқ масканга айланганди. Терсоталиклар энди аэропланлар ҳақида гаплашишарди. Улар замоннинг алғов — далғовларига ғарқ бўлган, ҳаётларида юз бераётган янгиликларни ҳазм қилиб улгурмасди. Йиллар билан бирга ҳамма нарса ўзгарар, фақат Байна момогина уни сезмас, гўё унинг учун вақт ўша ҳолича қотиб қолгандай, уни ҳамон ўша элик йил олдинги — зри ва ўғлининг ўлигини аскарлар тепкилаб ўтишган устун олдидан топиш мумкин эди.

Миршаб ва аскарлар уйнинг ҳар бурчагидан ёпирилиб келишганда Байна момо зрининг мурдаси устида турарди. Райим полвонни қўлга туширолмай юрган Замон отбоқар уни уйдан чиқаётганда отиб ўлдирган, энди полвон ростдан ҳам ўлганми, йўқми миршаблар билан пусиб — пойлаб, айвонга яқинлашиб келарди. Бироқ шу пайт яна ўқ овози жаранглади ва Райим полвондан кўз узмай келаётган аскар

оёғини қучоқлаганча бақириб йиқилди. Байна момо меҳмонхона эшигидан чиқаверишда отасини отиб ташлашганини кўргач, уйга югуриб кириб кетган, қўлига отасининг милтиғини тутиб турган ўғлини кўрди — ўғлининг кўзларида ҳам эриники каби ғазаб, телбалик ёнарди. Байна момо ўғлини огоҳлантиришга улгурмади. Бирданига бир неча ўқ овози унинг қулоғини битириб қўйди ва ўғли отасининг устига юзтубан йиқилди — йиқиларкан, энди сабза урган мўйлови титраб кетди, онасига бир зум қўрқув ва ҳижолат аралаш тикилди. Замон отбоқар югуриб келиб, унинг бошига тепди ва милтиқни бир четга улоқтирди. Қишлоқда аскарлардан бошқа ҳеч ким кўринмас, одамлар гўё сувга чўккандай ғойиб бўлган, фақат деразаларга тортилган қора пардалар бу мудҳиш жиноятга лоқайд ва бефарқ боқиб турарди. Байна момо терсоталикларни кечири олмади — кўкраги илма — тешик бўлган ўғлига қарата Замон отбоқар яна бир неча бор ўқ узаркан, у мадад излаб, уйларнинг туйнуқларини ёпиб турган қора пардаларга бир — бир кўз тикди, бироқ у ердан совуқ сукутдан бошқа ҳеч нарса кўринмас, зулматга чўккан туйнуқлар бу мисли кўрилмаган қотилликни жимгина томоша қилиб турарди. Миршаблар Райим полвон ва ўғлининг ўлганига ишонч ҳосил қилишгач, отларига миниб жўнаркан, Замон отбоқар эри ва ўғли мурдаси устида чўкка тушган Байна момонинг елкаси оша қамчи туширди:

—Энди хору зорликда ўлиб кетасан, — хириллади у. — Молингни топшир, деганда эринг қўлига милтиқ ушлаб биз билан сичқон — мушук ўйнади. Мана, энди унга ҳеч нарсанинг кераги йўқ.

Миршаблар Райим полвоннинг қўрадаги подаси — ю отларини ҳайдаб кетишди. Замон отбоқар отларни қувиб кетаркан, бир йўла отаси билан унинг қасосини олиши мумкин бўлган ўғлини ҳам отиб ташлаганидан хурсанд эди — у шу кетиши билан қишлоқнинг кўп нарсасини ҳайдаб кетди — энди қишлоқ бирдан минораси қулаган шаҳардек ғариб ва нотавон кўринарди. Ўн беш йиллардан сўнг Замон отбоқар қишлоққа қайтиб келганда қишлоқдан файз кетиб, одамлар яна ҳам ожиз ва ҳуркак бўлиб қолгандилар. У Райим полвондан сўнг ташландиқ ҳолатга келиб қолган сой

бўйидаги боғга кенг қилиб уй қурди: у боғда уй қуриш учун ҳеч кимдан рухсат сўраб ўтирмади. Энди у ўзи бу қишлоққа олиб келган замон ҳавосидан яйраётган қишлоқдошларини кўриш учун отда изидан бир тўда ов итларини эргаштириб айланиб юраркан, қоя остида елкасига ўтин кўтариб келаётган Байна момога дуч келди. Байна момо қариб қолган, аммо ҳали ҳам кўзлари худди ўн беш йил аввалгидек қаҳрли ва нафрат тўла эди.

— Сен менга бундай қарама, — Замон отбоқар қамчисини ҳавода силкитар экан. — Эринг бу ерда бўлмаса бошқа ерда барибир ўлган бўларди. Сен эса хавотир олма, ўлсанг итларим кўмади. — Шундай деб у бўрибосарларни кўрсатди.

Аммо у Байна момони бу сафар урмади. Байна момо ҳам унга бир оғиз ортиқча гапирмади. Умуман эри ва ўглининг ўлиmidан сўнг камгап ва одамови бўлиб қолганди. У Шукуроқсоқол ўз феълига яраша кенг — кенг қилиб қурган хоналарда худди бир нарчасини йўқотган каби мақсадсиз кезиб юрарди: у энди бу алғов дунёда ёлғиз ва қаровсиз қолганди: лекин ўзининг ожизлигини ҳеч қачон билдирмас, ўзидан кўнгиш сўраганларни ёмон кўрар, гўё ҳаёти ҳеч ким қиё боқа олмайдиган даҳлсиз салтанатдек у ёққа бирон кишини ҳатто сўзи билан ҳам, киришга йўл қўймади. Эрта баҳордан то кеч кузгача саҳармардондан олдига беш — олти қўй — қўзи, эчки — улоқ ҳайдаганча дарё бўйидаги юлғунзорга тушиб кетар, у ердан қуриган шох — шабба териб, қоронғу тушганда уйига қайтар, бир йилда икки — уч марта тегирмонга буғдой кўтариб борарди. Унинг буғдой кўтариб юришдан ори келган Оломурод тегирмончи Байна момони инсофга чақирди:

— Сиз бундай овора бўлиб юрманг, — деди у. — Бирон эркақдан бериб юборсангиз, тортиб, ўзим уйингизга олиб бориб ташлайман.

— Бу қишлоқда эркак йўқ, — деди Байна момо зарда билан, сўнг елкасидаги буғдойни тегирмонга кираверишда туширди. Гапираётганда овози титраб кетди. Тегирмончи тилини тишлаб қолди. Байна момо бир пайтлар фақат қишлоқ эмас, бутун тоғли халқнинг орини кўтарган, номини чиқарган Райим полвонни кулоқ дея таъқиб қилишларига, сўнг итдай хор қилиб отиб ташлашларига йўл қўйгани ва

ўғли билан эрини замоннинг эгаси, бир пайтлар Райим полвоннинг мадаи Замон отбоқар ихтиёрига бериб қўйгани учун қишлоқдошларини кечиролмас, уларга бўлган нафрати сусайиш ўрнига, йиллар ўтиб, ота — бола ўлдирилган оқшомдан узоқлашган сайин кўпроқ ўрни ва қадри билинаётган, ўзини ҳаётнинг барча қувончидан бир йўла маҳрум этган, ёлғизликнинг кўр мусибати аро тобора авжланиб, Байна момонинг кексалиги билан бирга инжиқ ва йўриқсиз бўлиб борарди. У баъзида қишлоқдошларини очиқ масхара қиларди: «Э, сенмисан, Салом чаваңдоз, хотинингнинг иштонини кийиб юрибсанми дейман», «Ҳаким отчопормисан, бунча урғочи байталга ўхшаб қийшанглайсанг...» «Бу қишлоқнинг аёллари энди фақат хезалак туғади». Бу масхара ва нафрат йиллар ўтиши билан Байна момони қишлоқдошларидан бутунлай ажратиб қўйди. Энди у ёлғиз ва кимсасиз қолди. Уни ойлаб биров йўқламас, фақат эрталаб эчкиларини юлғунзорга ҳайдаб бораётганидан, кечқурунлари қишлоқни тутган қайнаётган сут ҳидидан ҳали унинг тирик эканини билишарди. Байна момо ўз ёлғизлиги ва мусибатини ҳаётнинг бадбўй, забун, хор этилган ҳидлари анқиб ётган йиллар даҳлизидан етаклаб ўтди. Қишлоқдошлари баҳор келиши билан эски яйловларга кўчиб чиқишар ва ер шудгорлар, ҳар ким ўз ташвишига берилиб кетарди: қишлоқда қолган Байна момо эса бу пайтда ёлғизлик даштини шудгорлар, у ерга ҳар йили Замон отбоқар ҳукумат одамлари билан келиб, эри ва ўғлини отиб ташлаган оқшомни экар ва сўнг ёлғиз ўзи ҳосилини йиғиб оларди. Байна момо ҳар кеча кўз ёшлари билан тўлган қайиқда йиллар қоялари орасида қолиб кетган эри билан ўғлининг илма — тешиқ бўлган мурдаси ва Замон отбоқарнинг музаффар қамчиси ётган қонли ҳалқоб билан тўлган айвонга сузиб борар, эрталаблари ҳўл бўлиб кетган ёстиғини худди қадим аждодларнинг унут яловидай уйининг олдидаги — орадан йиллар ўтгач, уйини бузаётганлар қўпориб ташлашга кучлари етмагач, ковлаб олишга мажбур бўлган — баланд толга осиб, офтобда қуритарди. Қиш пайтлари ғамлаб қўйган ўтини етмаган кунлари у кўрпага оёғини тикқанча хотирасига исиниб жон сақларди. Ражаб чўпон қариндошлиги қўзиб, бир неча йил олдин ғамлаб берган ўтини омборхона

ортида, тахлаган жойда тахи бузилмай турарди — уни Байна момо қазо қилганда маъракага яратишди ва барча терсоталиклар Райим полвон тириклигида ҳамманинг маслаҳатгўйи бўлган, уйи ҳамиша меҳмонлар ва полвонваччалар билан тўлиб — тошадиган бу аёлнинг бунчалик нафрати ва тавқи лаънатига сазовор нима гуноҳ қилишганини бир умр билолмай ўтишди. Байна момо қишлоқдошларига кўз — кўз қилмоқчидай, бу уйнинг эркаги ва орияти ўлмаган дея таъкидлаётгандай эри ва ўглининг полвонлик яктаklarини ҳар ойнинг охирида шусиз ҳам ҳамманинг кўзига ташланиб турадиган уйининг шаппатгайига осиб қўярди: яктаklar ҳам бора — бора йиллар ҳовурига ҳамда ҳар ойда қайта ювадиган нафрат тўла чангалларга дош беролмади: Замон қассоб ўлимидан бир кун олдин яктаklar торда увада — увада бўлиб осилиб турар, улар энди кийимдан кўра кўпроқ қабрлар устига илиб қўядиган лахтакка ўхшаб қолганди.

Замон отбоқарнинг ўлими ҳам Байна момонинг қалбини юмшата олмади: унинг ўлими тўғрисидаги хабарни келтиришганда Байна момо ўз ҳужрасида келинлик сандиги ёнида чўкак тушганча мусибату ғамга кўмилиб ўтирарди: унинг шу туриши азоб — уқубатнинг бир тўплам уюмига ўхшарди. Ҳужрага бош суққан Розия момо унга Замон отбоқарнинг ўлими ҳақидаги хабарни етказди. Барча аёллар ҳозир қувончдан ҳаммани бир — бир қучиб чиқади деб ўйлашганди. Аммо Байна момо хабарни маликалардек хотиржам қабул қилди: у бу хабардан ажабланмади ҳам, ўтирган жойидан остонадаги аёлларга бурилиб ҳам қарамади — ҳайкалдай, тошдай қотиб ўтираверди. Фақат унинг бармоқлари қалтираб турар, хонага қон ҳидидай нохуш ҳид ўтириб қолганди. Аёллар ундан жавоб кутиб, узоқ ўтиришди. Орадан анча вақт ўтгач, Байна момо уларга ўтирилиб ҳам қарамай, гўё уларни кўришдан ижирғангандай ва жиркангандек алфозда «Боринглар, ўликларингга йиғланглар» деди. Унинг қаҳр тўла товуши кўпдан буён одам қадами етмаган ҳужралар ичига сингиб кетди: у ердан йигирма етти йиллик чангу ғубор гўё зардали овоздан қалтираб кетгандек жойларидан бир қимиллаб қўйди, сўнг яна ҳужраларга бу хонадон бошига тушган ғам — андуҳдай

абадий чўқди. Шундай дея Байна момо мусибат ва ғам адо қилган, йилдан – йилга кичрайиб, қариб бораётганидан ва юзини тилим қилиб ташлаган ажинларидан уялгандай фаслма – фасл ранги ўзгариб, худди бекаси каби туссиз, рангсиз кўринишга келиб қолган ва ҳеч қачон елкасидан тушмаган желаги билан юзини аёллардан тўсиб олди; шу билан у терсоталиклар ва одамлар билан ўрнатилажак барча мулоқотлар эшигини тақа – тақ ёпди ва фақат ўзигагина маълум, бошқа ҳеч ким англай олмайдиган, бошқа ҳеч ким англашга қодир бўлмаган ўз дунёсига кириб кетди.

Байна момо сўнги нафасигача ўз нафратига содиқ қолди. Замон отбоқарнинг ўлиmidан сўнг ҳам қишлоқдошлари билан илакишиб кетолмади. Умрининг охирида бу ўжар кампир барибир ўзлариникига кўчиб бормаслигини сезгач, сингиси билан куёвининг ўзлари кўчиб келишди: аммо бу пайтда Байна момо бутунлай оёқдан қолган, фақат кун узоғи кўзини шифтта тикканча чўзилиб ётишга яради.

Байна момони эри ва ўғлининг қабри ёнига қўйишди: элик йил аввалги қабрни осонгина топишди; қабр деярли ҳар ҳафта тозалаб турилганидан бошқа қабрлардан яққол ажралиб турар ва ундан мискин бир андуҳ анқирди. Унинг Райим полвондан сўнг деярли янгиланмаган, ҳатто уларга ҳам мусибат ва ёлғизлик ҳиди ўтириб қолган кўйлақларини халқ лапарларини йиғиш учун келиб, қуриб кетишган ва ўша талаба қизлардан сўнг бирон марта фойдаланилмаган торга узоқ жанглاردан сўнг мағлуб бўлган қўшиннинг ўзларига ўлжа қолган туғларини осиб қўйишгандек ва қишлоқдошларидан элик йил нафрат қилган аёл устидан ниҳоят галаба қилишгандек бирма – бир осиб чиқишди. Талаба қизлар ўшанда Замон отбоқарникига йирилган, пишириқ – мишириқни бошлашган аёллар қий – чув қилишаётган оқшомда келишганди. Уларнинг келиши билан Замон отбоқарникида бошланган тўй ташвишлари қўпилиб кетди. Бироқ қизлар қишлоқ иримларини назарига ҳам илишмади. Байна момоникига кела – солиб, кир ювишга тушдилар – улар ичкўйлак, рўмол, яна Байна момога ғалати кўринган шимларини шундоқ ҳаммага кўз – кўз бўладиган жойга бемалол осиб қўйишди – улар Мели ўқитувчининг «қишлоқдаги энг кекса аёл» деган бир оғиз гапи билан

Байна момонихига келиб ўрнашиб олмишган, афтидан, ҳали — бери кетишмоқчига ўхшамасди. Байна момо улар билан очилиб гаплашмади ҳам. У кечқурун эчкиларни соғаркан, қизлар ҳайратдан қий — чув қилиб юбордилар: уларнинг биронтаси ҳам эчки соғишни кўрмаганди. Қизларнинг бир — иккитаси Байна момога яқинроқ келиб, унинг эчки елинига бориб келаётган қоқсуяк қўлларига қарадилар: кейинчалик миршабларнинг ҳафсаласини пир қилган, худди уйнинг девори каби йиллар уқалай — уқалай жимитдек қилиб қўйган гавдасини сал олдинга эгиб турганидан унинг ўзи ҳам қари ва озғин эчкига ўхшаб қолганди.

— Агар ўғлингиз бўлганида мен сизга жон — жон деб келин бўлардим, — деди қизлардан шаддодроғи Байна момонинг эчки соғишидан завқи келиб.

Байна момо унга ўқрайиб қаради ва кўзларида бирдан алам ёнди: қизлар кўрқиб кетишди: кўз олдларида Байна момонинг бутун танаси бирдан тутаб жўнагандай туюлди. Қизлар дуа ҳидини аниқ сезишди. Байна момо ўрнидан турди — да, қўлидаги қадини супага қўйиб, ичкари кириб кетди ва шу киргани билан эртасига эчкиларини юлғунзорга ҳайдаб кетмагунча қайтиб чиқмади. Чошгоҳ пайти эчкиларини ҳайдаб кетар экан, қизларга бир оғиз ҳам гапирмади. У худди ойпарастга ўхшаб кетиб борар, эчкилари юлғунзорга эмас, Пўлат чолнинг бедапоясига қараб кетаётганини ҳам сезмай, юлғунзор тарафга йўл олганди. Пўлат чол қорни шишиб кетган эчкиларни ҳайдаб келганда Байна момони уйдан тополмади: у алламаҳал, ой атрофни сутдай ёритганда шарпадай кириб келди ва уйга кириб кетиб, то миршаблар сўраб келмагунча уйдан чиқмади. Қизлар бир ҳафта унинг оғзини пойлаб овора бўлишгач, бирон нарсага эришолмай қайтиб кетишди. Улар уй олдида пайдо бўлишлари билан уйнинг таназзулга юз тутгани бирдан билиниб қолди. Улар навқирон ва гўзал эдилар, уйдан ва Байна момодан чиркинлик ва мусибат ҳиди келар, навқиронлик олдида бирдан уй ҳам, Байна момо ҳам кексайиб қолгандай эди. Улар бу уйга ўрнашиб қолган ёлғизлик ва мусибатни чўчитиб, сўнг қувиб юборишмоқчидай тинмай хохолашардилар. Талаба қизларнинг очиқ — сочиқлиги ва лорсиллаган таналарини кўз — кўз қилиш учун

кийиб олган тор шиму кўйлаклари, калта сочлари — ю ғалати, оппоқ пайпоқлари ҳам табиатан текин томошани яхши кўрадиган терсоталикларнинг эътиборини тортолмади: уларнинг шаҳар атири уфуриб турган ноз ва таманнолари сирли тарзда ўлдирилган отбоқарнинг азаси орасида кўзга ташланмай қолди. Узоқ вақт фарзандсизлик азобини тортган отбоқарни қирқдан ошиб дунёга келган уч ўғлига бирваракайига дабдабали тўй килиш учун казо — казоларни шахсан ўзи айтиб келиш мақсадида шаҳар тушиб кетгандан икки кундан сўнг эрталаб дарё бўйидаги юлғунзор ичидан чавақланган ҳолда топиб олишганда аллақачон тўй қозонлари қурилиб, узоқ манзиллардан баъзи меҳмонлар кела бошлаган эди. Узоқ йиллар ўзларига суянчиқ бўлиб келган отбоқарнинг ўлими худди душманларидан ўзларини асраб турган кўрғонлари қулагандек терсоталикларни бирдан мунғайтириб қўйди — улар қарийб чорак аср раҳнамо ва пешволари бўлиб келган одамнинг ўлиmidан қаттиқ қайғуга тушдилар. Эртасига етиб келган миршаблар қишлоқдаги ҳар бир эркак билан гаплашиб чиқишди, сўнг улар Байна момоникига йўл олдилар — улар йигирма етти йил муқаддам отбоқар туфайли эри ва ўғлидан ажралган аёлни тўсатдан эслаб қолишганди. Бироқ улоқлар ичида улоқдан ҳам кичик жуссали, юзига йилларнинг бешафқат муҳри босилган ҳамда ёлғизликка маҳкум этилган, ҳар бир сониянинг мусибату андуҳи асорати порлаб турган кичкина, жимитдай, сочлари оппоқ бўлиб қолган кампирни кўришгач, негадир ботинишолмади — улар қаршиларидаги рамақижон кампир билан девдай Замон отбоқарни қиёслашиб, ўз шубҳаларидан уялиб кетишди, чоғи, индамай изига қайтдилар. Улар, гарчи Байна момони сўроқ қилганларида ҳам ҳеч нарсага эриша олмасдилар — у кейинги йилларда бир оғиз ҳам гапирмаган, сўзлар ва уларнинг маъноси унинг хотирасидан чиқиб кетгандай ёки ўз моҳиятини йўқотгандай, ўз қайғу ва азоби билан кунларни зўрға енгиб яшаётган эди. Замон отбоқар итдай ўлим топганди. Жасаднинг шу туриши аввал ўзи, кейин тепаси қулаб тушган улкан минорни эслатарди — кийимлар пора — пора йиртилган, аврати узиб ташланган, ўнга бармоқнинг ҳаммаси кесиб олинганди... Барибир бармоқни излаб топишолмади.

Жасадни бармоқсиз кўмишга тўғри келди: бутун қишлоқ нақ қиёмат майдонга айланганди: аёллар уввос солиб йиғлашар экан, энди сочлари қордай оппоқ, деярли арвоҳга айланган, қишлоқдошларининг хотирасидан ҳам чиқиб кетган Байна момо том устида Райим полвонни итдай отиб ташлашларидан бир неча дақиқа олдин отини эгарлаш учун олиб чиқаётиб, ўққа дучор бўлган, йиллар пора – пора қилиб ташлаган жабдуқ устига чўкак тушганча тўй деб келиб, аза устидан чиқаётган меҳмонларни, тўй бераман деб, энди аза бераётган қишлоқдошларини кузатиб, худди қутлуғ бир вазифани ўтаб, энди дунёда армони қолмагандек, йиллар гижимлаб ташлаган юзида бир жунунваш ифода қотиб қолган ҳолда терсоталиклар ҳаётига йигирма етти йил соя солган тош ҳайкал каби қилт этмасдан ўтирарди.

Ниҳоят бу кампирнинг ҳам ситамгар китоби ўқиб бўлинди — лайлатулқадр кутилаётган оқшом ёғоч ва кўп йиллик андуҳлар ҳиди ўтириб қолган, содиқ қўшиндай элик йилнинг бирон кунни ҳам тарк этилмаган гамнок ва аламли салтанати — келинлик тўшагида жимгина жонни узилди — фақат ўлиши олдидан синглисини чақириб йигирма йилдан буён очилмаган, олтмиш етти йил олдин тераклилик Кўр Сафар уста ясаган, ярим вайрона сандиққа имо қилди ва бир сўз демай тўшакка бош қўйиб жимгина жон берди. Уни эртасига тушга яқин чиқаришди. Удумга кўра азага ўранинг барча қишлоғидан одамлар терилиб келишди — амир замонларини кўрган, нариги асрнинг сўнгги ёдгори бўлган қишлоқдошларини сўнгги йўлга кузатиш учун барча кекса — ю ёш йиғилди. Йиғилганлар орасида Райим полвон билан ўғлини ҳимоя қилолмай, Байна момонинг бир умрлик нафратига дучор бўлган, ўша пайтда навқирон, энди шарти кетиб, парти қолган чоллар ҳам бор эди. Улар орадан элик йил ўтгач, бу унут ва музтар гўшага биринчи бор қадам қўйишган ва тобут ортидан гуноҳқорона бўйин эгиб боришарди.

Мурдани ювиш олдидан сандиқни очишди. Аввал ўлимликка аталган кийим — кечакларни, кафанни олишди, сўнг дастаси қорайиб қолган қамчи, сопига гавҳар ўрнатилган ханжар, эркак кишининг тер ҳиди келиб турган калапўши, кўкракка тақадиган зебигардон, кампирнинг

қўлида ҳеч қачон кўринмаган келинлик билагузуги, этаги каштали, ёқасига тасма урилган кенг кўйлак, ангишвона ва саргайиб кетган қуръонни олишди. Энг охирида сандиқдан боғичини чирк боғлаган, каптарнинг юрагидек кичкина, матоси зар сим билан тикилган, кўп йиллик қон қотиб қолган тумор ва тиғи занглаган қайчи, кўп йил турганидан бўгин – бўгин бўлиб, фақат суякнинг ўзи қолган, у ҳам қорамтир тус олиб, нақ кукунга айланиш арафасига келган, чорсининг йиртиғига пала – партиш ўраб ташланган ўнта одам бармоғи ҳам топилди...

ЯЛПИЗ ҲИДИ (Туркум ҳикоялар)

I

САРОТОН

Дам олиш куни хонасида китоб ўқиб ётган Самандарнинг димоғига бирдан ялпиз солинган шўрва ҳиди урилди ва саккиз яшарлик пайти баҳор кунларининг бирида ҳаёт¹ ларининг бурчагидан отасининг бир кучоқ ялпиз териб келгани ва онаси кечқурун ялпиз шўрва қилгани эсига тушди — ю, китобни ёшиб, ҳавони бурнига торта бошлади. Сўнг ўрнидан туриб, дераза пардасини сурди ва у ердан кўришиб турган, ҳали тўла сарғаймаган дарахтларни кўриб, кўнгли чўқди. Боғга ҳафсаласизлик билан кўз югуртирди. Боғдаги дарахтлар сийрак, лекин сершоҳ эди; қаровсиз қолганидан боғни чириган чакалаклар босган, айни саратонда бу манзара нохуш таассурот қолдирар, кўп йиллардан бери қуёш кўрмай касал бўлиб ётган шол кампирнинг қўлидек қуруқ ва кўримсиз эди. Самандар улардан нигоҳини даррөв олиб қочди. Шохларнинг синиб, сарғайиб, мунгайиб ётишини ортиқ кўргиси келмади. Негадир юраги ғаш бўлди. Деразага яқин иккита дарахт узун маржон шаклида мева қилган, меваси ҳали ғўр ва дарахт тусига нисбатан яшилроқ ва ялтироқ эди. Дарахтларнинг остида ботаётган қуёшнинг тангача шуълалари ўйноқларди. Боғнинг ярми жўка, дуб ва Самандар ҳали номини ҳам билмайдиган дарахтлардан иборат эди. У шаҳарда ҳар қадамда учрайдиган бу дарахт

---

¹ Ҳаёт(шева) тоғли қишлоқларда ҳар хил экинлар экиладиган томорқа.

турларини бир — биридан зўрға ажратарди. Жўка дарахтини узоқ йили озгингина боғбондан билиб олганди. Боғбон ҳам боғдаги дарахтларнинг кўпчилигининг номини билмасди. У фақат шарқона дарахтларнигина қийналмай санай оларди. Самандар эса ёшлигидан таниш бўлиб қолган олча, олма, шафтоли ва ёнғоқ дарахтларинигина таналарига қараб ажратиб берарди. Бироқ боғга дарахтлар аралаш — қуралаш экиб ташланган ва у боғдан кўра алланечук қаровсиз хиёбонга ўхшаб кетар, мевали дарахтлар деярли йўқ эди. Самандар деразага яқин, ҳали меваси қизарар — қизармас боғ ичидан ўтаётган мактаб болалари талаб кетадиган олча дарахтини ва панжара тўсиққа қаватма — қават экилган, лекин ҳеч қачон ёлчитиб мева қилмайдиган жийдани ёқтирарди. Олча дарахтининг танаси кексаларга хос ғадир — будир, сершоҳ, сермева эди. Жийда эса баҳор пайтлари бутун шаҳарни ўзининг ҳиди билан тўйдирарди. Самандар деразадан кўринаётган олча дарахтининг осмонга туташиб кетган юқори қисмидаги баргларининг сарғая бошлаганини кўрди. Шохда барглар қатор тизилганди ва Самандарга яқин бўлгани учун осмонни тилимлаб турган дастасиз ханжарга, барглари эса осмон саҳнида улкан мовий кўлга бир — бирининг тумшуғидан боғлаб, қатор териб қўйилган кичкина қайиқчаларга ўхшарди. Бу ҳозир Самандарга боши оғриб тургани учун ёқимли манзарадек бўлиб туюлди. Ҳатто баргларнинг қайиқчаларга ўхшашини кашф этганидан хурсанд бўлиб кетди. Баргларнинг худди денгиз тўлқинида солланиб турган қайиқлардек тебраниб турганини ва осмоннинг жуда ҳам мовий, боғнинг бўм — бўш, дарахтларнинг сукутда экани бир зум жуда ноёб гўзалликдай бўлиб туюлди. Ҳозир Самандарнинг қулоғига нарироқдаги катта йўлдан трамвай ва троллейбусларнинг тақа — туқлаб ёки гувиллаганча ўтиб бораётгани ҳам, машиналарнинг сигнали ҳам, болалар боғчасидан келаётган шовқини ҳам кирмасди: у ҳозир мана шу ноёб гўзалликни бутун онгига, шуурига сингдирмоқчидек, фақат боғ ичида дарахтлар ва барглар шитиригагина бутун эътиборини жалб этганди. Жўка дарахтининг қуёш тегиб турган қисми сарғиш, бошқа қисмлари қорамтир — пистоқи тусга кирганини англаб қолди. Жўка дарахтининг сербарг

новдалари орасида унинг шохлари деярли кўзга ташланмас, дарахт у турган деразадан ярми қора, ярми сариққа бўялган эски гумбазга ўхшаб кўринарди. Самандар бир ҳафтача олдин К. майдонидаги хиёбонга борганини эслади. Хиёбонда ҳали ҳамма нарса ям — яшил, гўё баҳор ҳали кетмагандек, гуллар очилган, арчалар хушбўй ҳид таратган, майсаларда намчил тафт бор эди. Хиёбон шу даражада гўзал, рутубатли, ҳар хил рангга беланган ажиб бир манзарага эга эдики, айниқса, қуёш ботган маҳали бу манзара яна ҳам гўзаллашар, кўзларини яшнатиб, юракни қитиқларди. Бироқ баҳри — дилини очиб юборадиган бундай гўзалликда қандайдир ясамалик бор эди. Самандар бу гўзаллик ўзига юқмаганини сезди. Ҳар хил шаклга солиб экилган гулзор ва майсаларнинг жозибасини ўзига сингдиролмади. У майсалар ичида ёки арчаларнинг доимо соя тушганидан зах бўлиб қолган жойларида биронта ҳам бегона, ёввойи, ўз ҳолича ўсиб ётган ўтларни кўрмади. Ҳатто кўм — кўк бўлиб оқаётган хиёбон ичидаги кичкина жилғачанинг атрофи ҳам жуда эътибор билан тозаланган ва тартибга келтирилган эди. Тўрт бурчак шаклидаги майдонда майсалар қулф уриб яшнаб ётарди. Майсазорда фақат майса, гулзорда фақат гул ўсган, улардан одамнинг юзига роҳатбахш салқин ҳаво уфурар эди. Ўша кунини Самандар худди ҳозиргидай қишлоғининг чеккасидаги доимо сув сизиб ётганидан нақ чангалзорга айланган ва ёввойи гулларга бурканган тўқайни эслаганди. Тўқайда майсалар товон урар, ҳар хил гуллар аралаш дасталари сувга қониқиб, бутун бир тўқайни ҳиди билан маст қилиб турган, тарсиллаган ёввойи ялпизларни, печакгул ва шамакгулларни, тўқайдаги юлғун, зирк ва харсанглар соясида офтоб тегмаганидан сарғиш тусга кирган қоқигулларни эслаганди. Негадир болалигида унга қадрли бўлмаган тўқайдаги ўша анвойи гуллар, энди ҳатто ўсимликлари, гуллари ҳам тартиб билан ўсадиган шаҳарда унга алланечук ардоқли бўлиб туюларди.

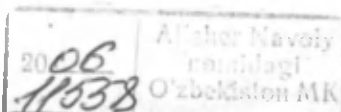
У балким бир ҳафта олдин қишлоғининг четидаги тўқайда ўсадиган бўлиқ ялпизларни эслаган ва сўнг унутгани учун ўша кунини юзага чиқар — чиқмас, яна яширинган — ҳали ўзи ҳам нима деб аташни билмаган ботиний туйғулари ва хотиралар бутун китоб ўқиб ётганида ўз — ўзидан шуурини

банд этиб, бир зум сувга яширинган пўкақдек хаёлига лип этиб қалқиб чиққану, унга ялпиз солинган шўрва ҳидини эслатгандир? Ҳар қалай, Самандар ялпиз солинган шўрва ҳидини қўмсарди. Шу сабабли бўлса керак, уйнинг орқасидаги болалар боғчасига қарашли қаровсиз боғ унинг кўнглига яқинроқ эди. Йўқ, у қарийб саккиз йилдан бери шу ерда яшаётгани учун бу боғ қадрдон эмасди, балки, ўша, ҳатто одам тушунтириб бера олмайдиган, майсалар билан гуллар ўртасидаги ҳали буткул чегара ўрнатилмаган, ўсимликлар ўз эркича ўсиб ётган, баъзи кунлари деразани очиб, ишлаб ўтирганида ялпиз ҳиди келиб қолгани учун мана шу қаровсиз боғ Самандарнинг кўнгли ва хотираларига яқин эди.

Ушанда у биринчи синфни тугатаётганди. Ёмғир эндигина ёғиб ўтган, боғдаги майсаларнинг қафтларида маржон – маржон томчилар живаланар, отқулоқлар баргида ҳовуч – ҳовуч томчиларни қафтларига олиб, кўз – кўз қилиб турганга ўхшарди. Отаси билан ҳаётнинг отхона жойлашган қисмига боргунча кичкина этиги худди яп – янгидай ялтираб қолган, бундан суюниб кетган Самандар ҳаётдаги ўтларга этигини тобора кўпроқ ишқаб ялтиратган, узун чопонининг жиққа ҳўл бўлгунча ўтлар ичида мастона – мастона ағнаганди. Ушанда отаси отхона девори остидан бир қучоқ ялпиз териб олган ва онаси кечқурун ялпиз баргларини солиб шўрва қилганди. Ялпизларнинг дастаси бўлиқ ва серсув эди. Самандар ўша кунги шўрва таъмини бошқа ҳеч қаерда туймади ва жуда кўп қўмсади. Ялпизли шўрванинг қурут солинганидан бироз тахир таъми ўша куни унинг оғзида бир умр ўрнашиб қолди. Онаси кейинчалик ҳам ялпиз солинган шўрва қилиб берган, лекин ҳеч қайсиси ўша кундагидай Самандарга хуштаъм туюлмаган ва дарров эсидан чиқиб кетганди.

Самандар олдинлари ҳам ўз хотиралари билан қаровсиз боғ ўртасида қандайдир уйғунлик борлигини кўп марта ҳис қилганди. Лекин бу қандай уйғунлик ва қандай ўхшашлик эканлигини ўзи ҳам билмасди. Боғнинг қаровсиз экани – ю, ўзининг доимо иккиланиб, шаҳар ҳаётига кўниқолмай яшаётгани ўртасида қанчалик мутаносиблик борлигини ва нима учун бу ташландиқ боғга бунчалик кўнгли қўйгани –

ю, боғ нима учун ўзига азиз ва мўътабар туюлишини билмасди. Лекин кейинги ойлардан боғ унинг бирдан – бир ҳамдарди, унинг сўзсиз суҳбатдошига айланди. Кўнгли қачон ёлғизликни ёки қишлоқ хотираларини қўмсаб қолса, Самандар боғга кирар ва қаровсиз дарахтларга қараб, болалик пайтларини эсларди. Самандар дарахтлардан анқийдиган чиркин ҳидни туяр экан, новдаларга, шох – шаббаларга, хазон уюмларига тўлиб ётган, дарахтлари бўталаб кетган бу боғ унга ҳар қандай сўлим ва бежирим хиёбонлардан гўзалроқ туюларди. Куз ёки баҳор пайтлари шаҳарга адашиб кириб қолган довуллар, боғдаги кекса дарахтларнинг шохларини, қасир – қусур синдирар экан, Самандарнинг кўнглида ҳам нималардир қасир – қусирлаб кетарди. Шундай пайтлари уйқуси учиб, туни билан безовта бўлиб чиқар ва эрталаб бекатта чиқа туриб, довулга дош беролмаган шохларнинг мағлуб ботирнинг синган найзасидай ерга осилиб турганини кўрарди; шундай лаҳзаларда дарахтларга азбаройи раҳми келганидан, бу йилдан бошлаб боғга боғбон тайинлашларини сўрайман, деб аҳд қиларди. Жиккаккина боғбон эса уч йил олдин қазо қилганди. Ундан кейин боғ ўз харажатини қоплолмагани учун ташландиқ бўлиб қолди. Лекин баҳор келиши билан боғ ёввойи гулларнинг ва ям – яшил дарахтларнинг нафис – муаттар ҳидларига тўлиб кетар экан, Самандар ҳамини ўз аҳдини унутиб қўяр ва боғнинг гўзаллигига мафтун бўлиб қоларди. Дарахтлар шу даражада зич, тарвақайлаб кетган эдики, синган – чириган новдалару ям – яшил барглар, ранго – ранг гуллар ичида дарахтнинг ўзи кўринмай қоларди. Баъзан бу ердан бир иккита адашиб чиқиб қолган ялпизни ҳам топиш мумкин эди. Боғда ёввойи гуллар кўп эди. Самандар ялпизни кўрганида ҳамини ҳаяжонга тушар, ютоқиб ҳидлар, кўнглида жўш урган хотиралар чўғига шу билан сув сепмоқчи бўларди. Бироқ ялпизнинг ҳиди у кутгандай димоғини куйдириб юборадиган даражада ўткир бўлмасди. Аксинча, ялпизда кўпроқ зах ҳиди ўрнашиб қолган эди. Шунда Самандар беихтиёр отаси отхона девори остидан териб келган ялпизларни ва ялпиз солинган шўрва ҳидини эсларди ва кечки пайтлари боғда сайр қилишни яхши кўрарди. Шохлар тарвақайлаб кетганидан боғ ичидаги

йўлаклар ҳам ёпилиб қолган, Самандар боғни айланиб нариги томонга ўтарди. У томондан боғнинг ичига кирадиган йўл очиқ эди. Боғ ўз кексалиги ва ташландиқ эканлигини одамлардан яшириш учун атрофни шох — шабба билан ўраб ташлагандек эди. Бу ерда йўлак бўйлаб, тигиз қилиб пўстлоғидан ҳамиша рутубат анқиб турадиган тераклар экилган, йўлак орқали боғ тўрига кириш ва болут дарахти остида ўтириб бемалол хаёл суриш мумкин эди. Самандар ўтиргичда соатлаб китоб ўқир экан, гоҳ жийда, гоҳ дубдан таралаётган сокин кўклам ҳиди ёки ёввойи гулларнинг анвойи ҳидини сезарди. Бундай пайтлари чиркин шох — шабба ва хазонларнинг ҳам ҳиди хушбўй бўлиб кетарди. Дарахт шохларида мунчоқдай — мунчоқдай ёмғир томчилари баргларнинг қорачиқлари каби ўйнаб, ялтираб турарди. Баъзан томчилар баргларига сирғалардай осилиб оларди. Самандар бу ерда ўзини эркин ҳис қилар, ҳар қандай хушту — хаёлларига эрк бера оларди. Гоҳида унга боғдаги гўзалликда ҳам қандайдир нуқсон бордай бўлиб туюларди. Бу қандай нуқсон эканлигини унинг ўзи ҳам билмасди. Самандар қишлоқдан шаҳарга келган пайтларини, у пайтдаги туйғуларининг нақадар поклигини ва ҳаётга завқ — шавқ, ҳайрат билан қараганини армон билан эсларди. У ишга борар, вақтида қайтарди, мана етти йилдан бери худди шу аҳвол эди. Маълум тартибга тушган: вақтида ишга борар, иш тугаши билан қайтар, дам олиш кунлари китоб ўқир ёки бирон дўстиникига борарди. Етти йиллик таржиман ҳоли мана шу битта жумладан иборат эди. Кейинги йилларда ўзидан норози бўла бошлаганди. У ўз ҳаётидан қониқмас, умрининг кун билан туннинг ўзгаришидай бир хил эканлиги уни тобора ҳафсаласиз қилиб қўйган, тез — тез қишлоқ хотираларига бериларди. Хотирага берилиш билан тезда гуп этиб ялпиз солинган шўрва ҳиди димоғига урилар ва беихтиёр ҳапқириб кетарди. Шунда бирдан юрагида ҳар хил туйғулар ғалаён қилиб қолар, у ерда изнсиз довуллар бошланар, тўрт томони ҳам девор бўлган каталакдек уйда юраги сиқилиб кетар ва секин боққа чиқарди; оқ, ҳарир гулбаргларнинг худди қуш шатидай учиб тушишларини ва сўнг жажжи қушлар каби оҳиста ерга қўнишини кўриб, бу бир лаҳзалик гўзалликдан кўнгли завқ — шавққа тўлиб кетар.

умрининг беҳуда ўтаётгани ҳақидаги ўй — хаёдан аста — секин форигланиб борарди. Балки, мана шу сабаб боғ билан Самандарни бир — бирига яқин қилиб қўйгандир?! Боғ ҳам Самандарнинг назарида унга ўрганиб қолгандай эди. Уч йилдан бери у билан суҳбатлашар ва Самандар ўзи енгил тортгани сайин боғ ҳам ташландиқлигини унутаяпти, менга дардларини айтиб бераяпти деб ўйларди. Чунки у кирганда дарахтлар унга нелардир деб, шивирлай бошларди ва унинг кўнгли ҳам овозсиз шитир — шитирларга, чаҳ — чаҳларга тўлиб кетарди. Шундай лаҳзаларда Самандар боғ билан ўзининг қалби айнан бир нарса эканлигига сира ҳам шубҳа қилмасди.

Самандар отасининг отхона девори тагидан ялпиз териб келганини ва ўзининг барра гул бедага то чопони ҳўл бўлгунча ағнаганини, майса қулоғидаги ёмғир томчилари унинг бўйнидан ичига тушиб, қитиғи келганини орзиқиб эсларди. Бедага ағнагани худди ялпиз солинган шўрва ҳидидай унинг эъозли хотираларидан бири эди. У бошқа, ҳеч қаерда, ҳеч қачон ўша кунгидай завқ билан, шодлигидан қийқириб, ўзини батамом бахтли ва эркин ҳис этмади.

Талабалик йиллари тоққа чиқиб, майсаларни кўрганда болалиги тутиб кетган, майсаларга мастона — мастона ағнагани, лекин бу ағнаш унга бедага ағнаганчалик завқ бермагани. Боғдаги майсаларнинг қулф уриб яшнаб ётганини кўрганда Самандарнинг ёшлик хумори тутиб кетар, лекин у энди бола эмас эди, атрофдаги баланд — баланд бинолардан аёллар ва эркаклар эрмак учун шунчаки боғни томоша қилиб ўтиришар ва эснаб қўйишарди.

Мана энди бу манзаралар у одатдагидай дам олиш кунларининг бирида китоб ўқиб ётганида, булут ичига яширинган қуёш каби хаёлига балқиб чиққан ва бутун хотираларини ёритиб юборган ҳамда гоҳ болаликка, гоҳ отаси ялпиз териб келган олис оқшомга, гоҳ қаровсиз қолган боқда ўхшаб кетадиган ажиб бир хотиранинг торини чертиб юборгани. Самандар бу торнинг кўнглида борлигини илгарилари ҳам сезгани. Энди эса бу ўйчан ва хазин оҳангга қўшилиб, ўзи ҳам саркашлик ва ўйинқароқлик билан ўтган, лекин ҳозиргига қараганда мазмунлироқ ва бахтлироқ

бўлган болалик кўчаларига ва ўша олис оқшомга мана бу ташландиқ боғ орқали ўтиб борарди. Боғ энди унга фақат хоғиралар макони эмасди, балки, умрининг бир қисми ҳам эди, ким билади, эҳтимол умрнинг айнан ўзи ҳамдир.

II

ҲАЗОНРЕЗ

Куз қандай келганини Самандар деярли сезмай ҳам қолди. Мезон ойининг бошларида сафарга кетди — ю, ўн кунлардан сўнг қайтиб келди. У қайтиб келган куни шаҳарга ёмғир ёққанди. Ёмғир шу даражада енгил ёғгандики, гўё кимдир бутун шаҳар устига ҳўл рўмолчасини бир силкитиб олгандай эди. Шаҳардаги дарахтлар ҳали ўз рангини йўқотмаганди. У кечқурун боғ айлангани чиқди — ю, тонг қолди: бу ерда куз алақачон бошланган, қуриган новдалар чирт — чирт узилиб тушарди. Энди боғ ёздагидан ҳам кўра аянчли тусда эди. Ёмғир тафти аралаш ер ҳиди келаётган бўлса — да, Самандар кўпроқ куйинди ҳидини сезарди. Бу ҳид фаррош аёл болалар боғчаси атрофини супураётганда боғдан учиб борган хазонларни ёқиб юборган жойдан — кекса ёнғоқ дарахти тагидан келаётганди. Самандарга бу ҳид нохуш нарсадан даракчи бўлиб туюлди.

Бир ҳафталардан сўнг столида уч дона номозшом гулининг сўлиб ётганини кўрди — ю, ногаҳон куз келганини ва бунга ўзининг ишонгиси келмаётганини англади. Гулларни уч кун олдин қизи болалар боғчасидан — гулзордан узиб келганди, сўнг отасига мақтаниб кўрсатган эди: қизи гулни ҳадеб искарди. Самандар ҳатто ақли етмаган гўдак ҳам гўзалликка бунчалар шайдо бўлишини кўриб, ҳаяжонланиб кетганди. Қизининг юзи ҳам эндигина очилган гунчадай яшнаб турарди; қизи унинг китоблари билан овора бўлиб, гулни стол устида унутиб қолдирган, у келтирганда гулларнинг сарғиш гулбарглари ҳали сўлим эди. Самандар уч кунча олдин гулларни столида кўриб, ухлаб ётган учта гўдакка ўхшатганди; энди эса, қовжираб қолганда улар болаларга яна ҳам кўпроқ ўхшар, фақат уларда ҳаётдан

асар ҳам йўқ эди. Гуллар қуриб, малла тусга кирганди. Самандарнинг уларга кўнгли ачишди – ю, столи устидан олиб ташлагиси келмади; гулларнинг биронта ҳам барги тўкилмаганди, улар ўлим билан мардонавор жанг қилганди. Бу йил куз, унинг назарида, бошқача келди. Энди тўкилаётган хазонларни у кузнинг тириклик ва ўлим ҳақидаги қасидаси деб эмас, балки ҳарир кўйлак кийган, хаёлидаги ва боғдаги мусиқага мос рақс тушаётган фаришталар деб ўйлай бошлади. Самандар кечқурунлари ишдан қайтар экан, троллейбус деразасидан баргларнинг қандай тўкилаётганини кўриб, юраги орзиқар, уларнинг бунчалик тез тўкилаётганидан ҳайратта тушарди. Автобус ва троллейбус шарпасидан йўл бўйидаги дарахтларнинг барглари дув тўкиларди. Кечки қуёш шугласида Самандар баргларнинг қандай ялтираб кетганини ва ҳавода узоқ пирпираб турганини кўрганда, бир пайтлар қандайдир кинода кўрган денгиз чағалайлари эсига тушарди. Чағалайлар ҳам кўм – кўк денгиз устида оғирликларини гоҳ у – гоҳ бу қанотига солиб учар ва тонги қуёшда уларнинг оппоқ қанотлари жилваланиб кетарди. Тўкилаётган барглар эса қандайдир улкан идишдан узлуксиз тўкилиб турган тафтсиз митти юлдузчаларга ўхшарди ва ҳавода узоқ пирпираб туриб қоларди. Самандар шунда таниш ёш шоирнинг куз ҳақидаги сатрларини эсларди ва хаёлан бу сатрларни такрорлар экан, шеърдаги ташбеҳдан ҳаминша ҳаяжонга тушарди.

Баъзида деразадан саратонда ўзи бир – бирига тумшукларини тираб, боғлаб қўйилган қайиқларга ўхшатган шох энди шип – шийдам бўлиб қолганини кўриб, қайиқлар денгиз бўйлаб қаёққадир сузиб кетган, кўрфаз бўшаб, энди фақат феруза денгизгина қолди деб ўйларди. Бу денгизда ҳам тез – тез бўронлар бўлиб турар, уни қоп – қора довуллар қоплар, қийқирганча тўда – тўда булутларни қайгадир қувиб ўтиб қолар, жала пайти эса боғдаги хазонлар ростдан ҳам қайиқчалар каби қаёққадир оқиб жўнардди.

Самандар кўнглига оқиб кираётган шу тахлит кечинмалардан ўзини маст бўлиб қолгандек сезарди. У бу туйғулар қалбига оқиб кирган сайин мулоҳазалироқ, мулойим, дилгир бўлиб бораётганини англади ва ҳозирги ҳаёти аввалги ҳаётидан мазмунлироқ туюларди. У авваллари

йиллаб бирон марта ҳам чин юракдан гуссага тушмаганини, ҳайратланмаганини таажжуб билан эсларди. Ваҳоланки, ўшанда ҳам шу боғ бор эди. Куз ўшанда ҳам худди шундай сирли туюларди. Сабабини ўйларди — ю, тагига ета олмасди, лекин менинг бунчалик хазонришта бўлиб қолишимга ўша саратондаги ялпиз солинган шўрва ҳидини эслаганим сабабчи бўлди, бўлмаса, мен бу оламда гафлатда ўтиб кетардим, бу гўзалликларни сезмай қолардим, деб ўйлай бошларди. Баъзида эса куз ҳам, боғдаги сукунат ҳам, хазонларнинг рақсга тушаётгани ҳам, кўнглидаги кечинмалар ҳам ва ўзи ҳис этаётган ботиний гўзаллик ҳам — ҳаммаси кўнглидаги ўпа туганмас қўшиқнинг давомидай бўлиб туюлар ва ўша қўшиқ кўнглини энди тобора забт этиб олаётганини сезиб қоларди. У кузнинг аста — секин уйига ҳам бостириб кираётганини дафъатан сезиб қолди. Бир ойча олдин хазон боғнинг ўзида уйилиб ётганини кўрганди. Бир неча кундан сўнг эса хазон уй билан боғни ажратиб турган панжарадан ўтиб, йўлкага ҳам сирғалиб ўтганини кўрди. Бир ҳафтадан сўнг эса кечаси довул бўлди. Эрталаб у ишга отланаётганида даҳлизда иккита хазон ётганини кўриб қолди ва шунда куз ҳатто уйга ҳам бостириб кирганидан хурсанд бўлиб кетди. Хотини эса унинг кечаси деразани очиқ қолдирганидан норози бўлиб, хазонларни супуриб олди — да, ахлат челака ташлаб юборди, сўнг худди юқумли касалликнинг жойини тозалаётгандек даҳлизни яхшилаб артди. Самандар шунда бу хазонлар боғдан менинг уйимга мадад излаб учиб келган деган ўйга борди. Лекин бу ўйини хотинига айтиб масхара бўлишдан қўрқди.

Самандар бир кечаси дераза қаттиқ тақиллашидан уйғониб кетди. У ётган жойидан шошиб турди — ю, гарангсиб деразани ва юпқа ёғоч тўсиқни очди, юзига ёмғир ҳиди, сўнг томчилар урилди. У зим — зиё тунда деразани қоққан кишини қидириб аланглади, лекин ҳеч ким йўқ эди. Шунда у дераза менинг хаёлимда тақиллаган деб ўйлаб, хотиржам тортди. Бироқ эртасига яна кимдир деразани шошиб қоқди. Самандар деразани очиб ҳеч кимни кўрмади. Яна ёмғир аралаш хазон ҳидини сезди ва энди ўзидан хавфсирай бошлади. Фақат учинчи кунгина «безори»ни туттишга муваффақ бўлди: бу — деразаси ёнида ўсган кекса ўрикнинг

шоҳчаси эди. Шамол турганда шоҳча силкиниб деразани тақиллатарди. Самандар шоҳчани ушлаб кўриб, унинг гадир – будир, совуқ эканини сезди: шоҳчада ҳаёт асари сезилмасди. Азбаройи шоҳчага раҳми келганидан унинг бандини бир – икки силади – ю, шоҳчага тегинмади. Унинг назарида куз ўзини безовта қилишга ҳаққи бордай эди. Шоҳча ўзини эслаганидан хурсанд ҳам бўлди. Бир куни ишдан қайтганида шоҳчанинг узиб олинганини, қора чирик пўстлоғи қўли кесиб олинган енгдай осилиб турганини кўрди – ю, бу хотинининг иши эканини билди. Эрталаб хотини бир ҳафтадан бери дераза тақиллашидан ухлай олмай чиқаётганидан нолинган эди. Самандар шунда хотини билан ўзи орасида катта жар пайдо бўлаётганини англади: бу жар тобора катталлашиб борарди, назарида хотини ҳеч қачон ўзини тушунмагандай туюлиб кетди. “Гўзалликни бўғиб қўйиш ҳам, гўзалликка нисбатан куч ишлатиш ҳам ер юзидан ҳаёт иддиларини суғуриб ташлаш билан баробардир”, – дея ўйлади Самандар қандайдир китобдан ўқиган сўзларини хотирлаб. Самандар шу кунларда бутун вужудига қайдандир келаётган хазин оҳанглар сингиб бораётганини сезарди. Бу оҳанглар қаровсиз боғдан таралаётгандай эди.

Самандар вужудига қандайдир таранг тортилган торлар бору, торлар боғдан келаётган оҳангларга акс – садо бераётгандай туюларди. Баъзан торлар гўё танбур торларидай гўнгиллаб кетарди. Баъзида эса ёмғирнинг боғни ҳафсала билан чўмилтираётганини деразадан томоша қилиб турар экан, ёмғир ўзининг кўнглидаги губорларни ҳам ювиб кетаётганини ҳис этарди.

Октябрнинг иккинчи ҳафтасида кун бирдан исиб кетди. Ердан, айниқса, боғдан буг ва ҳовур кўтарилди. Ҳовурдан чирик хазон ҳиди анқирди. Ҳатто одамлар кўйлақчан юра бошлашди. Бу мавридсиз ҳароратга алданган боғнинг чеккасидаги майсалар яна қайтадан ям – яшил бўлиб бош кўтарди. Самандар ишдан эртарақ қайтаркан, қуёш ҳали ботмаган, майдалаб ёмғир ёғарди. Бутун шаҳар рутубат қўйнида эди. Самандар ишхона ёнидаги хиёбон оралаб кета бошлади. Хиёбон ўртасидаги фаввора атрофида одамлар гавжум эди. Ёмғир томчилари бошқа кундагига нисбатан бутун негадир одамларнинг завқини кўзғатиб юборганди.

Томчилар юзлардан оқиб, ёқаларининг ичига кириб кетаётган бўлса ҳам негадир ҳеч ким жунжикмасди. Ёмғир томчилари илиқ ва роҳатбахш эди. Самандар фаввора ёнида томчиларга кафтини тутиб турган яшил ёмғирпўшли етти — саккиз яшар боланинг бошида тождай порлаб турган камалак ёйини кўриб, ҳайратланиб бир зум йўлак ўртасида тўхтаб қолди. Камалак боланинг бошида тождай ярақлар ва томчилар фонида товус патидай жимирлаб кетар эди. Бошида тож борлигини боланинг ўзи ҳам билгандай, юзида, кўзларида гурур ва ҳайрат жилваланарди. Қўли билан ёмғир томчиларини қучоқлаб олмоқчидай шаҳти бор эди унинг. Салдан кейин бола катак — катак соябон кўтарган онаси билан зинадан кўтарилиб кетаётганда камалак ёйи боланинг белига осилиб қолди. Бу гўзал манзара эди. Бола ҳам ёмғир томчиларига юзини тутиш учун бир зум тўхтаганда камалак боланинг ёмғирпўши билан уйғунлашиб, яхлит бир сурат ясади. Энди камалак боланинг белида қиличдай осилиб турарди. Бола эса онасининг тортқилашларига қарамай ҳамон юзини осмонга тутиб турар, белида эса рангин шамшир ўйноқлар, бола ҳаракатига мос қилич бир йўқолиб, бир пайдо бўларди. Самандар токи бола зинадан ғойиб бўлгунча унга маҳлиё бўлиб қараб турди. У кўздан бери бундай манзарани кўрмаганди. Кўрган бўлса ҳам парво қилмаганди; олти ойча олдин табиат инъоми бўлмиш ҳар бир манзарада инсонни поклайдиган қандайдир синоат бор дейишса, у ўша кишининг устидан мазах қилиб кулган бўларди; ҳозир эса ташландиқ боққа қараб, ўзини кашф этар экан, гафлатда бунчалик узоқ қолиб кетганига ҳайрон бўларди. Камалак энди зинанинг ўзида қолган ва енгил ҳилпираб турарди. Самандар хиёбондаги фаввораларда пайдо бўлган яна бир неча камалакка кўзи тушди. Фавворалар юқорига отилар экан, ёмғир томчиларига урилар, ёмғир томчилари эса ўздан ранг — баранг камалакларни таратарди. Қуёш қия ботаётганидан Самандар турган жойдан фаввора устида ловуллаб атиргуллар очилгандай бўлиб кўринди. Фақат бу атиргулларнинг гулбарглари турли рангда эди. Фаввора атиргули ёмғир томчиларини енгиб, бир юқорига кўтарилар, шунда атиргулнинг яшил гулбарглари кўпаяр,

бир пасга солланиб эгилар ва қизил гулбарглари ловуллаб кетарди. Самандар бир неча сония қотиб турди ва юраги ҳапқириб кетди, назарида фаввора устига осмондан қучоқ — қучоқ атиргуллар ёғилаётгандай бўлди. Хиёбондаги майсалар яшил кўйлак кийган болалардай завқ билан юзларини чайишарди.

Самандар бекат томон борар экан, яна икки марта бурилиб фавворага қаради. Энди у ерда камалак жилваланмасди.

Самандар кейинги кунларда ҳам шу манзаралар таъсирида юрди. У баҳорда ёки саратонда эмас, айна бутун борлиқ хазон бўлишга, чиришга, сўлишга юз тутган фаслда ўз қалбидаги фаввора устига тушаётган гулларни кўрганидан хурсанд эди.

III

БАҲОР ГУЛЛАРИ

«Буюклик ва гўзаллик ҳаминша ёнма — ён турса керак», деб ўйлай бошлади Самандар шаҳарда ўриқлар гуллаб, йўлакларни оқ — қизғиш гулбарглар қоплаб олган ва кўнглида ўзидан кўра улутроқ бир шижоат уйғонаётганини англаган, ҳар бир гўзаллик бутун таровати ва фусункорлиги билан кўнглига оқиб кираётганини ҳис этган пайтлар. Боғ баҳор келиши билан бирдан ўзгача яшилланиб жўнаганди. Самандар ҳатто ўтган йили қуриб ётган дарахтларнинг қовжираган шохларида ҳам куртаклар ўсиб чиқаётганини кўрганди. Гарчи чиркин ҳиди ҳамон таралиб турган бўлса — да, энди боғдан кўпроқ кўкат ҳиди келарди; бир ёввойи гурур билан очилиб яшнаган анвойи гуллар ҳам боғга ўзгача фусункорлик бағишлаганди. Гулларни, айнақса, ялпизни кўрганда Самандар завқланиб кетарди. Ялпизлар ҳам бу йил ҳар йилгидан кўпроқ эди. Болалар боғчасидан оқиб келиб, боғнинг этагини айланиб ўтадиган ариқча атрофида бир қулочча жойда ялпизлар гуриллаб ўсиб чиққанди. Бу жой кекса жўка дарахтининг орқасида, кўздан пана жойда

бўлгани учун ялпизни бу йил ҳеч ким юлиб ташламаганиди. Самандар боғдаги гўзалликдан руҳи тиниқлашиб бораётганини сезарди. У кўнглида уйғонаётган туйғуларнинг булоқларини боғдан топгандай эди. Энди у ҳар куни боғга чиқар ва ярим соатча боғни айланар, кўнглида бирдан ҳеч кимга айтиб бўлмайдиган кечинмалар пайдо бўлаётганини ҳис этарди; бу кечинмалар шунчалик нафис эдики, Самандар бу нафисликни бехосдан йўқотиб қўйишдан қўрққанидан боғ ичида оҳиста қадам ташлар; кўксига жуда нозик гуллардан терилган гулдастани кўтариб юрганга ўхшарди.

Самандар ўз хаёлидан ва боғдан таралаётган олам билан уйғунлашиб борар, уйғунлашган сайин қалбида кўпроқ ташналикни ҳис этарди. Самандар бир неча ойдан бери зариф туйғулар билан яшарди, у бу туйғуларни қайта йўқотиб қўйишдан қўрқар ва шунинг учун ҳар лаҳза қаршисидаги қаровсиз боғнинг битта гўзал томонини кашф этар ва тобора у билан уйғунлашиб борарди.

Бир куни ишдан қайтиб, хотинига хонасининг боғга қараган деразаси олдида жой қилдирди: столни тахтлаб бўлгач, оромкурсига чўкканча, боғни томоша қила бошлади.

Хотини чой олиб келди; ишдан ўзи ҳам курси келтирди — да, эрининг ёнида ўтирди. Тўсиқ — панжара билан қатор қилиб экилган, лекин қаровсизлигидан шохлари панжара — лардан ошиб тушган гуллар улардан атиги бир неча қадам нарида яшнаб ётарди.

— Гуллар негадир бу йил бошқача очилди, — деди хотини унга қарамай. — Негадир бу йил кўнгилга жуда яқиндек туюлаяпти.

— Ҳар йили ҳам шундай очиларди, — деди Самандар, — фақат биз эътибор бермасдик.

— Билмадим. Ҳар қалай, бу йил жуда бошқача, — деди хотини, — қараб турсанг, ҳар бир гул панжаралардан бошини узагиб қараётган қизалоқларга ўхшаб кетади.

— Тўғри, улар билан болалар ўртасида қандайдир ўхшашлик бор, — Самандар хотинининг топқирлигидан завқланиб кетиб, унга кулиб қараб қўйди. Хотини унинг гапини деярли эшитмади ҳам. У ўзининг таассуротларини бирдан гапириб қолишга ошиқарди, чоғи.

— Қараб турсангиз, гуллар ҳам бир — бири билан жуда берилиб гаплашаётганга ўхшайди; — деди яна хотини, — қулоғингга қиқир — қиқир кулганлари эшитилгандек бўлади, агар бирон гул тебраниб қолса, ҳаммаси бирга қўшилиб тебранишади.

— Гуллар ҳам худди биз каби яшайди. Тўғри, бизга қараганда қисқароқ, лекин яшайди. Олдинлари гулни маъшуқа қизга ўхшатишган. Қаранг, қандай гўзал.

Самандар аруздаги икки байтни бармоқ оҳангига солиб ўқиди.

— Бу кимдан? Бизда одамни гулга ўхшатмайди, шекилли, — деди хотини, — мен одамни гулга ўхшатишни қандайдир япон ёзувчисидан ўқиганман.

— Бобурдан. Мен ҳам илгари шундай ўйлардим, — деди Самандар ва хотини бир пайтлари узи билан адабиётларга муносабат масаласида ҳеч келиша олмаганини эслади. — Лекин тўққиз ой олдин Навоийни ўқий бошлагач, бу фикримдан қайтдим.

— Одам гулни кўрганда кўнглида нимадир туғилади — ю, сўнг дарров йўқолади, афтидан, у йўқолмаса керак, бизнинг ўзимиз унутсак керак, — деди хотини яна гулзорга қараб.

Самандар хотинига ҳайратланиб қаради.

— Баъзида гулни кўрганда кўнглинг шундай яшнаб кетадики, бирдан яшариб қолгандай ҳис этасан ўзингни. Шунда ўзинг — ўзингга хунук кўриниб кетасан, бирдан бошқача яшагинг келиб қолади.

Самандар хотинига баттар ҳайратланиб боқди. Чунки хотини унинг кўнглида кечаётган, у бир неча ойдан бери тушуниб етолмаган нарсаларни жуда содда қилиб тушунтириб берган эди.

Бирдан хотини билан ўзи ўртасида жар кўрган ўша куз оқшомини эслади. Балким, ўша жар уларни айрича қилиб яқинлаштиргандир? Жар кўп нарсаларга тўсиқ бўлган — у, лекин уларнинг айнан бир нарсани ҳис этишларига, айнан бир нарса ҳақида бир хил фикрга келишларига йўл очиб бергандир? Ҳар қалай, Самандар ҳозир ҳижолат тортди.

— Ростдан ҳам, оқ атиргул гўзал бир қизга ўхшайди, — деди у ўзининг қизариб кетганини хотинидан яшириш учун.

— Қаранг, ана у гулбарглари — қат—қат сочлари, қизғишлоқ яллиғи бор гулбарг эса юзи... Соч юзни оҳишта ҳовучлаб турибди... гўзал бир ҳикоя чиқаркан... Нима дедингиз? Сўзга уста бўлсам, ўзим ёзардим.

Хотини унга яйраб тикилди. Самандарнинг ҳаяжони унга ҳам кўчганди, юзи қизил туман чангланиб кетгандайин, кучсизгина қизарди.

Қизи эшиқдан югуриб кириб, ўзини онасининг қучоғига ташлади.

— Ойижон, мен оламушук куйдим, — деди у тилини ясаб, эркаланар экан. Онаси унинг бошини силади. Лекин гулзордан кўз узмай:

— Гулларнинг номини жуда топиб қўйишади — да, — деди, — тугмачагул, гулибеор, қирқоғайни, оққалдирғоч... ростдан ҳам қалдирғочга ўхшайди. Ёшлигимда менга нуқул оққалдирғоч совға қилишса, деб орзу қилардим.

— Мен эса атиргул совға қилганман, — эслатди Самандар, хотинини илк бор оппоқ кўк гулли кўйлақда учратгани кўз олдига келди. «Ростдан ҳам ўша пайт оқ қалдирғочга ўхшарди», ўйлади у дафъатан.

— Тўғри, — деди хотини, унга бир кўз ташлади — ю, уялиб, олиб қочди. — Карамга ўхшаган улкан атиргул эди. Лекин ҳиди ҳалигача димоғимдан кетмайди, ўша гулни эсласам, негадир анови атиргуллар кўримсиз бўлиб қолади. Балким бу ёшлик хотираси бўлгани учундир?

— Анови гуллар қуёшчаларга ўхшайди, — деди қизчаси, дераза раҳига осилганча, қўли билан панжара ағнаб ётган жойдан кўринаётган гулларни кўрсатиб. У отаси билан онаси нима ҳақида гаплашаётганини дарҳол англаб олган эди ва унинг чарос кўзлари ҳам ҳайрат, ҳам гўдаклик аралаш порлаб турарди.

Самандар қизи кўрсатган томонга қараб, сариқ мойчечакларни кўрди.

Мойчечаклар митти қуёшчалар каби яшнаб турарди ва ҳозир Самандарнинг кўзига бу митти қуёшчалардан таралаётган нурлар бутун боғни чароғон нурларга тўлдириб юборгандай бўлди.

У қизнинг гапидан энтикиб кетиб, уни қаттиқ қучиб олди. Ўзининг ҳаяжондан ёшланган кўзларини хотинидан яшириш

учун кўзларини оҳиста юмди. Бирдан кўз олдини ялтираб турган ўргимчак уясидек тўр қоплаб олди; тўрнинг ҳар бир катагидан яшил шуъалар тараларди. У қобоғини озгина ҳаракатта келтириши билан яшил шуъла алвонлашар ва бутун кўз олди қип – қизил рангга тўлиб кетарди. Бу унинг юзига тушаётган қуёш нурларининг киприкларида акс этаётган жилвалари эди. Хотини унга худди энди кўраётгандек қараб турар, қуёш нурлари эрининг юзини оппоқ атиргулдай яшнатиб юборганидан дафъатан ҳайратта тушганди. Самандар кўзларини очганда хотини ўзига тикилиб турганини кўрди. Кўнглини хотинининг кўзларидан таралаётган ҳайрат ва фароғат эгаллади. Ўзи ҳам хотинига ҳайрат билан боқди. У ҳеч қачон хотинининг кўнглини ўзига шу дақиқадагидек ҳамоҳанг ва яқин ҳис этмаган эди.

У дераза олдида юзини сўнаётган офтобга тутганча ўтирарди. Хотини билан қизи ошхонага ўтишди. У ердан қизининг қандайдир қўшиқни хиргойи қилаётгани эшитилди. У курсига яхшилаб жойлашиб олди.

Ҳавода кўкат ҳиди аралаш гул ҳиди бор эди.

Қуёш уфқ ортига яширинди. Уфқ алвон рангга беланди: ҳозир феруза осмон фонида бу ранг жуда тиниқ ва равшан эди. Феруза рангдан ҳам алвон рангдан ҳам муссаффолик тараларди.

У уфқда қараб ўтирган куйи беихтиёр бир йил муқаддам курсдошлари билан бир дўстининг қабрига борганларини эслади. Марҳум тенгдошлари ичидаги энг ювош ва келишган йигит эди. У машинасида тўсатдан фожиали ҳалок бўлганди. Сабоқдошлари билан етиб борганда марҳумни энди чиқаришаётган экан. Марҳумнинг барваста гавдали отасининг йиғиси Самандарнинг юрак – бағрини эзиб юборса ҳам негадир у йиғлай олмаганди. Бу хабар бутун тенгдошларини тўсатдан эсанкиратиб қўйганди. Улардан ҳеч ким йиғламади. Ҳамма бошини эгиб тураверганди. Бу бошқаларга шумшук қўринаётган бўлса – да, йиғлашаётганлардан кам қайғуришмаганди.

Самандар марҳумни кўмишаётганда оппоқ кафаннинг ичидан унинг юзини кўргандек бўлганди: юзи ҳам оппоқ эди. Кейин кўмиб бўлишгач, кимдир қабр бошига бир тувак сариқ атиргул қўйди. Самандар ўша куни гулга

унчалик эътибор бермаган эди. Бироқ эртасига яна сабоқдошлари билан қабрга боришганда, кечаги гулларнинг ичида фақат биттасигина бир кечада қовжираб қолганини кўрди. Бошқа гулларнинг гулбаргларида ҳам сўлгинлик акс этса — да, улардан ҳали ҳаёт нафаси уфуриб турарди. Қуриб қолган гулнинг барглари ҳам тўкилиб, қабр атрофига сочилиб кетган эди. У ўша кунни гул билан одам бир — бирига жуда ўхшаш эканлигини ҳис эттанди. Бир кун олдин қўйиб кетган гуллардан бири қабр бошида бир кечада тўкилиб бўлгани унинг хаёлидан ҳеч кетмади. У марҳумни эслаган сайин кўз ўнгига унинг оппоқ, келишган юзи келар ва ўлимга ишонгиси келмасди. Лекин у марҳумни эслаши билан ҳаёт ва ўлим ораси бир қадам эканлигини ҳис қилар, ўзини ҳам қовжираб бораётгандай сезар ва ваҳимага тушарди. Сўнг у бу туйғуга кўникиб қолди. Қачон гул билан қабрни ёнма — ён кўрса, ҳаёт билан ўлим ораси бир қадам эканлиги эсига тушар, гул ва қабр, марҳумнинг юзи ҳеч хаёлидан кетмай қоларди. Унинг хаёлида аста — секин гул, қабр ва марҳумнинг оппоқ юзи уйғунлашиб кетди: назарида аввал марҳум гулдай қовжираб тўкилган, изидан эса гул тўкилганди. Қабр билан гул орасига атиргулнинг сариқ гулбарглари тўкилиб тушарди. Ўша пайтда у сариқ атиргул билан қабр ўрасидаги бу қадар мутаносибликдан ҳайратга тушганди.

Бу манзаралар мана ҳозир у худди уфққа тикилиб тургандай, хотиралари деразасидан унга муралаб турарди.

Ҳозир ҳам у марҳумнинг юзини эслаши билан хотирасига лип этиб гул ва қабр қалқиб чиқди. Шунда у ўлимнинг бир қадам нарида турганини ҳис этди — ю, умрнинг бунчалик қисқа эканлигидан бирдан вужудини титроқ босди. «Бу иккаласининг ораси бунчалик яқин, — деб ўйлади у, — одам бир марта тўйиб нафас олишга ҳам ул урмайди». Сўнг уфққа қараб хотирасидаги ва кўнглидаги ваҳимани қувмоқчи бўлди. Бироқ ловуллаб ёнаётган уфқда ҳам сариқ атиргул ва қабр пайдо бўлди. Сариқ атиргулнинг гулбарглари оҳиста тўкилар, ловуллаб ёнаётган уфқдан қип — қизил чўгга айлланиб ерга учиб тушарди. У хаёлидан гул ва қабрни ҳайдаш учун кўзларини юмди; бироқ гул ва қабр кўз олдидан кетмади; аксинча, уфқдаги қип — қизил олов

бирдан асов шамол гирдобига тушган қил — қизил лолаларга айланди; лолалар у ёқдан бу ёққа тебранар экан, бир зум қоқ ўртада турган сариқ атиргул ва қабрни ютиб юборар, яна гул ва қабр қалқиб чиқаверарди. Самандар бундан ларзага келди: бу манзара хаёлида энди узлуксиз давом этишини англади ва кўзларини яна қаттиқроқ юмиб олди; шу дақиқада бу манзарада қандайдир ҳузурбахш гўзаллик таралаётганини, кўнгли бирдан ҳамма нарсадан холи ва айни дақиқада ҳамма нарсага алоқадор, ўзи, вужуди билан кўз олдидаги манзаранинг бир бўлаги эканлигини, буни ҳис этиш қалбида тараҳҳум ва зариф туйғулар уйғотаётганини ҳис этди.

«Ҳар бир инсон қалбида олам билан уйғунашишга ташналик бор, — дея ўйлади Самандар, — бу ташналик хунуклик ва турмушнинг кундалик туманлари ичида гарчи йўқолиб кетгандай туюлса — да, у бор, унинг борлигини билиш учун инсон ўз қалбини излаб кўриши керак; инсон умрининг мазмуни аслида ана шу ташналиқдadir...».

Осмон бинафша рангга кирган эди; боғ устида сариқ атиргулнинг бир дона гулбаргидай ой қалқиб турарди.

Самандар буларнинг ҳаммасида теран бир умумийликни англади; у ҳамон қаровсиз боғни — кўнглини тинмай кузатарди.

У кейинги кунларда ўзини ҳам гул деб ўйлай бошлади; буни аввал у боғдаги панжара орқасидаги қаровсизликдан шохлаб кетган атиргулнинг ҳиди димоғига урилганда, кўнглида ҳам қандайдир бир нарса яшнаб очилиб кетганини сезган пайтда ҳис этганди; кейин бу ўхшатиш унинг миёсида чарх уриб айлана бошлади ва Самандар ўзининг ҳам гул эканлигига энди шубҳа қилмай қўйди. Ўзини гул деб ўйлаш энди унга бачкана ҳам, беўхшов ҳам туюлмасди. Аксинча, бу ўхшатиш жуда табиийдай эди. Ҳатто у ўзининг қалбида қандайдир гул пориллаб очилганини, бутун танасига кучоқ — кучоқ ҳид таратаётганини сезгандай бўларди. Бу гул унинг назарида лолага ўхшарди. Лоланинг гулбарглари ҳовучида бир томчи шудринг ўйноқларди; шудрингдан тонгнинг мусаффо ҳавоси таралар ва Самандарнинг вужуди бу гўзаллик қаршисида мадорсиз бўлиб қолар, танаси ҳузур қилар, гул эса тобора яшнаб борар, кўксиди пора — пора

чайқалар, бутун вужуди шу гулнинг нозик гулбаргларидек, оҳиста титраб кетарди.

Бошқа бир куни у панжара ортидаги атиргулни узиб олди — да, хонасига жўнади. Қизи ҳали боғчадан қайтмаган эди. Хотини унинг қўлидаги гулни кўрди — ю, тувак келтириб берди.

— Умиданинг хонасига қўя қолинг, — деди у кўзлари яшнаб гулни ҳидлар экан.

Самандар бош чайқади; ўзи ҳам гулни шунинг учун келтирганди. Гулни қизининг хонасига тувакка қўйди — да, қизининг кароватига ўтириб, уни томоша қила бошлади.

Қизининг гулни кўриб, қанчалик қувонишини ўйлаб, кўнгли яшнаб кетди.

У жилмайиб қўйди.

Юрагининг қуюқ туманлари орасидан — қаровсиз боғдан бу кўримсиз гулни топиб олганидан хурсанд эди.

Гул ёлқинланиб, хонани безаб юборгандай туюлди.

«Қизимга бу гулни сўлитма, дейман — дея ўйлади у, — ва гулни қандай парварिश қилиш, кераклигини ўргатаман”.

Самандар гулга қараб эгилиб олган, хотини эса эшикдан гўё хонадаги иккита гулни томоша қилаётгандай гулга ва эрига ҳайрат аралаш тикилиб турарди.

БЕВАҚТ ЧАЛИНГАН БОНГ

I

Посёлакада биринчи марта пайдо бўлганда унинг юзида ҳали навқиронлик шамлари ўчмаган, бадани ва сиражин бўйнига чириган ёғоч иси ўтиришиб қолган, димоғидан ёқимли тамаки ҳиди келиб турар, гарчи ўткир ва азобли кўзларидаги ёввойи мушукдек ёт мунг уни одамлардан четта тортиб турса — да, очиқ истараси ва салтисувай сунӣ — сумбати кишида танишиш ва суҳбатлашиш истагини туғдирарди. Лекин у одамлар билан илакишиб кетолмади. Ким унга ўзини яқин тутса, у шунчалик ўз қобигига ўралиб, олам ва одамларга қоронғу бўлган ҳаёти каби бурчакдаги қуёш нури тушмайдиган пастаккина ҳужрасига кириб кунбўйи чекиб ўтирарди: ҳужрага ҳам терчил бадан ҳамда тамаки ҳиди ўрнашиб қолган, ўзи эмас, ғалати осойишталик ва жимлик билан кун узоғи шифтда сузиб юрадиган ҳидлар унинг ёлғиз ва сўққабош ҳаётини тўлдириб, бу бесаришта ва ипирисқи хонага тириклик бағишлаб тургандай эди: зотан унинг кўникмага айланган сокин ва ёлғиз ҳаётини бу йилларда ҳеч ким буза олмади, — бу эшиги қайси томондалиги номаълум бўлган тўзиган қўрғонга ҳеч ким киролмади.

Баҳорнинг чувоқли кунлари котиб уни балиқ овига олиб борар, одамлар бегим кунлари тонг пайтлари тамадди тўла рўзғор халтасини зўрға кўтарганча кўлга қараб кетаётган қоровулни ва узун эгма қармоқларни елкасига ташлаб, хас шляпани олифталарча чаккасига қўндирган котибни кўриб қолишарди: найнов, даққи бўлиб кўринган қоровул бугун инон — ихтиёрини унинг қўлига бериб қўйгандай котибнинг изидан борар, унга ақалли қаёққа кетишаётганларининг ҳам қизиги йўқдай бошини эгиб, қўнжи қайтарилган қизил этикнинг пошналарига қараб йўлни топар ва секин

лўкиларди. Улар одатда кўлнинг ялангликка туташ жойини танлашарди; бу ерда қуёшнинг аёвсиз жазирасидан асрайдиган иккита тасодифан ўстан ёввойи жийда дарахти бор эди. Котиб ҳамиша қармоқ олдида бўларди. У эса ўчоқ бошида куймаланар, яқин орадан тезак териб, пуфлар, ачишган кўзларини котибга маҳрамона эҳтиром билан тикиб қўярди. Тамадди пайтлар улар деярли гаплашишмасди, еб — ичиб бўлишгач, ов зериктирганидан жийда остида ёлғиз ўзи ичкиликни давом эттираётган котиб, нарироқда пўкакка юрак ҳовучлаб тикилиб турган қоровулга қараб, қаҳ — қаҳ қотиб юборарди; у эса ўзини янаям ношуд ҳис этар ва беўхшов жилмаяр, лекин нега жилмайганини ўзи билмасди.

— Сени яхши бир аёлга уйлантириб қўяман, мана кўрасан, ҳали онаси ўпмаганига, — дерди котиб унинг елкасига худди қари отни қамчилагандай қарс — қарс уриб.

У индамас, ёш боладай хўмрайиб оларди. Бироқ пир — пир учаётган киприклари ва ёйилиб бораётган лаблари унга бу таклиф ёқиб тушганини фош қилиб турарди. Кечқурун ови юришмай жаҳли чиққанидан тўйиб ичиб олган, хурмачаси тўлиб қолган котибни у суяб, судраб меҳмонхонага олиб келар, котиб эса уни қучоқлаб ўпар ва қўшиқ хиргойи қиларди ва шундай пайтда нуқул аёллар эсига тушарди; диванда ярим ёнбошлаб аёллар билан бўлган ишқий можароларини гўлдираб айтиб берар, ора — сира ўзи билан бирга ўқиган олис юртлик қизга уйланомай доғда қолгани, шунинг аламида ичишини, ундай қизни бутун дунёни ҳам ахтариб топиб бўлмаслигини қайта — қайта таъкидларди.

— Сен билан бизнинг дардимиз бир, — дерди котиб уни чўлп — чўлп ўпаркан. — Шунинг учун сени яхши кўраман. Сен менинг... жигарим — м — сан, йўўқ, акам — м — с — сан, ке — л, яхшилаб ўпай.

Қоровулнинг йиғлагиси келар, лекин йиғламасди. Баъзида худди ёш болага ўхшаб қоладиган бу одамга нисбатан кўнглида меҳр пайдо бўларди. «Иккаламиз ҳам бахтсизмиз, иккаламиз ҳам сарсонмиз», деб ўйларди қоровул кўзларини четга олиб қочаркан, ростдан ҳам котибни худди ўз жигаридай тўйиб — тўйиб қучгиси, худди гўдақдай огушига олиб овунтиргиси келарди.

— Мана бу ерим аламга тўлиб кетган, — дерди котиб кўкрагига муштлаб. — қанча аёлни қўлимдан ўтказдим, лекин ундайини тополмадим. У оламда битта.

— Оламда битта, бөшқа ҳеч жойда йўк, — дерди у ҳам котибнинг гапини тасдиқлаб. — қани, ечиниб ётинг.

Сўнг у котибнинг кийимларини ечишга ёрдамлашар, музхонадан қатиқ олиб ичирар, бошнини боғлаб қўяр, шунда ҳам тинчимай кечалари уч — тўрт марта хабар оларди.

— Сиз ишга кетаверинг, — дерди эрталаб котибга у қусуққа ботган полни ва гиламни артиб олар экан, — ўзим ювиб қўяман.

Котиб қилган ишидан энди уялаёттандек тунд қиёфада чиқиб кетар, ювиб қўйилган ич кийимларига эса худди шундай бўлиши керакдай эътибор ҳам бермас, индамай кийиб оларди.

Баъзан котиб унга атайлаб шаҳардан яхши навли тамаки ёки пиво кўтариб келганда унинг чеҳраси ёришиб кетарди.

— Бу нимаси, овора бўлибсизда, — дерди юзаки хижолат билан, бироқ ичида ўзича гурурланиб қўярди, у котибнинг калондимоғ одам эканлигини билса ҳам унинг шу танглигини жуда ҳурмат қилар, гапини икки қилмай бажаришга уринар, калласи қизиб қолган котиб оғзидан боди кириб, шоди чиқиб, уни «кўтир така» деб сўкса ҳам сира хафа бўлмас, аксинча, қийшайиб қолган оғздан вишиллаб чиқадиган бу сўз уни котибга яна ҳам яқинлаштирар, эртасига у худди ҳеч нарса эшитмагандай хонага маймоқланиб кириб келарди.

II

«Онаси ҳосилотнинг ўйнаши бўлган»... У қулоқларига ишонмади; янглиш эшитмадиммикин деб ўйлади. Лекин эшик орқасидан котибнинг овози жуда аниқ — тиниқ эшитилиб турарди. У котибнинг чиройли, хумор кўзларини, бадқовоқ юзини кўз олдига келтирди; диванга ярим яланғоч чўзилганча; ўзига айттириб, изидан «Окаси, жонидан» дея бақирришлари эсига тушди. Сўнг худди тутиб бўлмайдиган кўзёшдай котибни бекатда илк марта кўргани, эгнидаги оқ мўйнадан тикилган пўстини эсига тушди —

у котибни айиқдай бефақм одам бўлса керак деб ўйлаганди. Лекин бундай бўлиб чиқмади — котиб унинг ўтмиши билан қизиқмади. Кейинчалик инспектор келиб огоҳлантиргач ҳам у бунга эътибор бермади, уни янги қурилган меҳмонхонага қоровул қилиб қўйди. У кўп йиллардан бери ўз ўтмиши билан қизиқмаган одамни биринчи бор учратиши эди ва улар тезда иноқ бўлиб кетишди.

Посёлкада ҳали янги уйлар бўлмагани учун котиб меҳмонхонада яшаб қолди, кейинчалик уй битгач ҳам у негадир оиласини олиб келмади — ойнинг бошларида уч — тўрт кун йўқ бўлиб кетар, сўнг яна қаҳрли, тунд ва ҳўмрайган қиёфада пайдо бўлар, посёлкада у кетиши билан тўхтаб қолган ишлар яна жонланар, пахтазорда улоқиб юрадиган сигирлар боғланар, дўконлар ўз вақтида очиларди. Котиб одамшаванда киши эди, тезда қоровул бунинг гувоҳи бўлди. У шеригига бироз такаббуруна тикилар, лекин ҳар қандай кишининг кўнглига йўл топадиган улфатижон йигит эди: «Агар бу дунёда мурувватли ва қалби тоза йигит бўлса, у мана шу котиб» деб ўйларди қоровул.

Котиб бир сўзли одам эди — у қоровулга берган ваъдасининг устидан чиқди; инспектор ва райондагиларнинг хархашасига қарамай, меҳмонхона қоровуллигида олиб қолди; уч йил бадалига унга бирон марта ёмон гапирмади; котибнинг бор алами ичида эди, шунинг учун деярли ҳар куни ичар ва қоровулга ҳам ичирар, сўнг то эрталабгача қотиб ухларди.

III

Ичкаридан хўрсиниққа ўхшаш йиги овози келарди; қандайдир аёл кимдандир ноҳақ ҳақорат эшитаётгандай ўксиниб — ўксиниб йиғларди — у эса аста — секин лойқаланаётган дарё ёки дағдаға ва ваҳима билан бошланишдан олдин гўё бу қари ва кекса дунёни бир болаб лақиллатмоқчидек бирдан осойишта бўлиб қолган бўрон ёки эндигина ҳилпирай бошлаган байроқдек ичида нимадир тошиб, ҳапқириб келаётганини ҳис қилганча торлари узилган ғижжак каби сассиз, садосиз қотиб турарди — у барваста,

мушакдор, қиргийбурун, юзи рақами ўчиб кетган тангачадек кўримсиз, ичкиликнинг ва қачонлардир бошидан кечирган мусибатларнинг асорати бўлиб газак олган ярадек гезарган, узун қўллари энди бу дунёда ушлаб оладиган нарсаси қолмагандек ёки қандайдир номсиз мусиқани ҳеч кимга эшиттирмай чалаётгандай билинар — билинмас қалтираб турарди. У чорак соатча олдин котибнинг ёшгина бригадир қиз билан меҳмонхонага кириб кетганини кўрган эди — салдан сўнг доим қулфлоглик турадиган ва баъзи — баъзида келиб қоладиган эътиборли меҳмонларга мўлжалланган хонанинг калитини сўраб келганда, котиб унга маънодор кўз қисиб қўйди — унинг юзи ҳирс ва дағалликдан қизариб кетган эди.

— Ёки сени киритиб юборайми? — деди котиб ичкарига ишора қилиб. У ёйилиб кулди. «Бизларга йўл бўлсин, сиз турганда дегандай елка қисди. Сўнг уларга ҳалақит бермаслик учун боғ эшигини занжирлаб, ҳужрасига кирган жойида бирдан ичкаридан аёл йигисини эшитиб, таққа тўхтаб қолди — у беихтиёр даҳлиз бўйлаб ўнг тарафдаги хонанинг эшиги олдига борди, у менинг бирон ёрдамим керак эмасмикин деган хаёлда эди. Ичкарида йиғи аралаш котибнинг сал қизишган жазавали товуши эшитиларди. У қизга ниманидир уқдирар, тўғрироғи, нимадир деб овунтирарди; қоровул эшикни итармоқчи бўлди, лекин бирдан қўлини тортиб олди.

— Ҳамма шундай қилади, — деди котиб палағда овозда. — Бошқача йўли йўқ. Шуни билки, бўлмайди ҳам. Бунинг учун ҳеч ким сени айбламайди, сен кўрқма, ҳаммасига ўзим жавоб бераман.

Қиз, афтидан, йиғи аралаш котибни жеркиб ташлади. Ичкарида нимадир тарақлаб кулади: у «курси ағанади» деб ўйлади, сўнг шундоқ эшикнинг тағида котибнинг ҳансирашини эшитиб, даҳлиз орқали кичкина айвонга чиқиб турди — бироқ эшик очилавермагач, яна узалиб даҳлизга қаради; полининг бўёғи кўчиб қолган, қалин бахмал парда осилган деразадан оининг хирагина шуъласи тирқираб тўкиларди. Ой ҳам онда — сонда меҳмонлар ташриф буюргандагина очиладиган бинонинг дид билан безатилган хонасида нималар бўлаётганини ўз кўзлари билан

кўрмоқчидек қалин парда орқали даҳлизга хомуш мўралаб турарди.

Котиб меҳмонхонага кўп аёлларни бошлаб келганди, бироқ биронтаси ҳам йиғлаганини ёки ортиқча шовқин кўтарганини қоровул эслолмасди.

Қиз тез — тез, жеркиб — жеркиб гапирар ва ора — сира пиқиллаб қўярди. Унинг йиғиси меҳмонхонанинг жипс деворидан зўра сирғалиб ўтиб, айвон орқали боққа ўрмалаб чиқар ва ўзидан салқин ҳаво таратаётган ҳовуз атрофидаги дарахтлар орасига сингиб кетарди.

У қизнинг сўнаётган гулхан каби ожизгина йиғисини айвоннинг бир четида устунга суянганча тинглаб турар ва котиб қурғур худди айғирга ўхшайди — я, деб ўйларди. Хона эшиги икки — уч марта қаттиқ — қаттиқ урилгач у яна даҳлизга мўралаб қаради, бошқасига журъат қилолмай айвон бўйлаб у ёқдан — бу ёққа юра бошлади. Сўнг бояги жойига бориб устунга суянди — да, гўё тун китобининг зулмат тўла варақларидан нима қилиш зарурлигини ўқиб билмоқчидек ухлаб ётган боққа тикилиб қолди.

IV

Ўшанда йигитларнинг ҳаммаси ичиб олган эдилар — улар орқаворотдан «Ота безор» деб ном олган бу янги посёлканинг илк қўналғачилари эди; оталари билан гал талашиб ёки мўмайроқ пул топиш илинжида Терс отани ташлаб келган, чўлнинг шавқсиз ва жазира ҳаётига ўрганиб қолган ва шундан бошқача ҳаётни тасаввур ҳам қилишолмайдиган, ҳатто, болалиklarини ҳам худди бир пайтлар ўқиган, лекин номидан бопқа ҳеч нарса эсларида қолмаган дарсликдек эринчоқлик билан элас — элас эслайдиган танбал ва ҳали мутлақо бўз йигитлар эди — улар бири қўйиб, бири олиб, ундан посёлкадан чиқиб кетишни талаб қилишар, йўқса тушига ҳам кирмаган ҳангомаларни кўришини, ўзларининг ҳеч нарсадан қайтмасликларини дўқ — пўписа аралаш таъкидлашар, улар бу ерга кимнингдир йўриги билан келганларини, афтидан, унчалик яширгилари ҳам келмай меҳмонхонанинг олд зинасигача бостириб келишган ва мўътабар меҳмонлар учун

атайлаб қурилган бу ҳашамдор бинонинг зинаси уларга номаълум ва қоронғу бўлган бошқа дунёга бошлаб борадиган йўлакдек зинага чиқаверишда таққа тўхтаб қолишган ва у ердан ҳатлаб ўтишга ботинолмай устунга суяниб ўзларини синовчан хўмрайиб кузатиб турган ундан ва нақ хираверишдаги пештахтага осиб қўйилган, кечки шабадада салобат билан ҳилпираётган алвондай байроқдан бироз ҳадиксираб туришарди.

У эса йигитларнинг худди хўкиз етаклаб келишаётгандай биткўз йигитни олдиларига солиб туртиб, итариб келаётганини кўрган дақиқадаёқ нима гаплигини англаган ва ўзини иложи борича хотиржам тутишга қарор қилганди.

— Қишлоқдан чиқиб кет! — бақирарди бошига қалин искирт шляпани бостириб кийиб олган қоп — қора йигит. У қандайдир пўписа тўла хағни ўқиб бераётгандек қисиниб — қимтиниб, айни пайтда ўзини дадил тутиш учун димоғини ҳаддан ташқари юқори кўтариб олганди. — Бу қишлоқда сен билан бирга яшашни истамаймиз!!!

— Яхшиликча чиқиб кет, — дерди бошқа бир жириллаганроғи. — қанча тез чиқиб кетсанг ўзингга шунча яхши. Биз аяб ўтирмаймиз.

— Тўрт томонинг қибла, котибнинг ялоқхўри! — пихиллаб гапирарди бошқа бири — тўпланганларнинг ичида ёши каттароғи ўша эди — унинг кир — чирга ботган соқоли ичида чувак юзи зўрга кўринарди — у бошлаб гапирдимми дегандек ҳамроҳларига бир — бир қараб олди, лекин ҳамроҳлари бу зўр гапга унчалик эътибор беришмади. Унга қайрилиб ҳам қарашмади — ҳаммаси лўнда ва кесиб — кесиб гапириш учун зўр бериб кучанишар, шу сабабли бир — бирларининг гапларини деярли эшитишмасди.

— Яна бизни қўрқаяпти дема, — деди биткўз йигит. — Сен у ёқда ўтириб келган бўлсанг ҳам аямаймиз... умуман, биз сендан қўрқмаймиз, шундай, келган ерингга даф бўл!!!

Бу гапи билан йигит уни «у ёқда ўтириб» келганидан чўчиб турганини сездириб қўйди.

— Котибнинг ювиндисини ичиб жуда керилиб қолди, — деди озгинроқ, юзи қув йигит. — Ўзини бизларга хўжайин деб ўйлаяпти.

- Бугун сигарет сўради, эртага бошқа нарса сўрайди;
- деди бояги юзи чуваги ҳамроҳларига кўз ташлаб оларкан.
- Бизни менсимай қўйди.

У йигитларнинг ўзларини ҳурмат қилишдан ҳамда шу кичкина посёлканинг хўжайинлари деб эътироф этишдан бошқа ҳеч нарсани талаб қилишмаётганини ва агар ҳозир «Мен бу ерда сизларнинг борлигингизни билмабман, уэр, посёлка сизларники, энди такрорланмайди, қуллуқ» деса, ҳамма «Ҳа, шундай бўлсин, кўз каттароқ очиб юрилсин», деб тўнғиллаганларича, худди бу ерга келиб кўп иш қилиб ташлагандай ўзларидан миннатдор бўлиб тарқаб кетишини англади, бироқ у йигитларнинг чанг — ғубор босган, парвариш кўрмаганига ҳам анча вақт бўлган юзларига зимдан синовчан тикилди: у бу жанжал беҳуда чиқмаганини, кимдир уюштирганини биларди, зотан жанжалга сабаб бўладиган бирон айб иш қилганини ҳам эслай олмасди. Посёлкадагилар билан деярли олди — берди қилмасди, совхозга кираверишда — посёлканинг бир четида жойлашган меҳмонхона ва боғдан деярли чиқмасди. У ўз умрининг чалкаш сўқмоқларини кезиб юргандек ҳар куни куз ва қиш пайҳон қилиб ташлаган боғда кезиб юрарди — уни шу дақиқаларда кўрган одам у мана шу пайҳон ва чиркин боғ қўйнида қандайдир азиз нарсасини йўқотиб қўйгану энди уни излаб дайдиб юрибди деган ўйга борарди — гоҳида эса тўсатдан бошланган зилзиладан қулаб тушаётган иморатлар каби омонат ифодалар унинг заҳил ва сўлгин чеҳрасини буткул эгаллаб оларди; шундай лаҳзаларда унинг афти тутаб ётган ғўлага ўхшаб кетарди.

Одамларга, унинг олдинги ҳаётию уруғ — аймоғи номаълум эди, посёлка инспектори — сал довдир ва олифта йигит — уни посёлкага хавфли ва ишончсиз одам қилиб танитганди. «Бу одам анақа рўйхатларда туради. отаси бутун қишлоқни қириб ташлаган. — дерди у ҳар сафар сартарошхонага кирганда. — Бунинг устига ароқхўр, ароқ деса онасини сотади. Шунинг учун хотини ташлаб кетган, бу одам жамиятимиз учун хавфли кишидир».

Бу хабардан сўнг совхоздагилар у билан эҳтиёткор бўлиб муомала қиладиган, иложи бўлса умуман яқинига

йўламайдиган булишди, унинг ўзи ҳам унчалар одамшаванда эмасди.

Фақат баъзи — баъзида уни қишлоқ ошхонасининг бир четида ифлос кружкада пиво ичиб ўтирганини кўриб қолардилар. У гўё атрофидаги дунё билан алақачон алоқасини узгандай ва фақат ўзигагина маълум ўзга оламда яшаб юргандай, сара қўшнилар кўриқлаб турган ўтиб ва забт этиб бўлмас девордек одамни ҳеч қачон ўзига яқинлаштирайдиган ҳуркак ва ёт бир мунг чўкиб ётган кўзларида тошдай қотиб қолган дилгир бир қайғу ёниб турарди.

Инспектор уни қаттиқ қистовга олди ва посёлка ошхонасида пиво ёки бирон ичимлик ичишни ҳам таъқиқлаб қўйди, бироқ у ҳар куни кечқурун ошхонага пиво ичгани келар, дуд ва чанг қоплаган бурчақда кўкрак тугмалари ечиб қўйилган, бир — бирига тинмай бақирishaётган, кўзларида ҳаётнинг чигал ва тушуниксиз саволлари қотган, худди умрлари каби жизганак ва тўзонли саҳрода ўзининг улуғ гулханларини бир — бир ўчираётган кечки шафақ остида исқирт курсиларга мук тушган, саҳро офтобига ўшаб жиззаки бўлиб қолган одамларга бир сўз демай кружкани ютоқиб хўплаб ўтирарди — унинг кўзларини юмиб олиб, ҳузур қилиб хўплашига қараб туриб, у дунёдаги ҳамма нарсани мана шу кружкадаги салтанатга алмаштириб юборган ёки адолат излаб бутун дунёни кезиб чиққану ниҳоят мана шу салтанатдагина адолат боқий ва муқаррар деган хулосага келган дея хаёлга борарди — худди Рим қўшинлари ўликка айланган Искандарияга ҳеч бир қаршиликсиз кириб келгани каби инспектор беш — олти ёш — яланг пиво ичиб ўтирган ошхонага шахдам қадамлар билан кириб келди ва қоровулнинг қаршисида тўхтаб унинг қўлидан кружкани тортиб олди.

— Сенга бу ерда ичиш таъқиқланган, — деди кружкадаги пивони бир четга сепиб юбораркан. — Умуман, сенга одамлар орасида юриш таъқиқланган.

Қоровул аввал инспекторга, сўнг пиво тўкилган жойга қаради ва секин ўрнидан турди ҳамда бир оғиз гапирмай, яна пиво олиб келиш учун буфетга қараб йўл олди.

— Ташқарига! — Бақирди инспектор, унинг қайсарлигидан жаҳли чиқиб, олдини тўсаркан, тирсагидан ушлаб олиб,

ташқарига судрай бошлади, бироқ бир қадам ҳам босмай тўхтаб қолди.

Қоровул инспекторнинг қўлларини озгин, қалтироқ, кучсиз панжалари билан ушлаб олган, кўзлари жаҳддан каттариб кетганди; ундан худди шу вазиятда ҳар нарсани кутиш мумкин эди — инспектор бунга сезди ва унинг тирсагини қўйиб юборди.

— Сизнинг ҳаққингиз йўқ, — деди қоровул унга бироқ қалтираган товушда. Унинг гапида алам, азоб ва мусибат оҳанги бор эди. Сўнг индамай хонадан чиқиб кетди.

Инспектор бари бир унга ошхонада пиво ичишни таъқиқлаб қўйди. Бироқ котиб уни пивосиз қолдирмас, баъзан меҳмонлардан қолган ҳали бир қултум ҳам ичилмаган шишани олиб чиқиб берарди. Инспектор қоровул билан зимдан олиша бошлади — совхоздаги икки ўғирликда ҳам аввал унинг ҳужраси тинтиб чиқилди. Инспектор бу ишни ошкора амалга оширди, зеро у посёлкадагиларнинг ичида қоровулни энг ишончсиз кимса деб билар ва ундан тезроқ қутулиш учун одамларни унга қарши киши билмас гиж — гижлай бошлади. Терсоталик ёшларнинг қизиққон ва жиззаки, гушпи йигитлар эканини яхши биларди. Посёлка йигитлари қоровулни кўрганда неларгадир тайёрланиб турадиган бўлиб қолишди, бироқ у мутлақо бефарқ эди, уларга ҳатто эътибор ҳам бермас, можаро излаб унинг олдини намойишкорона тўсаётган йигитларнинг қаршисидан индамай ўтиб кетарди.

Аммо бир куни биткўз йигитнинг олдидан — у бу йигитлар қаердан эканлигини, нима иш қилишини — қаерда яшашини ҳам билмасди, бу уни қизиқтирмасди ҳам — ўтиб кета туриб, бир дона сигарет сўради; тамакидони хонада қолган, йигитни кўриб жуда хумор қилиб чеккиси келганди. Биткўз нима деярини билмай шошиб қолди. Яқин атрофда жўралари кўринмасди — қўлидаги сигарета қолдирганини бир чеккага улоқтириб, қайларгадир лаланглаганча югуриб кетди. У йигитнинг хатти — ҳаракатига эътибор ҳам бермади. Ҳали ҳужрасига ҳам кирмаган эдики, изидан ўн бешга яқин йигит тўғри боққа талмовсираб, пала — партия бостириб келишди: улар афт — ангорларидан кимнидир қуваётганга эмас, нимадандир қочиб келаётганларга кўпроқ ўхшарди.

Терсоталиклар уни бошлаб дўппослаб кетишди. Уни котиб энди қизара бошлаган анорзор остидан несту забун ҳолда топиб олди. Хужрага олиб кириб бир пиёла ароқ тутди. Пешонасидаги ёриқ узоқ вақтгача тузалмади. У энди боғдан деярли ҳеч қаёққа чиқмай кўйди. Дўппослангани ҳам тезда эсидан чиқиб кетди. Котиб шундай қилдики, жанжални бошлаган жўрабошилар пиво кўтариб келиб у билан яраш битимини тузишди; ювош ва беозор, сиғинди ва найнов, қилиқлари телба – тескари бу одамни нима учун калтаклашганларига уларнинг ўзлари ҳам унчалик тушунмасдилар.

«У менга жой берди, ўзи билан тенг кўриб, одам ўрнида қабул қилди, мендан бурнини жийирмади, унинг кўнгли нурдай тоза, бундай улуг одам яна қаерда бор?!» – ўйларди у. Меҳрибон ва одампарвар, танги ва нурафшон қалбини – котибни у худди қорачўтига думалаб тушган марвариддай асрашни истарди. Унинг хазонга айланган қизғалдоқ баргидек бу жазира чўл кўйнига, ёввойи ва телба одамлар орасига учиб тушган умри давомида топган мушфиқ ва мурувватли, суянч ва раҳнамо бўладиган ёлғиз одам мана шу марварид эди ва ўзининг омадсиз несту мустар ўтмишини ҳеч қачон юзига солмайдиган, унинг умр йўлидаги хазон ва хасларни супуриб, ўзига ҳаёт ва умид сари йўл очишга дадил ва қатъий ундаган соҳибкарам ҳам мана шу марваридда мужассам этганди, унинг қалбида шу раҳнамо туфайли уйғонган эҳтиромга чулганган ҳислар узра унинг бутун вужудига ёғду ҳам мана шу марварид эди. Бу сиймо ҳар нарсага қодир ва камтарин, хокисор ва шафқаттўй, танги ва мағрур эди, бу сиймо қиёфасида жилваланаётган шамс кўнглини хушнуд этадиган кўп юлдузли бодадан сўнг уни саодатли ва хушбахт, эзгу ва орзуманд қиладиган, хаёлининг кўпдан буён қуёш тегмаган зах ва тойғоқ унгуларини иситадиган хулё офтоби каби мунаввар ва серёғду эди.

Бу талъат адашган инсониятга ҳақ ва нажот йўлини кўрсатишга мустаҳиқ этилган, ўктам ва серғайрат, лошидан ҳоки туробигача ёғдудан иборат, қуёш ва ой бир – бирини мангу қувлаб юрадиган, умид ва хаёл саҳросида жизғанақ бўлиб қолган мана шу хиёнат ва жаҳолат зулмати фарқ қилган заминга тириклик ва яшнаш уруғларини сепиш учун

юборилган, қўлида зафар ва шижоат суҳуфлари бор, ўзи дунёга келмасдан минг йиллар олдин нури яралган, дунёда зўрлик ва адолат ўртасига девор ўрната олган, мағлублик ва матлублик ва ундан ҳамиша ўзини олиб қочган шон — шавкат ва шафқат тулпорини миниб туғилган ўша Халоскорнинг айнан ўзи эди.

— Мен хароб бўлган одамман, — бақирарди у котибнинг илтифотидан талтайиб кетиб, пиёлани зарб билан сипқораркан. — Мени хароб қилишди. Мен тамом бўлдим. Мени ўчириб ташлашди...

Сўнг пиқиллар ва бирдан — бир ёлғиз ва ёрқин, ҳали ҳеч кимга айтмаган хотираси — онасини ҳосилот қандай урганини ва ўзининг музлаб қолган қулогини ушлаганча яланг оёқ қор кечиб қандай чириллаб йиғлаганини, тиши синиб тушган онаси қандай қилиб уни этаги остига яширгани, оғзидан оққан қон идорадан то уйларигача оқиб келгани ҳақида сўзлар ва йиғларди. Ўшанда ҳосилот онасининг қорнига тепган, нимадир деб сўккан эди, афтидан... «Боласи отасига ўхшаса, туғилмай ўлгани яхши» деганди...

— Улар уч киши эди, иккита солдат ҳам бор эди, — пиқилларди у пешонасини столга қайта — қайта ураркан. — Биз ун сўраб боргандик... уч кун туз тотмаган эдик.

— Улар қишлоқни ўраб олишди, сўнг дуч келганини ота бошлашди, — у бошини эгиб олар, котибнинг юзига қарамасдан юрагини эзиб ётган хотираларни ютуғи аниқ бўлган қартадай бир — бир очиб ташларди. Зеро унда ҳеч ким забт этолмаган, ҳеч ким ҳукмронлик қилолмаган, ҳеч ким топтай олмаган, кўп йиллар оша ўзидан бошқа фуқароси бўлмаган ёлғиз мамлакат ҳам шу эди. Бу мамлакатта ёт кишилардан биринчи бор котиб кириб келди ва худди азобга ўхшаш узун кўчаларидан ўтиб борди, шу билан кўпдан буён осойиш ётган салтанат ҳам забт этилди. Бироқ у котибга кўз ташлашга қўрқар, кўз ёшларидан уяларди.

— Бутун қишлоқ дарё бўйига қочиб чиқди. Аскарлар дарё бўйини ўққа тутишди. Мени акам тўсиб қолганди — унинг ичаги титилиб кетганди, қишлоқда икки — уч аёлдан бошқа тирик жон қолмаганди... Қайси қишлоққа нон сўраб борсак «Босмачининг боласи, бари бир босмачи бўлади,

нон берманглар» деб ҳайдашарди. Охири онам ҳосилотнинг олдига борди... Улар онамни кўз олдидан калтаклашди...

Котиб унинг пиёласини тўлдириб қуяр ва ўзи устма — уст босиб ичарди, кейин унинг елкасига ҳамдардона урганча:

— Улар аблаҳ одамлар, — деб бақирарди. — Уларнинг ҳаммасини отиб ташлаш керак эди.

Бу гап қоровулга мойдай ёқар, йиллар аро юрагини ёқиб ётган алам шу бақириниш билан босилгандай бўлар, кўнглидаги гапни айтгани учун жасур ва мард котибга тўйиб — тўйиб қарар, шунда ўзи болаликдан орзу қилган, ўзини тирикликнинг оч панжасидан қутқариб, саодат бахш этадиган ўша осмондан тушгувчи илоҳ котибнинг қиёфасига кирар ва вужуди нурдан бўлган котиб олов сочаётган қасос қиличини кўтарганча кўз олдидан намоён бўларди.

Кейин ҳаммаси ўрнига тушарди, эрталаб у тамаки ҳиди билан бирга субҳидамнинг мусаффо ҳавоси кезиб юрган бесаришта ҳужрасида кўз очар, хира зулматни тилимлаб дарчадан оқиб кираётган тонгнинг симобдай бир тутам ёғдусини узоқ томоша қилиб ётар, қишлоқнинг ичкарисидан хўрознинг бўғиқ қичқириви эшитилар, ёғду эса ҳали эркак кўзи тушмаган қизнинг яланғоч баданидай гўзал ва жозибали бўларди. Бу лаҳзалар чўл қўйнида қурилажак котиб айтган янги ҳаётнинг илк онлари ёхуд ул олис шамсинг илк шуъалари каби яширин ва хушанишин эди.

V

Посёлкага келганининг учинчи йили унинг ўтмиши одамлар учун бироз ойдинлашди; йиғим терим тугаш арафасида совхоз босқони Омон Жуманинг хонасига музофотнинг нариги четидан бир аёл ўн беш — ўн олти яшар боласини етаклаб кириб келди: аёл қирқлардан ошган, чиройли юзида ҳали сўлимлик ва эҳтирос сўнмаган, кўзлари ўйчан, ўзини тутишидан мулоҳазали ва ақлли аёл эканлиги кўриниб турарди. Бола эса гаранг эди. Аёл Омон Жумага совхозда эри ишлаётганини ва уни уйга қайтаришга ёрдам беришини сўради.

— Неча йилдан бери уйга қадам босмайди, — деди у курсига ўтирмаёқ. — Кунини ичиб ўтказди. Сизга бир

она сифатида мурожаат қилаяпман.

Аёл йиғлашга тушди ва ўғлини кўрсатиб:

— Бу худо қарғаган болани ёлғиз ўзим катта қилдим, энди чарчадим. Бунга ҳам ота керак, — деди.

Аёлниң йиғисидан таъсирланган Омон Жума қоровулни қанчалик қистамасин у аёл билан бирга кетишдан бош торғди.

— Бекорга овора бўлманглар, — деди бошнини эгган кўйи қатъий қилиб: — Биз алақачон эр — хотинликдан чиқанмиз.

У аёл билан болага қайрилиб ҳам қарамади. Омон Жумани танг қолдирганча — боғ ичига кириб кетди ва у ерда шохлаб кетган тутларни хотиржам бутай бошлади. Аёл унга томон журъатсизгина интилди — ю, сўнг жойида таққа тўхтаб қолди — унинг умид ва ишончсизликдан қизариб кетган кўзларида эса Омон Жумага ҳам, бу чўл одамларига ҳам ва чўлга ҳам номаълум бўлган саргузаштларнинг кўланкаси порларди; уни бу ерга бошлаб келган умид ва эрининг юзидаги ёт бир важоҳатдан туғилган ишончсизлик бир зум иккилантириб қўйди, сўнг у боласини етаклаб боғдан шитоб билан чиқиб кетди.

Ўзининг дўқ — дўписаларини ишга солиб ҳам инспектор қоровулни кўндиролмагач, ойлик маошидан юбориб туришга ваъда қилиб Омон Жума аёлни изига қайтариб юборди. Бу пайтда котиб посёлкада йўқ эди. Қоровулнинг хотини келиб кетганини эшитдию: «Тўғри қилибсан, улардан қанчалик узоқ юрсанг, шунчалик эркин бўласан, ҳозир дарахтни силкитсанг хотин ёғилади. Ўзим уйлантириб қўяман», деди ва қоровулга кечқурунги бош оғриқ учун беш сўм пул берди. Бироқ посёлкадаги ҳар бир одам миш — мишни ўзича изоҳлашни истарди: бу тунд ва ароқхўр қоровул ҳосиддан чарчаб чиққан чўлқуварларнинг қиш бўйи эрмаги бўлди.

Аёл эрини олиб кетиш учун иккинчи марта келганда (унинг эғнида бу марта тўзгиган ёмғирпўш осилган, ўзи ҳам устидаги кийим каби афтодаҳол, бир йил олдингига қараганда жуда тез қариган, юзларидаги малоҳат шамлари сўна бошлаган эди) участка инспектори ўзининг яқин танишидан бу оила ҳақидаги жамики сиру асрорни билиб олишга улгурганди.

У киш кунларининг бирида сартарошхонада пайдо бўлди. Навбат кутиб тураркан, ҳар доимгидай ўзи билган янгиликлардан одамларни огоҳ этишни лозим деб билди.

—... Онаси ўлгач, у узоқ йиллар чойхонада дастёрлик қилиб юради. Чойхоначи номи қора бўлган қизини унга қўшади — ю, бир эски уй сотиб олиб беради. Шу билан тинчийди. Ўзи сал овсарроқ бўлгани учун хотиннинг кўз пардалари йиртилиб кетганига унчалик эътибор бермайди. Орадан икки — уч йил ўтгач, хотинини ёт эркак билан тутиб олиб, паншаха санчиб ўлдириб қўяди ва узоқ йилга қамалиб кетади. Қамоқдан қайтиб келганда хотини кимдандир бола орттириб ўтирган бўлади. У маймоқ ҳаммасига қўл силтайди — да шаҳарга кетади, у ерда ароқ учун одамларнинг қора ишини қилиб юради. Дайдиб — дайдиб, шу ерга келиб қолади. Котиб уни арзимас пулга меҳмонхонага қоровул қилиб қўйди. Хуллас, худо қарғаган чоғи, боши ҳозиргача маломатдан чиқмайди. Бор гап шу.

Қизиги шундаки, инспектор бу марта негадир қоровулга анча хайрхоҳ оҳангда гапирди.

— Бошига қийин савдо тушган экан, — деди Тоғай муаллим бош чайқаркан, оғзига кирган соч толасини туфлаб ташлади.

Инспектор аёлга бу можарога аралаша олмаслигини ва бу ўта шахсий масалалар эканини рўйи — рост бўйнига олди.

— Биз одамнинг хоҳиш — истагини ҳурмат қиламиз, — деди у хонасидан чиқар экан, қўлига фуражкасини олди: унинг юзи кўп гапирганидан бўғриқиб кетган, семиз бўйни тердан пўрсиллаб қолганди, — мен уни мажбур қилолмайман.

— Сиз оилани сақлаб қолишингиз керак, бу сизнинг бурчингиз, — аёл унинг изидан ташқарига чиқар экан, инспектор гапирган оҳангда сиёсат қилди. Лекин инспектор пинагини ҳам бузмади: эшикни қулфлаб, зина орқали пастга тушди ва ўзини дарахт соясига олиб, ниманидир ўйлаб турди — да, — Менинг кучим етмайди, — деди, сўнг пивохонага қараб кетди.

Аёл бу сафар узил — кесил рад жавобини олди. Ўзи ҳам узилган оила риштасини қайта боғлай олмаслигига, эри билан яшаган ўтов альяқачон куйиб кул бўлганига кўзи етди шекилли, яна ёлғиз қайтиб кетишга мажбур бўлди.

VI

Уч ойлардан сўнг меҳмонхонага янги қоровул тайинланди — бу қоровул ҳам мўмингина одам эди, уни шахсан инспекторнинг ўзи тавсия қилганди. Меҳмонхонанинг кичкина боғида куз ва қишнинг ўзаро олишуви бошланган, ёмғир суви янгиламаганидан яшил тоб тусга кирган ҳовуз саҳнини чириган ўт — ўлан босиб кетган эди: узун йўлакнинг ўзи эса хазонлар билан тўлганди, ҳовуз бўйидаги гулзорда ҳам тўзғоқ барглар ва сўнгги мезонлар учиб юрар, боққа кираверишдаги ялангликда қарғаларнинг нохуш қағил — лашлари эшитилар ва баъзи — баъзида қарғалар нақ боғ устида тўпланиб шубҳали йиғинлар ўтказишарди. Меҳмонхонанинг пештоқига илинган байроқ ҳам тўзиб бўлган, ёмғир ва саратон шамоли ҳуда — беҳуда ҳилпирата — вериб унинг рангини номаълум тусга киритиб қўйган, шундай бўлса ҳам у пештахтада ҳамон салобат билан ҳилпираб турарди: бироқ на қувраб — қовжираб тўкилган боғ, на тўзиган байроқ деворларига дабдабали чақириклар илиб ташланган меҳмонхонанинг ҳашамага ҳеч бир гад етказа олмаган, унинг узун дахлизига қимматбаҳо поёндоз тўшалган, хоналари ҳамишадагидек шинам ва тоза эди: ўртадаги хонанинг гилами янгиланган, деворлари қайта бўялганди: хонада кичкина кийим жавони, иккита курси бор эди ва стол устига аввалгисига қараганда каттароқ ва бежиримроқ шиша сувдон қўйилганди. Бу сирли ҳашамлар сари талпинган ташқи дунёни ва ёруғликни тўса — тўса чарчагандек, ҳорғин тебраниб турган қалин парданинг ранги униқиб, гуллари ўчиб кетган, диван эса ҳамон тажовузкор қиёфада ўртада қад кериб турар; у кирган ҳар бир одамни енгилтак аёлдек бағрига чорлар ва уларга неларнидир ишора қилиб, ўзи билан содир бўлган қандайдир гаройиб бир воқеани эслатмоқчи бўларди. Фақат кираверишдаги ҳужрада бесаришга ҳол ҳукм сурарди: кийимлар ва тўшак ўша куннинг эртасигаёқ милиционерлар томонидан титиб ташланган ҳолича бетартиб қалашиб ётарди: хонани чанг ва ғубор қоплаган, тўшакларни ва шифтни қурум босган, пол тахталарининг ораси хонага кириб келганларнинг устидан кулаётгандек қадам товушларига жавобан норози

бўлиб, гичирлаб қўярди: дераза ёнидаги миҳда қоровул терсоталик йигитлар билан пиво ичган куни кийиб юрган гижимланган коржома осилиб турар, шим эса ерда ётарди; ҳужрага куйинди ва тамаки ҳиди билан бирга одамларга алланечук шубҳали бўлиб туюлган кишининг ҳиди ҳам ўрнашиб қолган, ҳужранинг ута бесаранжомлиги ва торлигига қараб туриб, у мана шу иприсқилар ичида. Уч йил мобайнида бирон кимса қадам босмаган, одамлар ёдидан кўтарилган шу кичкина бошпанада қотиллик қилиш учун ўзига куч тўплагандай ва уни қотилликка мана шу куйинди, губор, тамаки ва сўққбош эркакнинг ҳиди анқиб турган, унинг ўз умри каби хароба ҳужра ундагандай таассурот қолдирарди.

VII

Котиб хуфтон пайти меҳмонхонага ҳар доимгидай индамай, бироз ҳўмрайиб кириб келди: унинг қизарган кўзларидан ва кўпчиган юзидан ичиб келгани аниқ эди — у ичган пайтлари жуда мулойим бўлиб қоларди; унинг касби чўлқуварликка ҳеч бир алоқаси йўқ, табиатан қўрс, қўпол муомаласи билан чўлга келиб орттирган манманлигига такаббурлик қўшилиб уни одамлардан бездириб қўйган — у, вазифасига кирмаса ҳам ҳар бир ишга бурнини тикаверар, ўзича кўрсатмалар берар — туман саркотиби келганда далаларни Омон Жума эмас, у бирга қўшилиб айланар, негадир саркотиб олдида ўзини жуда эмин — эркин тутар, ҳатто ҳазил — ҳузул ҳам қилиб қўярди. Уни олис шаҳардан мана шу жумард ва жанжалкаш одамларга йўлбошчи қилиб жўнатишганди; посёлқадагилар ичида саркотиб билан қалин эмиш, уни шахсан ўзлари тарбиялаб, бу ерга олиб келганмиш, яна қандайдир қариндошчилик томонлари ҳам йўқ эмас эмиш, агар уч йил режа кетма — кет бажарилса, уни Омон Жуманинг ўрнига ёки ҳеч бўлмаса янги хўжаликлардан бирига босқон қилиб сайлашармиш, фалон эмиш, писмадон эмиш, хуллас, суюги тоза эмиш деган гап — сўзлар юрар, исқирт қоровул билан ғалати яқинлиги обрўсига бироз соя солса — да, ундан Омон Жуманинг ўзи ҳам ҳадиксирар, бу уни яна ҳам салобатли ва муҳтарам қилиб қўйганди.

Котибнинг изидан озгингина, лекин истараси иссиқ қиз ҳам келарди — у пахталик кийиб олган, котибнинг шляпаси чанг, кўзлари ҳорғин эди — улар тўғри даладан келишаётган эди, чамаси, эгни — бошидан пахта ва ғубор анқиб турарди.

— Менга ўрта хонанинг калитини бер, — деди котиб.

Котибнинг орқасидаги қизни у дарҳол таниганди. У қизни олти ойча олдин байрамонга тусда ўтган сайлов тантанасида кўрган ва гарчи танимаган, кўрмаган бўлса ҳам қўлидаги сайлов қоғозини индамай қутига ташлаганди: сайлов олди йиғини мактаб биносининг кенг ва шинам залида ўтган, қиз эса котиб билан раиснинг ўртасида қисиниб — қимтиниб ўтирарди. Ўшанда у бўй — бастига қараб бу қиз ҳали мактаб ўқувчиси бўлса керак деб ўйлаган ва нега айнан шу қизни сайлашаётганига ҳайрон бўлганди. Лекин, қиз йиғирма учга кирган, фаол ишбоши, фирқа аъзоси ва ҳоказо эканлигини кейин билди. Котиб қизни шундай келиштириб таърифладикки, уни сайламасдан бошқа илож қолмади ва шундай ҳам бўлди: қиз юз фоиз овоз олди. Унинг озгин, қотма суқи — сумбати, бугдойранг юзи, таъсирчан кўзлари одамда қандайдир яқинлик уйғотар, истараси иссиқ ва сулувгина қиз эди.

— Биз бу чўлни бўстонга айлантирамиз, фақат бахтли ва эзгу ниятли одамлар яшайдиган янги ҳаёт қурамыз, янги ҳаётни мана шундай ёшлар қуради, биз эса фақат уларга йўл кўрсатамиз. Хуллас, сизларни уялтирмайди, фақат пахтани эмас, одамни ҳам яхши тушгунади, халқпарвар. Баъзида, — котиб қизга қараб кулимсиради, — биз билан ҳам тортишиб қолади. Камчилигимизни шартта бетимизга айтади. Мен уни ана шу мардлиги учун ҳурмат қиламан.

Қоровул ўша кушни ва котибнинг юзидаги ифодани яққол эслаб қолганди ва ўша куниёқ қизнинг қопқонга тушганини, котиб айёр айғирлардан эканини, у кўп йиллик тажрибасидан билар ва негадир бундан ғурурланганди. Котиб уни кўриб, кўз қисиб қўйди. Қоровул ҳам унинг ёришиб кетган юзига боқиб тўймас, гапирётган худди ўзининг жигаридай, ҳар гапга ёйилиб жилмайиб қўярди. Сайлов тутагач, котиб уни бир четга тортиб ўн сўмлик берди:

— Бугун менинг номзодим ютиб чиқди. Мен учун тўйиб ич, — деди.

Кечқурун кўп ичганидан боши қизиб, боғда хиргойи қилиб юрган қоровул зўрға юриб келаётган, юзи қизариб кетган котибга дуч келди, оғзи қийшайиб қолганидан қоровул унинг тайёр бўлиб келаётганини билди, суяб хонасига олиб кирди, ечинтириб қўйди; котиб гўлдилар, уни чўлп — чўлп ўпар ва «Юракни бир титиб юбор», деб бақирарди.

Қоровул хириллаб кўшиқ айтар, гарчи бу хиргойи қувурнинг қуруллашдайд хунук ва ярашиқсиз бўлса ҳам, котиб шавқ билан қичқириб қўяр, кимларгадир, афтидан, хотирасининг бир бурчагида қолиб кетган кимгадир «окаси жонидан» деб бақирар, қоровул эса бу худбин, олифта, ўзбошимча, тийиқсиз ва танги одамни шу лаҳзаларда қандайдир зил — замбил оғриқ эзаётганини билар ва кўпроқ кўнглини олишга ҳаракат қиларди, баъзан котибнинг ғайрати унга ҳам ўтиб, у ҳам котибга тақлидан «о — каси, жонидан» деб хириллар, худди котибдек пиёлани кўзларини юмиб бир сипқорипда ичиб юборар эди, сўнг котибга монанд томоқ қириб қўярди, баъзан эса унга котибнинг ёш, навқиронлиги юқиб ўзини, бутун вужудини — энди ўзларини ҳеч ким безовта қилмаслигини кун ўтган сайин тобора кўпроқ англашаётган ажинлар ва чандиқлар уюми қийқириб ётган пешонасига, ўтаётган кунлар аста — секин ўз муҳрини босаётган ва тобора шалвираб, куйган чармга ўхшаб бораётган кўказак юзига, бу дунёда ҳеч бир из қолдирмай ўтаётганидан атрофидаги оламдан ва қоқ тепасида жуфт — жуфт бўлиб учиб юрган қушлардан уялгандек кир ва жулдур кийимлар ичига яна ҳам кўпроқ ботиб бораётган қадди — қоматига ва очиқ қолган китоб янглиғ унинг барча сиру асрорини ҳар дақиқада ошкор этиб турадиган кўзларига, гўё ўзи босиб ўтган бутун ҳаёти давомида еча олмаган умр сири яширингандай ёки беҳуда ва бесамар ўтган кунлари учун кимдандир ўч олишни истаб, газаб билан қисиб олингандай доимо асабий тугилиб юрадиган мушгларига битилган пайҳон этилган умр ҳақдаги бу тўзғоқ ва шадди роқ хатни гижимлаб ташлашни истаб қоларди.

VIII

У даҳлизга яна бош суқиб қаради — ичкаридан таниш гўнгиллаш эшитиларди.

— Менга қара, ноз қилсанг, қилмасанг бу ердан соғ чикмайсан, барибир ҳеч ким эшитмайди. Агар анави қари тўриқдан нажот кутаётган бўлсанг, овора бўласан. У менинг одамим. Агар унга бир шиша ароқ берсам, қизини қўйнимга солиб қўяди. Бир ҳовуч ун учун ҳосилот онасини ўйнаш қилиб олган. Ишонмасанг, ана ўзидан сўра, бир қултум қўйиб берсам, буларнинг ҳаммасини ўзи сенга гапириб беради. Ё чақириб берайми?..

Қиз нимадир деди, сўнг ночор пиқиллади — унинг овозида ўчаётган шамнинг яллиғи каби заифгина қаршилиқ бор эди ва бу йиғи унга таниш эди...

Юрагига муздай нимадир сирғалиб кирди ва вужудида гўё лойқа сув қўпди; у ерда мактаб болаларини ўз бағрига чорлаган тонгги қўнғироқдек нимадир жаранглаб кетди ва бу бевақт жаранлаган бонг садоси боқувдаги от каби кўпдан буён пайт пойлаб ётган унинг ёввойи бир ғурурини ва олис хотирасини уйғотиб юборди — мактаб ҳовлисига болалар қийқириб киргани каби у энди бир умр ташлаб кетдим ва у ерларга энди қайтиб бормайман деб юрган ва кимсасиз орол каби олисларда қолган ҳаётининг навқирон адирларида қолиб кетган нелардир унинг юрагига ҳам ҳайқириб кирди — кўп йиллар бурун хотинининг ўзини оқлаш учун ичкаридаги қиз каби ночор ва ожиз аёлга айланиб йиғлаганини, юзини тимдалаб ташлаганини эслади. «Булар бунчалик калтафаҳм бўлишмаса, — ўйлади у негадир бирдан хотиржам тортиб, — ҳаммасининг усули бир хил!»

У ялангоёқ, ялангбош қаҳратон қиш кунда ўзларини қишлоқдан ҳайдаб чиқарганларига ҳам, онасининг совуқ, кимсасиз ҳужрада қон қусиб жон берганига ҳам ўзини кўниктирган эди, кун ўтказиш учун чойхоналарда исқирт ва қора ишларни қилишга, одамлар «етим», «ўғрибачча» деб аташига, чойхоначининг онасини ўрта қўйиб сўқишларига, кейинчалик ёш, сулув хотинининг «ислиқи» дея жаврашларига, қамалиб чиққач, қўлларини бигиз қилиб кўрсатишларига, ҳар бир ўғирликдан сўнг тинтув қилишларига, ҳужжатларини бош чайқаб, елка қисиб қайтариб беришларига, ичиб, кўчаларда ухлаб қолганда болаларнинг устига пешоб қилиб уйғотишларига — ҳаммасига кўниккан эди, буларнинг барчасини тақдири

азалга йўйган, қандай тўғри келса, шундай яшаб кетаверган эди, гоҳо онасининг ўн йиллар бошидан тушмаган қора шол рўмоли ўша олис йилларнинг ва ўзлари босиб ўтган аянчли қисматнинг байроғидай тез—тез кўз олдида ҳилпирай бошлар, у ўз ҳаёти, онаси ва отаси учун кимлардандир ўч олишни жуда истаб қоларди, бироқ бу туйғуга ҳам ўзини кўниктирганди. Туйғулар, хотиралар, дарду армонлар тошиб келганда у хилватда бекиниб тошиб кўпириб ичар, сўнг ҳамма нарсани унутар, ҳужрасининг бир четига ўтириб жимгина йиғлар, эртасига тонг маҳали яна ҳеч нарса кўрмагандек котиб билан балиқ овига жўнаради.

У яхшилаб чекиб олди, ёнини пайпаслаб кўрди. Сўнг эшикка тикилганча узоқ туриб қолди.

У аста—секин эмас, бирдан ҳаммасига тушунгандай бўлди; хотинининг кўзларидаги тундликка ҳам, котибнинг «окаси жонидан» деб қийқиришига ҳам, унинг чиройли кўзларига ҳам, ўзининг нима учун бу ерларда юрганига ҳам, нима учун сарсону саргардон бўлганига ҳам ва ўзи каби одамларнинг нима учун саргардонликка маҳкум этилганига ҳам. Унинг бирдан хўрлиги келди. Ахир ҳаммаси кундай аён—ку, нега шу пайтгача фаҳмламади экан? У ўзининг болалигини, баджаҳл отасини, хотинининг эғнидаги хориж камзулини, онасининг қора шол рўмолини эслади — у зинадан кўтарилаётгандай хотиралардан сирли ва мавҳум юксаклик томон бир—бир кўтарилиб борди: у кўтарилган жойдан ҳаммаси яққол кўринарди ва шунингдек ҳаммаси тушунарли эди.

У барча саволларнинг жавоби яширинган тилсим бўлиб қаршисида иддао билан қад кериб турган юмшоқ чарм қопланган эшикка қараб юрди, сўнг худди ақлдан озгандек икки йирик мушги билан тўсатдан эшикни ногорадек ура кетди. Анчадан сўнг ичкаридаги овозлар тиниб қолгач ва шивир—шивирлар бошлангач, эшикнинг қулф эканлиги эсига тушиб қолди ва орқага ўзини олиб ром ва қулфни зарб билан тепди, — эшик иккинчи тепкига дош беролмади — салдан кейин у ўзини серҳашам қилиб безатилаган, ўртадаги столда гўшт қолдиқлари ва арақ шишаси турган, жунбуш ва тер ҳиди қоплаган хонада кўрди.

Котиб эшикка яқин келиб турарди — унинг костюми ерда ётар, тўзиган диванда эса эси оғандай серрайиб қолган, юзи ҳаддан ташқари оқариб кетган, сайлов арафасида у ўқувчи қиз бўлса керак деб ўйлаган нимжонгина қиз ўтирарди; у ҳансираб турган кўзларида жунун ўйнаган қоровулни кўриб ўрмонда адашиб қолиб, ногоҳон ўзини излаб юрган отасини учратган ва ўпкасини босолмай йиғлаб юборган арзада қиз каби бирдан тирналиб қолган юзларини бекитиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Котиб эса хона ўртасида ўзининг азми иродасидан бирор марта четта чиқмаган, ўзи айтганидек хонаки тўриқ каби ювош, фаҳмсиз, ислиқи ва ароқхўр, қулдай итоаткор қоровулга газаб билан қараб турарди, унинг кўзларида ўлжасидан айрилган бўриникидай очкўз ва қизганч бир ифода ёнарди; лаблари газабдан титрат, тугмалари узилиб тушган кўйлаги остидан эса дўппайган қорни оҳиста кўтарилиб тушарди — унинг чеҳраси ҳозир ўзи турган бинонинг пештахтасида ҳилпираб турган байроқдай таҳдидли қизариб кетган, гўё байроқ пештахтада эмас. жиззакилик ва қийиқлик билан ёнаётган унинг чеҳрасида ҳилпираётгандай эди.

— Сиз менинг онам ҳақида гапирдингизми, — сўради қоровул худди қарз сўраётгандай бироз тутилиб мулоҳим ва заҳарли оҳангда.

— Хўш, гапирсам нима қилибди, — деди котиб унинг кирга ботган бўйнига қараб афғини бужмайтираркан гапни беписанд кесди. Кейин кўйлагининг тугмасини ўтказа бошлади.

— Бир пиёла қуйиб берсам ўз оғзи билан айтиб беради, дедингизми? — сўради қоровул яна ҳам ювош тортиб олган интиларкан.

— Нар и бор. — Бақирди котиб орқага тисарилиб. — Бўлмаса пушаймон бўласан.

— Чакки айтдингиз шуни, — деди қоровул, — онам ҳурдай аёл эканини яхши билардингиз... мен сизга минг марта айтганман. Чакки қилдингиз шуни...

У аста — секин гаранг ва карахт қиёфада котибга яқинлаша бошлади, тўсатдан қўллари ўрнида қон истаб жаранглаган қиличлар ўсиб чиққандек, ҳамда кўзлари битиб,

ўрнида ачимсиқ гўр ҳиди келаётган лаҳм ичига ёқиб қўйилган бир жуфт кўртақир шам пайдо бўлгандек, у дароз, найнов, тутоқдан ҳолда маймоқ юриш билан котибга тобора яқинлашиб борар, олдида ўзига ҳамон менсимамай, қаҳр билан такаббуруна қараб турган одамни ушлаб олиб, бир ямлаб ютиб юборадигандай важоҳатда эди — котиб унга бир муддат беписанд тикилди, кейин орқага чекинди, нимадир излаб стол устини пайпаслади — да, сўнг суви ярим бўлиб қолган графинни олиб, чоғланганча, гўё бир уришда бу сўлақмондай гавдани парча — парча қилиб юбормоқчидек қулочкашлаб, тўғри унинг юзига отди...

IX

Ақлдан озгандек сочи ва кийимлари бир ҳолатда тўзиган, қўрққанидан юзлари кўкариб кетган қизнинг алмойи — алжойи сўзларидан нима гаплигини зўрға англаб, ҳар эҳтимолга қарши таёқ тутган уч — тўртта одам, қўлига ҳеч қачон отилмайдиган тўппончасини қисиб ушлаб олган инспектор ва бош ҳисобчи меҳмонхонага чўчинқираб бостириб кирганимизда даҳлизда ҳамон ой шуғаллари ўйноқларди, жуда яқин кишиси кетаётган кеманинг изидан маъюс термулиб бандаргоҳда қолган алвон кийимли аёл каби ёки бир неча соат олдин бу хонадан, бу даҳлиздан, бу содда ва жоҳил одамлар орасидан киши ақли ҳам, шуури ҳам етмас қайларгадир қандайдир бир кема бош олиб жўнаб кетгану унинг ҳарир ва алвон елканига ҳасад қилиб, ўзи ҳам қайларгадир сузиб жўнамоқчи бўлаётган пардани дераза тирқишидан оқиб кираётган шабада оҳиста ҳилпиратар, пол тагида чигирткалар бири қўйиб, бири олиб тинмай ҳуштак чаларди, — бурни қонаган одамдек қулфи ва роми титилиб кетган эшик кўздан буён бизларни кутиб тургандек ланг очиб қўйилган, хонада эса қонга беланган қўлларига графиннинг бир парча синигини ханжардай тутиб олган, тўсатдан бошланиб, ҳамма нарсени остин — устун қилгач, ўзидан кейингиларга чанг губор қоплаган даланию шох — шаббалари синган дарахтлар билан тўзиган хазонларни қолдириб сўнгган бўрондек юзида телбалик ва жазава тўниб қолган қоровул диванда ҳорғин ҳам мағлуб

алфозда ўтирар, хонани қон ва тер ҳиди тутган, қон гиламдан сизиб ўтиб, бурчақдаги очиқ жойда ҳалқоб бўлиб тўпланиб қолган, унда чироқнинг акси липиллар, графин синиғи бармоқларини тилиб ташлаган қоровулнинг юзида эса бир неча сония олдин қилган қотиллигининг муҳридек бир томчи қон қотиб қолганди.

Ўртада эса бир муддат ухлаган — у, ҳозир уйғониб қоладигандек чап тирсагига омонатгина бош кўйганча, ўзига ўхшаш ва ўзидек яшаб ўтган, яшаётган минглаб, миллионлаб одамларга умрни қандай яқунлаш кераклигини бир кўрсатиб кўймоқчидек ёки ўзи кўтариб оққан умр жилғаси ойлар оша, йиллар оша қайлардадир адашиб, улоқиб сузиб юргану, ниҳоят ҳавосида ҳамон жунбуш ва наҳснинг дўқ — дўқ мароми сақланиб қолган чўл ўртасидаги мана шу овлоқ бинода елкасида кўтариб юришдан ниҳоят чарчаган, уни ўнғайсиз мағлуб ҳолича ташлаб, ер остига буткул сингиб кетгандай лабининг бир четида бир вақтлар изидан ўзидек ўсмир ва такасалтанг йигитларни эргаштириб, кўчаларда жанжал ва тўполон қилиб юрган пайтларида орттирган тиртиқ орасидан ўзига қўрқув ва ваҳм билан тикилиб турган остонадаги одамларнинг ҳамда ўзини сўқир тиламчидек аввал болаликнинг офтобрўя кўчаларидан, сўнг йигитлик — нинг турли машмашалари ва гуноҳ дарахтлари гуллаб ётган ўрмонидан ва ниҳоят бир сакраб ўтилган ботқоқ каби қисқа уфунотта фарқ ақл — идрокнинг гаразга ботган тўшагидан етаклаб ўтган ва ўзининг ўлими учун аянчли саҳна тайёрлаган қисматининг устидан боплаб кулаётгандек оғзининг бир учида заҳарханда табассум қоғиб қолган ва ўнг қўлига гўё умр бўйи интилиб етишган нарсаси шундай тер ва кирга ботган сарғиш соч толасини чангаллаб олган котибнинг совутан жасади ётарди.

ОЧИЛМАГАН ЭШИК

*Сенга қандай жаннат яратиб
берардим, билмайсан!
Ф.М.Достоевский*

Келинчак ўз эрини мураккаб ва сийқа бир китобни ўқиётгандай машаққат билан баъзан адашиб, гумонсираб, рашк қилиб ўқирди. Бироқ охир — оқибатда ҳаммасига қўл силтаб лоқайд ва бепарво бўлиб қоларди: эрини энди истамай, безиллаб, бундан ҳам бешбаттар юраги совиб кетишидан қўрқиб, хижил ва ланжлик билан ўқирди. Ким билади, у балки бу сирли ва чигал китобда эрининг бегона аёл билан бўлган саргузаштини ҳам гўё ҳар куни кўриб юрган ҳодисадай, гўё ўзига мутлақо алоқаси йўқдай, гўё юз мартаб ўқилган сийқа бир хатни ўқигандай, гўё шундай бўлиши табиийдай хотиржам ва бепарво ўқиб чиққандир? Балким кўнглидаги рашк, алам ва ўзга аёлга ҳасад туйғуси эрининг юзидан бу саргузаштни бутун сиру — асрори билан ўқиб бўлгачгина йўқолган ва ўрнини номаълум, ўзига ўхшаш муштиллар, эрининг хушомадларига осонгина асир тушган аёлга ачиниш ҳисси эгаллагандир? Келинчак баъзи — баъзида ўзига «кундош» бўлган у аёлни хаёлан тасаввур қилар ва кўз олдида дунёда энг гўзал аёлнинг сиймоси пайдо бўларди. Эрининг назари тушган аёл бундан ўзгача бўлиши мумкин эмас эди. Аёлни хаёлан тасаввур қилар экан, ўзи хаёлида яратган бу илоҳий суратта баъзан ўзи мафтун бўлиб қоларди ва бундай аёлни севмаслик, унинг кўнглини қолдириш ҳеч кечириб бўлмайдиган гуноҳдай туюлар ва эри шундай аёлни севганидан фахрлангиси ҳам келарди. Кўнглига яқин келинчакларга бу аёлни ялмоғиздай доғули, жодугар, эримни макр — ҳийлалар билан домига илингирган деб қарғар, оғзига келган сўзлар билан ҳақорат қилар, ўлимини яраттандан ҳам, яратмагандан ҳам тун бўйи

тилаб чиқарди. Эри унинг бирдан — бир хазинаси эди. У эридан қачон бўлмасин, ажралишни хаёлига ҳам келтирмас ва бу хазинанинг фақат ўзиники бўлишни истарди. Шу ёзнинг ўрталарида хазинасини иккига ажратиб ташлаган қилич унинг қалбини ҳам иккига бўлиб ташлаган, унинг иштиёқи — ю, ҳаётини муаллақ қилиб қўйган эди.

Келинчак ҳар кеча ўзи турган қирғоққа бир муддат қўниб ўтгандан сўнг, яна узоқ сафарга отланган кемадек ўзидан кундан — кун узоқлашиб, номаълум манзил сари кетиб бораётган эрини, унинг сўнгги пайтларда пайдо бўлган терс, қўпол, жиззаки феъл — атворини, бир вақтлар эри билан жуфт қанот бўлиб учиб ўтган, ҳозир эса узоқ — узоқларда ташлаб кетилган ўтовдек кўринаётган бахтли ва осойишта кунларини эслаб то тонггача йиғлаб чиқарди: тонгда йиғидан қизариб кетган кўзларини арта — арта оғир кетмонни ҳолсизгина кўтариб, руҳсиз ва афтода алфозда ишга жўнардди ва кун узоғи яна ўша эрининг эс — ҳушини ўғирлаган аёл билан хаёлан мунозара қила — қила, аёлнинг эрига қўйган тузоқлари, макрлари ва жодуларини ҳамда умрининг гулгун лаҳзаларини бегона ўтларга қўшиб, чопиб қайтарди. Келинчак ҳамиша ўзини шаҳарлик аёлга қараганда ожиз ва хунук бўлсам керак деб ўйлар, эрининг ақлини олган аёл назарида ўзидан гўзалроқ, меҳрибонроқ, ишвалироқ, жозбалироқ ва нафосатлироқ бўлиб туюларди. Ўзига қараганда кўпроқ билади, ўқимишли, эрининг кўнглидан чиқа олади, тоза ва озода кийиниб юради, ўзидек қатик билан бош ювмайди, баданидан тер ва гўза ҳиди келиб турмайди, ўзига қараганда ёш, юзи қуёшда куймаган, сочлари сарғайиб кетмаган, қўллари ҳам ўзиникидек дағал, қўпол эмас, тафтли, ҳароратли, майин, нозик — бундай қўлни ушласа эрининг бир йиллик ҳордиги чиқиб кетади: шундай пайтларда келинчак ўзига ўзи бечораҳол, бўшанг, уқувсиз, инжиқ ва йиғлоқи бир келин бўлиб кўринарди.

Баъзан у ўзига ҳеч алоқаси бўлмаган, гоҳида изтироб, диққат, фаромушлик, гоҳида шиддат, жўшқинлик, хушбахтлик чулғаб оладиган эрининг тунд юзидан қуюқ туман ичида секин сўнаётган гулхан янглиғ ўзига аталган ва аста — секин изсиз сўнаётган заифгина эҳтиромни кўриб қоларди.

Келинчак тўрт йилнинг чанг — ғуборлари, ёмғир — қорлари остида қолган, бу уйга энди келин бўлиб тушган пайтларидаги эрининг эҳтиросли муҳаббатини худди ўт — ўланлар орасидан йўқолган игнасини ахтараётгандек, эрининг қув кўзларидан баъзан саргашта бўлиб излаб қоларди. Лекин сувга чўккан тошдек, бу муҳаббат қаёққадир ғойиб бўлган эди. Баъзан келинчак ёнида ётган совуқ ва тунд эркакка қараб ногаҳон эрининг куёвлик пайтлари эсига тушар ва шунда ўша навқирон ва қувноқ куёвболага ҳеч алоқаси йўқ ёт бир эркак билан ётгандек, бирдан сесканиб тушар ва ёнидаги эркакни қаёққадир ташлаб кетган шўх — шодон, қувноқ куёв болани излаб сигирини ахтариб юриб, қуюқ ўрмонда адашиб қолган эртақдаги ўтай қизчадек эрининг худбинлик ва заҳархандалик билан қизариб турадиган юзини, оҳиста билинар — билинмас ажинлар қоплаётган пешонасини, темирчининг омбуридай совуб қолган лабларини секин пайпаслаб излаб қоларди.

— Бу нима қилганинг, — жеркиб юзларидан қўлларини силтаб ташлади уйғониб кетган эри унга зарда билан тикилар экан: — Ҳалиям ёш болага ўхшайсан. Ўзингни сал босиб олсанг — чи.

У юзини тескари ўтириб олди — да, яна пишиллаб беозор уйқута кетди, келинчак эса бўғзига тошдай тиқилиб турган йиғини босиш учун тишларини қаҳр билан бир — бирига босиб турар, агар тишларини қўйиб юборса, бўғзидан бутун уйни, бутун ҳовлини, бутун қишлоқни, бутун дунёни бошига кўтарадиган аянчли йиғи отилиб чиқишини англар, бироқ юзидан ёш томчилари сим — сим тўкилиб бўйинлари орқали бир эркалашга, бир ардоққа интизор бўлиб сўлиб қолган кичкина, заиф кўкракчаларининг ҳовучига бориб қуйилаётганини сезмас эди.

— Эрининг сендан кўнгли совуганига сабаб — бефарзандлигинг, — дерди кўнглига яқин келинчаклар, унинг ғўзалар орасида кетмонни қучоқлаб худди оқ фалакка чалинган бир туп ғўзадек мунғайиб, сўлиб, тушкун ва умидсиз юм — юм йиғлаб ўтирганини кўрган пайтлар, — битта бола туғиб берсанг, сенга парвона бўлиб қолади.

Келинчакнинг ўзи ҳам шундай ўйлар эди. Лекин айб кимдалигини ҳам, нимага шунча йилдан бери бола

кўрмаётганини ҳам, нима учун бошқалардай пешонаси ёруғ эмаслигини ҳам, ўзига оналик шодлигини нима учун раво кўрмаётганини ҳам билмас эди. Бунинг учун эри ҳам, ўзи ҳам сабабчи бўлиб туюлмасди — сабаби ўзидан ҳам, эридан ҳам ўзга хилқат бўлиб туюлар ва ўша хилқатдан баъзан бахт ва дориломон кунларга қўшиб, бола ҳам сўрар эди. У ҳам она бўлишни истар, у ҳам қорнини қаппайтириб кўчалардан бошқаларнинг ҳавасини ва ҳасадини келтириб керилиб ўтишни орзу қиларди.

Эри эрталаб бир даста калитларни олиб, бир ҳафтадан буён очилмаётган омборга қараб кетди. У ердан асабийлашиб, хўмрайиб қайтиб келди.

— Ё қулфдан воз кечиш керак, ё эшикдан, — деди у ўзига — ўзи гапиргандек. — Ҳеч очиб бўлмаяпти. Қулф ёмғирда очиқ қолиб, занглаган. Бирон нарса билан ўраб қўйишга эса сенинг ақлинг кўплик қилган.

У «етмаган» демади, айнан «кўплик қилган» деди. Унинг хунук бўлса ҳам жуда мустаҳкам қулфга ичи ачиётган ва бунни яширмай таъна қилаётган эди.

— Қандай қилма, бари бир очилмайди, — дея тўнғиллади у ва уйнинг орқасига ўтиб кетаркан. — Пулни кўкка совиришни биласизлар фақат. Сизларни ҳамиша биров тергаб туриши керак.

У томорқа тарафда ҳам яна узоқ нималардир деб жавради. Келинчак эрининг бу марта шаҳардан жиззакироқ кайфиятда қайтганини келган куниёқ сезган эди. Балким, шаҳарлик аёл билан оралари совугандир, эҳтимол, бошқа сабаби бордир? Келинчак чин дилдан биринчи сабаб юз беришини истар эди. Шу сабабли эрининг овга бориб, қуруқ қайтган овчидай бузилиб қайтиши ёзнинг бошларида келинчақларнинг маслаҳати билан хамиртурушга игна қадаб ташлаганининг каромати дея ўйларди. У муштдай хамирга игна қадаб сувга оқизиб юборганди. У эрининг шаҳарлик аёлдан кўнгли совишини, уни ёшлигиданоқ сифинишга, гуноҳлари учун тавба қилишга ва бошига кулфат тушганда мадад сўрашга ўргатишган, ўша сирли ва ҳеч қачон қиёфасини тасаввур қилолмаган хилқатдан ёлвориб сўрар, ҳар бир нарсадан илнж, чора, мадад излар, ҳамма иримларга қаттиқ риоя қилар эди.

Қачонлардир келинчак ғалати туш кўрганди ва эри ёнида ётган пайтлари неғадир ўша тушни кўп эсларди. Тушида эри худди қайсидир бир кинода кўргандек бағоят сулув ва ловуллаб турган қип — қизил, ҳарир кўйлак кийган аёл билан кенг лолазорда бир — бирига жилмайиб тикилганча кетиб боришарди. Эри аёлнинг елкасидан оҳиста қучиб олган: унинг юзида маҳрамона ифода порлаб турар, аёлни қулдириш учун нимадир гапирар ва олдин ўзи хохолаб кулар эди. Аёл эса эрига қараганда фироғи баланд, кибри ва келинчакка чиройли юзи бир оз совуқ бўлиб туюлганди. Улар қўлларида бир даста лолани силкитганча гулбарглари тўкилаётгандан беҳабар ўзаро суҳбатлашиб, узоқда кўринаётган қир томон кетиб боришар, уларнинг изидан учиб тушаётган гулчамбарларни териб ёшгина бир қизча ҳам борарди. Қизча жуда ёш, озгин ва пучуқ эди. Қизча улар тўккан гулчамбарларни битта қўймай териб олар, эри эса сўлиб қолган лолаларни аёлнинг қўлидан олиб, изига қарамасдан боши узра орқага улоқтирар ва аёлга янги лола узиб бериш учун дамодам эгилар эди. Улар пучуқ қизчага деярли эътибор ҳам беришмасди. Келинчак эри аёлни қип — қизил лолалар ичига секин ўтирғизганда ва сўнг лолалар ичида улар кўринмай қолиб, аёлнинг қип — қизил кўйлаги лолазорда ҳилпираб учиб кетганда ҳамиша димиқиб ва хўрлиги келиб уйғониб кетарди. Қизча эса аёлнинг кўйлагини тутиб келаман деб шамолнинг изидан югурарди, гоҳида қизча аёл ётган жойга кўрқа — писа мўралаб қарар ва кўнгли рашқдан азобланиб хўнграб юборарди. Келинчак ногаҳон пучуқ қизчанинг ўзи эканлигини англаб қолар, ҳўл бўлиб кетган ёстиқни қучоқлаганича уйғониб кетарди.

Келинчак эри аёлнинг алвон ҳарир кўйлагини қўлида узоқ айлантриб отиб юборганини, сўнг эри билан аёл қизғалдоқлар орасига сингиб кетганини, қизчанинг эса шамол олиб қочаётган алвон кўйлакни туғаман деб, югуриб бораётиб йиқилиб тушганини кўриб турар эди. Назарида кимдир қизчанинг юзини оҳиста эркалаётгандек бўлди. Сўнг кимнингдир бадбўй иссиқ нафаси юзига урилди ва юзида нам сизди. Келинчак уйқу аралаш секин жилмайиб қўйди. Ўзини қучаётган, эркалаётган, сўнг ўзига билинтирмай ечинтираётган қўллар эриники эканлигини сезмаслик, ўзини

билмасликка олиш учун гафлат уйқусида қўтандек гингшиб қўйди ва туш аралаш йиқилиб тушган қизчанинг ўрнидан тураман деб туролмаётганини, қандайдир оғир куч устидан босиб турганини элас — элас илғар эди. Сўнг қизни ҳам назарида ечинтиришаётгандек бўлди: келинчак уйқу аралаш ўзини ечинтираётган қўлларни секин ушлаб, ноз қилаётгандек сўлгин жилмайди ва ногаҳон қўлларнинг эриникидай юмшоқ, ингичка, силлиқ эмас, дағал, яра — чақа босган катта эканлигини сезиб қолди — да, юзига кимдир бир коса муздек сув сепиб юборгандай, сесканиб кўзини очди. Аввал тепасида чарақлаб турган қуёшдан кўзлари қамашиб кетди ва ўзининг қаерда ётганини, атрофини гўза ўрмони ўраб олганини тўсатдан англаб қолди. Кўзларини тик қуёшдан пана қилиб ирғиб турди — ю, қандайдир бир зарб билан яна жойига ётиб қолди ва ўзининг ярим ечинтирилганини, таниш тракторчи ўзини қайта ётқизиш учун зўр бериб елкасидан босаётганини, ёввойи айғирдай пишнаётганини кўриб қолди ва кўрқиб кетди: иккала оёғи билан тракторчининг оғзи ва бурни аралаш тепиб юборди. Тракторчи «их» деди — да, қўлларини қўйиб юбормади, унинг уйғонганини кўриб жон — жаҳди билан қўпол ҳаракат қила бошлади. У бурнидан оқаётган қон келинчакнинг очилиб қолган сонига тушаётганини сезмасди ҳам: келинчак ўз шаънини зўр бериб ҳимоя қиларди. Кийимбошию бутун вужудидан бадбўй дори ва керосин ҳиди келаётган тракторчи эса уни охиригача ечинтиришга уринар эди. Аёл чайир ва чаққон эди. Тракторчи кучли ва найнов эди. Ўзларини кўмиб турган гўзалар ҳам уларнинг ўзаро жангини томоша қилаётгандек нафас чиқармай қотиб қолганди: узоқдаги шийпондан аёлларнинг тушлик овқат устидаги қувноқ кулгулари токи улар олишавётган қартагача ёпирилиб кирар, лекин улар бу кулгуларга зътибор бермас, ҳар бири ўз мақсади* учун ёниб тиришиб курашар эди. Эркак кучини беҳуда ишлатиб чарчаб қолгач, бирдан умидсиз ва тажанг оҳангда шивирлаб, хушомад қила бошлади:

— Ахир эрининг шаҳарда аёли борлигини ҳамма билади — ку?

Келинчак унинг гапидан сесканиб тушди, номус ва аламдан ларзага келди, бирдан қўлидаги қилични биров уриб

туширгандай бемажол бўлиб қолди. Худди хазина яширинган горнинг тилсимли жумласидай бу жумлага унинг барча мудофаа аъзолари бирин — кетин асир туша бошлади: у эркакнинг қўлларига ортиқ қаршилиқ қилмай, гўё яшашдан энди умид узгандай, ўзининг ихтиёрини унга топширганини билдиргандай кафти билан юзини тўсиб, хўнграб йиғлаб юборди. У тракторчига ёқар эди. Иккаласига икки хил қисмат, йўл, пешона ва юлдуз берган тақдирга гоҳ — гоҳида енгил, оғзининг қулфи — калити йўқ, хунук хотинининг етмиш яшар кампирникидай маза — матрасиз жаврашларидан, инжиқликларидан тўйиб кетган пайтларида хўрсиниб — хўрсиниб лаънат ўқирди. У хўрланган, алданган ва ҳали ўн гулидан бир гули очилмай бахтсизликка маҳжум этилган, бир пайтлар ўзининг хаёлидан кетмайдиган қизнинг — келинчакнинг умидсизлик билан ўксиниб йиғлаб ётишига қараб туриб, вужудидаги жунбуш секин сўна бошлади: у келинчакнинг тақдири ўзиникидан ҳам аянчлироқ эканлигини англаб турарди, унга ачингиси, ёрдам бергиси, эркалагиси келарди. Бироқ, келинчакнинг бутун далани тўлдирган йиғисига қулоқ солиб туриб, ўзининг келинчакнинг дарду аламига ёт, бегона эканлигини, бу сирли ва азобли қалбни ҳеч қачон тушунолмаслигини, ўзининг эркаловчи ҳар бир сўзи унинг бахтиқаролигини тасдиқловчи садодай бўлиб жаранглашини сезди.

Келинчак токи боши оғриб вужуди бўшашиб қолгунча тракторчининг асов эҳтирос билан ўзини кесакка қўшиб эзгилаб ташлашини кутиб, ингичка товуш билан аразлаган ва хўрланган алфозда йиғлаб ётди. Сўнг боши оғригач, йиғидан тўхтаб, бир нафас ён — атрофга гамбода ва ҳайрона кўз югуртирди: ёнида энди ҳеч ким йўқ, эгатлар ичига жосусдай шарпасиз енгил шабада ўрмалаб кирган, қуёш эса унинг оёқлари учига ўтиб, худди ўз аксини кўрмоқчидай эгатни тўлдириб оқаётган жилғадек тўлғониб ётган, муқаррар ҳодисани кута — кута чарчаган оппоқ сонларини ва кичкина қоринчасини берилиб, завқ билан томоша қилар эди.

Эри ҳали қайтмаган, қайнонаси нариги уйда ухлаб қолган бир кечаси келинчак ётоққа ўтридай сирғалиб кирди ва эшикни маҳкам занжирлади. Ойна олдига келгач, қошгу

кўзини синчиклаб кузата бошлади. Назарида ўзига ўзи бип — бинойи, ҳар қандай аёлдан гўзалроқ кўриниб кетди. У шаҳарлик аёлда бор ҳислатларнинг ҳаммаси ўзида ҳам борлигини англади. У секин кўйлагини ечиб, ўзини ойнага солди: ногаҳон кўзгудан ўзига тикилиб турган қип — ялонғоч, ҳурдай парини кўриб қолиб уялиб кетди ва ердан кўйлагини олиб, секин кўкракларини тўсди: сўнг орқа ўтириб, ён томондан қараб, ўзининг силлиқ ва сўлим қоматига ўзи маҳлиё бўлиб қолди; кўйлакни яна қайта ерга ташлаб энди ҳеч нарсадан сесканмай муштдай кўкракларини оҳиста ушлаб кўрди: кўкраклар уясидан бошини чиқариб турган мурғак палапонлардай, дафъатан яланғочликдан жунбушга келиб безовта титраб турар эди. Кўкраклари ҳам, қоринчаси ҳам, улкан қоядан тўкилаётган шаршарадек селкилаб турган қалин, тарам — тарам сочлари ҳам ҳеч қандай аёлникидан қолишмайдигандек эди. Келинчак эрининг шаҳарлик аёлдан ўзида йўқ яна нима топганига ҳайрон бўлди, шаҳарлик аёлнинг ўзидан ҳеч қандай ортиқча ери йўқдай эди. Ҳатто ўзининг сийналари у аёлникига қараганда дурқунроқ эди. Келинчак кийиниб бўлгач, болалигидан қолган одати бўйича бу ўлик чиққандай ҳувиллаган уйдан, бу зугумла дунёдан қайларгадир учиб чиқиб кетмоқчидек, қўлларини қанотдай ёзиб, силкиб — силкиб қўйди. Унинг худди қушдай учгиси келарди. Учиб — учиб ўзи қизлик пайтлари хаёлида яратган оппоқ эртаксимон дунёга бориб қолишни, у ерда маликалардай бахтли ва осойишта кун кечиришини, бири — биридан гўзал, мард, паҳлавон шаҳзодалар туғиб беришни орзу қиларди. Бу хаёлий, лекин унинг учун ягона таскинли дунё эди. Бироқ у учиб кетиш учун қанотларини силқитган сайин, тобора кўпроқ бу сокин ва хиёнаткор ҳаётга қоришиб борарди.

У қозоннинг тагини узоқ пуфлади. Тутундан кўзлари ачишиб кетди: кўз олди шуълаланиб милқларига ёш қалқиб чиқди. У қоракуя теккан бармоқларига эътибор ҳам бермай, кўзларини уқалади, пешонасига тушган сочи бир чеккасига танғиб қўйди. Сўнг гугурт олиш учун уйга кирди. Эри қандайдир журнал варақларди. У худди ўз умрини варақлаётгандай, журнални имилаб — эринчоқлик ва ҳафсаласизлик билан варақларди. Эркак унга бир қаради —

ю, кўзларида ўт порлаб кетди ва зарда аралаш тагдор қилиб жилмайди.

— Пешонангни қора қилиб қўйибсан, — деди ним табассум билан, сўнг ўзининг сўз ўйинидан ўзи завқланиб ёйилиб жилмайди ва нимадир эсига тушиб, юзига бирдан қаҳр югурди. — Нима бунча ивирсиқ бўлмасанг, бирон нарсани эплотмайсан, доимо шу — исқирт кир — чирга ўралашиб, бева хотиндай шалвираб юрасан. Бундай ўзингга қарасанг бўлмайдимми?

Келинчак эрининг гап оҳангидаги таҳқирни сезиб, кўксига нимадир сингандай қулоғи шанғиллаб кетди. Сочиқ билан пешонасидаги бармоқ изларини артди — ю, бўғзидаги ранжу — аламни ютиш учун секин ўчоқ бошига қайтиб чиқди. Эрининг дағаллигидан хўрлиги келиб ўчоққа, лопиллаб ёнаётган оловга фаромуш тикилди. Олов ўчоқда эмас, ўзининг кўксига ёнаётгандай ва бу қоп — қора, ишлатилавериб хароба бўлиб қолган ўчоқ эмас, ўзининг юрагидай оловга мафтун бўлиб тикилиб турди: орқасидан қайнонасининг вазмин қадам товушларини эшитиб, ўрнидан ирғиб турди — да, қайларгадир учишга чоғланган хаёлларини пиёзга қўшиб қозонга ташлади ва шошилиб қовура бошлади. У шундагина кўп йиллардан бери ўзининг хаёллари қозон устида пиёзга қўшиб қовурилганини, аввал ўтай укалари ва меҳмонлар, энди эса эри ва қайнонаси ўзининг бу зерикарли ҳамда серкулфат турмушдан халос бўлиш учун озод қуш каби эрк ва ҳурлик истаб юксак — юксакларга учиб жўнайдиган, бироқ охир — оқибатда яна барибир қозонга келиб тўкиладиган хаёлларини еб қўйишганини дафъатан англаб қолди.

Ёзининг охирларида эри уни ўзи ишлайдиган, иморатлар пала — партиш, ҳам тартибли қурилган катта шаҳарга олиб борди. Келинчак шундагина эри ўзи билан юрганидан жуда ҳам ҳижолат бўлаётганини сезиб қолди. Эри танишлари учраганда қизариб — бўзариб кетар ва унга зарда билан қараб — қараб қўярди. Улар қандайдир бинога кириб навбатта туришди.

Уларни худди ички дунёларини ўқиб олишмоқчидек, турли асбоблар билан обдон текширишди. Сўнг эртасига яна боришди. Яна текширишди. Оқ халатли нўғай аёл эрига нималарнидир узоқ тушунтирди. Эри унинг олдидан юзи

қизариб, умидсиз қиёфада чиқди. Токи уйга қайтиб келгунларича чурқ этмади. Келинчак эрининг юзидаги ва кўнглидаги ўзига аталган сўнги тор ҳам энди буткул узилганини сезди.

Шу кечаси келинчак биринчи марта эрининг олдида ўзини тутта олмади. Ноҳақ хўрлангандек узоқ йиғлади. Унинг йиғиси тўхтаб — тўхтаб учаётган бесаранжом кўнғиздек, бутун уйни тулдирди. Ёзининг чанги ўрнашиб қолган дераза тирқиш — ларидан ҳовлига ўрмалаб чиқди: у ўксиб — ўксиб, ноз билан, ишва билан, дилбарлик ва араз билан йиғлади: эри эса уни овултиси ҳам келмай шифтга тикилганча нималарнидир ўйлаб ётди.

— Энди фойдаси йўқ, — деди у кимга гапирганини ўзи ҳам билмай. — Ахир бир умр шундай ўтолмаймиз — ку?

Келинчак кўксидagi эрига нисбатан шу вақтгача асраб юрган эҳтиром пиёласи жаранглаб синганини эшитди ва оғриқни ҳам билмай, алам ва умидсизлик билан бармоқларини тишлаб ташлади.

Келинчакнинг китоб ўқишга на вақти, на қунти бор эди. У бир варақ китоб ўқиса, уйқуси келар, шу сабабли китоб ўқигандан кашга тўқиган афзалроқ эди. Бироқ у гоҳ — гоҳида, туш пайти, шийлонда дам олиб ўтиришганида, шунчаки эрмак учун аёллар журнаlines ўқиб турар эди ва у қачонлардир эри синглиси билан ўйнашиб юрганидан номуста чидай олмай, ўзини ўлдирган аёл ҳақидаги қандайдир мақолани ўқиган эди. Эрининг шаҳарлик ўйнаши ҳақида ўйлар экан, бу воқеа бот — бот эсига тушарди. Шунда ўзининг синглиси йўқлигидан, гарчи синглиси бўлган тақдирда ҳам эри бундай пасткашлик қилмаслигини билса ҳам, ўзини дунёга келтирар — келтирмас ўлиб кетган онасининг ягона қизи эканлигини эслаб, ич — ичидан хурсанд бўлиб кетарди. Гоҳида эса ўтай онасининг ёшлигида «Илоё, бахти қаро бўл, илоё қирчиллама ёшингда қайрил, илоё бахтинг очилмасдан бева қол», деб ер муштлаган қарғишларини эслар экан, мени қарғиш урмадимикан деган ўйдан ваҳимага тушарди. Балким уни бахти қаро қилган — онасидир? Чўлоқ, уқувсиз ўтай онаси ўзининг қўлидан бир иш келмагач хаёлпараст ўтай қизини бутун қишлоқ эшитадиган қилиб қарғаб юрарди, унинг хотирасида болалиқдан бирон нарса эсида қолмаганди; эсида

қолганлари уни уззукун таъқиб этиб юрадиган қарғишлар эди. — У бу қарғишлардан, катталарнинг сассиқ ва қуланса дунёсидан қочиб, ўзини нима ҳимоя қилса, ўша ерга бекинарди: бироқ худди ялмоғизнинг супургисидай қарғиш уни гоҳ молхонадан, гоҳ сомонхонадан, гоҳ улоқлар орасида писиб ўтирган жойидан топиб олар ва бўйнидан ушлаб, қип — қизил тили бутун қишлоқ устида чархпалақдай айланаётган маймоқ онасининг олдига етаклаб чиқарди. Баъзан эса бола қалби билан у ўғай онасининг эртақларда айтилгандек унчалик жоҳил эмаслигини, эркалашни билмагани туфайли ҳам эркалаш, ҳам етимлигини билдирмаслик учун ўзини қарғишини англаб қоларди. У болалик дунёсидан катталар дунёси томон деярли сакраб ўтган эди. Энди кўзини очишга, ақлини йиғиб олишга ҳам имкон бермай бошига тош каби ёғилаётган маломатлардан, хўрликлардан ўла болаликнинг хилват бурчақларига, — қарғишларининг зич ва қуюқ ўрмонига ўзини яширар эди.

Келинчак қандайдир журнал варақлай туриб қошу кўзи тимқора, қўғирчоқдай ораланган, сочлари ёйилган, тунгги камзулдаги аёлнинг суратига кўзи тушганди. Аёлнинг сочлари елкаси оша, салгина бўртиб турган кўкраклари оша тўкилиб турарди. Сурат остида аёлларнинг ораста бўлиш, эркақлар кечаси аёлларнинг сочларини ёйиб, эркалаб ётишига мойил бўлишлари, аёлларнинг ҳаммаша ёқимли, ёш, ҳамда сўлим бўлиб қолишлари учун нималарга эътибор беришлари тўғрисида каттагина мақола бор эди. Келинчак мақоладаги кўпгина сўзларга тушунмаса ҳам қизиқиб ўқиб чиқди. У суратдаги аёлнинг тиниқ ва гўзал чеҳрасига ҳавас билан тикилиб турар экан, шаҳарлик аёлларнинг ҳаммаси мана шундай бўлса керак дея ўйлади.

Эри ҳали меҳмондорчиликдан қайтмаган эди. У тошойна олдига ўтириб олиб, сочларини ёйиб таради, сўнг кўзига қора сурма сурди. Лабини беўхшов қилиб бўяди, кўкрагини ярим очиқ қолдириб, камзулининг ёқасини қайтариб қўйди: юзига билинар — билинмас упа — элик сурди: қорамтир, буғдойранг юзида пардоз ола — була бўлиб қолса ҳам унчалик эътибор бермади ва журналда ёзилганидек, бўйнига, лабларига, сочига атир сепиб, икки кишилик тўшакнинг бир четига ўтириб, эрини маҳтал бўлиб кута бошлади.

Эри алламаҳалда қайтди. Чироқни ҳам ёқмай ечинди. Келинчак кўзидаги ёшларни артиб, уйғоқ эканлигини билдириш учун секин хўрсиниб қўйди. Бироқ эри ўрнига чўзилди — ю унга тескари ўтирилиб олди. Келинчак узоқ жим ётди. Сўнг эрининг ҳали ухламаганини билгач, елкасига секин бош қўйди. Эри унга ҳайрон бўлиб тикилди — да, ўтирилиб ётди ва истамайгина сочларини силай бошлади. Келинчак эрининг кўкрагига бош қўйди. Эри унинг юзини ҳовучига олиб шашгини қайтармаслик учун секинлик билан лаб босди.

— Бу нимаси, — келинчакни силтаб ташлади у тўсатдан, ифлос нарсани тишлаб олгандек, бир четта туфлар экан, ёнидаги тун чироғини узалиб ёқди ва хотинини газаб билан кўздан кечира бошлади.

— Бу нимаси, — деди у яна, — нима бу? Худди кўча аёлларига ўхшаб бўяниб олибсан?

Келинчак юзига тарсаки тортиб юборгандай, бир зум серрайиб, эрига чўчинқираб тикилиб турди — да, югуриб ташқарига чиқиб кетди: у сўнгра товоқда турган сувга ашил — тапил юзини чайди, сўрининг бир четига ўтириб чорпоя теграсига суянганча пиқиллаб йиғлаб юборди. У онаси ноҳақ урган қизчадек узоқ йиғлади, йиғлаб — йиғлаб боши оғригач, гарангсиб ўридан турди, секин эшикни оча туриб ўзига ҳайрон бўлиб қараб турган ҳилолни кўрди, туннинг эркаловчи қўшиғидай жилдираётган ариқчадаги сувнинг маҳзун навосини эшитди; оёқлари остида тўшалиб ётган бешоён тун, миллионларча юлдузлар, минглаб чигирткалар — нинг чирилдоқлари, қурбақаларнинг масхараомуз нағмалари, итларнинг безовта ҳуришлари, шовуллаётган дарахтлар ва сокин ухлаб ётган уйлар орасида ўзининг ёлғиз эканлигини дафъатан ҳис қилди. У бу туйғуни ичкарига киритмоқчи эмасдай, югуриб кириб, эшикни занжирлаб олди.

Эри хотиржам ухлаб ётар эди. Келинчак унинг андак солди юзларига узоқ тикилиб турди. Эрининг лашкарлар қўриқлаб турган қароргоҳда бамайлихотир пинакка кетган шоҳдек ухлаб ётиши унга эриш туюлди — эрининг сокин уйқусига ҳаваси келди. Бир йил муқаддам эри ўзини мана шу бахтиёрлик ва осойишталик қароргоҳидан бир умрга ҳайдаб чиқарганини англади, эри билан ўзи бошқа — бошқа

дунёнинг одамларидай туюлиб кетди. У тўшақда шифтга ҳолсизгина тикилиб ётар экан, ташқарида қолдириб, ўзи қочиб кирган ёлғизлик туйғусининг эшиқдан сирғалиб кириб ўзлари ётган тўшақни, худди ўзининг келинчак пайтидагидек иффат, ҳаё билан тебраниб турган дарпардани, эри билан ўтган осойишта кунлар ва қизлик дунёсининг ҳиди келиб турган ёстиқларни, эрининг хушнуд ва бахтиёр чеҳрасини, ўзининг яқингинада синиб битган бахтли лаҳзалари яширинган чиройли кўзларини ва бутун уйни қийналмасдан забт этганини ҳис этди ва кўм – кўк осмон кўйнида улоқиб учиб юрган қузғундек олдинги осойишта ҳаётидан узилиб, энди ўзи ҳам қаёққадир, манзилсиз томонларга учиб жўнаганини сизди. Ва умрида биринчи марта ўлим ҳақида ўйлади. Шу кеча тушида ҳам ўзининг жизғанақ бўлиб ётган саҳро узра бепоён осмонда ёлғиз учиб бораётганини, учиб бораётганини, учиб бораётганини кўрди.

Келинчак айвон ойнасидан эрининг омборнинг калитини бураб, аччиқланган қиёфада қулфни силтаб ташлашини кузатиб турар экан, негадир у омборда ўзининг шу кунлардаги гумонлари, шубҳалари, аламлари, қалбини тобора эгаллаб бораётган, эрига нисбатан ишончсизлиги ва топталган орзулари солиб қўйилгандай қулфнинг очилишини сира ҳам истамай қолди. У эрининг ўзини тушунадиган пайтлардан энди жуда йироқлашиб кетганига шубҳа қилмади.

У энди ҳар куни туни билан йиғлаб чиқар, кўзёшлари унинг кўнглидаги ишонч, садоқат ва муҳаббатни секин ювиб борарди. Гумон, шубҳа, ранжу – аламлар оқими эса уни номсиз томонларга оқизиб кетмоқда эди.

Эрининг феъли кундан – кунга айниб борарди. Келинчак энди эрининг ўзидан буткул совиб кетганлигини англади. Келинчакнинг кўнглида рашк ҳам, қизғаниш ҳам йўқолган, аксинча, эрининг хатти – ҳаракатларидан гаши келарди. Эри ҳам унга таъна билан тикилиб – тикилиб қўяр, худди дарёнинг тубидан бир кўриниб ўтган ва тангачалари қуёшда ялтираб кетган кичкина балиқдай унинг тунд юзига гоҳида қандайдир сирли ифодалар у ёноғидан бу ёноғига билинар – билинмас югуриб ўтарди. Эри кейинги пайтларда шаҳарда

ҳафталаб қолиб кетарди. Келинчак сўрамаса ҳам иш кўпайиб ётиб қолишга тўғри келаяпти, деб қўярди. Баъзан ҳар куни келиб турар, у эрининг ўзига нимадир демоқчи бўлиб, айтолмай кетаётганини сезарди. Шу билан бирга эри нима демоқчилигини ҳам билар, гарчи энди йўлини йўқотган йўловчидай қаёқда юришини билмай ора йўлда қотиб турган бўлса ҳам ўзини эрининг у сўзларини эшитишга, масалани у ёққа ёки бу ёққа буришга тайёр деб сезмас, буни тирик туриб эътироф эттиси келмас эди.

— Тезроқ берақол, — деди эркак унга зарда билан тикилар экан.

Келинчак қўлидаги икки жуфт қатлаамани узатар экан, гўё эрига ўзининг сўнгги қувончлари ва шодликларини узатаётгандай бўлди. Бир пайтлар ўзининг бахтини олиб бориб топширгандай эрининг бу патирларни ҳам ўша шаҳарлик аёлга олиб бориб топширишини ич — ичидан ҳис қилди: ким билади, аёл унинг қанчадан — қанча патирларини еганикин. Унинг патирларига егани ўзига ўлим тилагандир? Эрининг ўзини кўпроқ яхши кўриши, қишлоқни унутиши учун патир қилган қўлларни атайлаб, қичиқ қилиб мақтагандир: эри эса ўзига ойда ҳам бир марта раво кўрмайдиган ширин сўзларини унга сахийлик билан, юзи — кўзи, сочи, лаблари, қомати ва бутун уйи тўлгунча айтавергандир.

У эрининг кейинги пайтларда ифлос бўлган лабларини қандайдир кераксиз латтага артгандай хуморсиз, истамайгина ўпишларини эслади; у тўсатдан бир неча ойдан бери шаҳарча ўпинчлардан, турли хил мушк — анбарлардан, упаю бўёқлардан, номаълум гўзал аёлга қилинган ялтоқона хушомадлардан ифлос бўлган исқирт лабларни артиш учун ўзи билиб, кўриб туриб латта бўлиб хизмат қилганини англаб қолди ва бутун баданини жирканч, шилимшиқ нарса қоплаб олгандай, ҳаром билан харишнинг фарқига бормайдиган аёлга айланиб қолгандай ҳис этди ўзини. Келинчак кўксига йиғини босиш учун филт эгиб ютинди, эрига ўзини хурсанд кўрсатиб кузатди.

Қайнонасини қўшнисиникига жўнатгач, у уйига кириб ичидан бекитиб олди. Тўй куни кийган оппоқ кўйлагини кийди, сўнг ўзига атир сеппи ва кишини абадий бахтиёр

қиладиган ва қайсидир китобда шундай деб ўқиган, қоғозга ўроғлиқ оғуни стаканга солди ва чойнақни сирқитиб қуйди. Худди узоқ сафарга отланаётгандай, бир зум тек қотди: стаканга бир нафас даҳшат ва ваҳима билан тикилиб турди: сўнг кўзларини чирт юмди — да, стаканни бир кўтаришда ичиб юборди. У бўғзини, сўнг кўксини куйдириб ўтган ўтдан ҳолсизланиб борар экан, парчаланиб кетаётган ғира — шира онгида шаҳарлик аёлнинг кибрли чеҳраси ва унга тинмай лола териб бераётган эрининг маҳрамона турқини кўз олдига келтирди ва улар ўтлоқ ичига секин чўзилишар экан, келинчак бу манзарани ортиқ кўрмаслик учун мажолсиз қўлларини қанотдай силкитиб, ердан оҳиста кўтарила бошлади ва гарчи энди бутун танаси ҳаракатдан тўхтай бошлаган бўлса ҳам, ўлжасига шиддат билан отилган қарчигайдай охирги кучларини йигиб, тез — тез қанот қоқа бошлади ва ўзини ҳарир, камалак нусха, чимилдиқ янглиғ шоҳи пардалар ичидан учиб ўтганини ҳис этди — сўнг эса қизлик пайтлари орзу қилган ва бу илтифотсиз оламдан бир умр излаб ўтган бахтга ўхшайдиган жилвадор, хаёлий ва алланечук оппоқ дунёга сингиб бораётганини, сингиб бораётганини, сингиб бораётганини элас — элас илғаб қолди.

А Ж Р

«...Сен қўшиқ айт, Зубайда, ёниб – ёниб қўшиқ айт – ўзинг кўрмаган бу дунёнинг ранглари ҳақида, офтоб нури, булоқ суви, дарахт гуллари, чечаклар ва қизгалдоқлар ҳақида қўшиқ айт; сен йиғлаб – йиғлаб хиргойи қил – у, бу қўшиқ мени мана шу тўқайдаги қоқи гулига, ҳечқурса ёвпонлардан бирига айлантурсин, мен сени кўриш ва мудом бирга бўлиш учун токи шу юлғунзорда қолиб кетай, сенинг оёқларинг тагига қовжираб тўкилай, майли, губорга айланиб сочларингга қўнай, фақат сенинг бўйнингдан уфураётган гул ҳидини ҳидлаб турсам бўлди, сенинг бахту муҳаббат истаб титрат турган кўкракларингга боқиб турсам бўлди...

Мен сени овута олмайман, Зубайда. Сени қушлар чуғури, қандай очилишини сен ҳали кўрмаган гуллар, сенинг шивирларинг каби ер юзига бодраб чиққан майсалар, сочларингни соғинган шабадалар, жимир – жимир ёғаётган ёмғир, тонгги шафақ овутсин...

О, нафақат сен, назаримда яратган ҳам унутиб қўйган бу тўқайга қуёшнинг бир парчаси синиб тушган, йўқ, йўқ, сени парвардигор юлдузлар ичидан топиб олган. Сенинг оғушинг офтобнинг ётоғига ўхшайди, баданингдан беҳишт ялпизининг бўйи келади, кўкрагингдан олма ҳиди анқиб туради...

Мен сенинг кўзларингга термулиб – термулиб ўтиргим келади, сенинг кўзларингдаги кўлга чўкким келади. Сен бу зулмат дунёда сакраб – сакраб ўйнаб юрган нурсан, бу тубанлик шомни чўккан дунёнинг бағрига тушиб турган ёғдусан. Ҳали бу мудҳиш дунёга қувилмасдан олдин, чечаклар гул – гул очилган ва дарахту кўкатларга, ҳашароту ҳайвонларга ҳали исм қўйилмасдан бурун, ҳали ўлим ва ҳаётни касб қилиб олмасларидан олдин одамзотнинг фаришта бўлгани тўғрисида фалакнинг бир туйқус иқрорисан сен... Сен жамики тириклик ўлатдан қирилиб

кетган, жамики ўсимлик қувраб — қовжираб қолган, қип — қизил бўлиб жизғанаги чиқиб ётган саҳрода, қарғиш теккан бу биёбонда очилган бир тўп нафармон гулсан.

Кўзларингда фаришталар чўмилган қора туннинг бир парчаси қолиб кетган, йўқ — йўқ, сенга шайдо бўлганларни ҳибс этиш учун фалак сенинг кўзларингда зиндон қурган. Лаънатга йўлиққан биёбондагиларни огоҳ этиш учун эса сенинг кўкракларингда бу дунёга бир жуфт машҳар қўнғироғини жўнатган, неларга қодирлигингни кўрсинлар деб, сени — беҳишт гулини қабр устига қўйгандек бу олам остонасига ташлаб қўйган, йўқ, йўқ, борлиқ сенинг қаршингда чала туғилган гўдақдай хунук бўлиб қолишини билган фалак бу аянч дунёни кўрмасин дея сенинг кўзларингни боғлаб қўйган...»

...Атрофга сиёҳранг тун чўккан эди. Йўл дала узра олтин калавадек чўзилган — ҳаво дим ва теварак жизғанақ бўлиб куйиб ётарди, юлдузлар липиллай — липиллай сўнардилар — ҳаводан куйинди ҳиди келар ва қоқ ўртасидан ёлғизоёқ йўл кесиб ўтган дала тутаб ётарди. Йўлда ялангоёқ кетаётган барваста гавдали одам тутуннинг аччиғидан ўпкаси узилаётгандек тез — тез ва пўк — пўк йўталарди. Унинг эғнида жуда оҳорли камзул осилиб турар, кўйлагининг зарҳал тугмалари сўнаётган юлдуз шўъласида ярқиллаб кетарди. Унинг елкасида патак соқолли, беқасам чопон кийган, жиккаккина чол оёқларини осилтириб ўтирарди.

Кеч тушганига анча бўлганига қарамай, тупроқ иссиқ эди, барваста одам ҳансираб — ҳансираб, зўрға кетиб борарди.

— Эсингдами, — дерди чол ўғлининг ҳарсиллаб қолганига юраги ачишаётгандек ва атрофдаги мудҳиш сукунатдан чўчиётгандек шивирлаб, — ўн йилча олдин шу йўлни туш кўрган эдинг. Айнан шу йўлни. Ўша тушни сен билан бир кечада мен ҳам кўрган эдим — ахир қонимиз бир — да! Ўшандаёқ сенга раҳмим келган эди, ҳам бағрим манави даладай тутаб кетганди! Анави тепалик ҳам кирган эди, эсингдами, ўзинг ҳам бир ҳафтагача ўша тушни эслаб, хуфтов бўлиб юргандинг. Ҳар қалай шу тушингни сотиб емагандирсан? Ё, уни ҳам бирон нарсага алмаштириб

юбордингми? Йўл, дала, тутун, ўкириклар, йиғи — сиғи — эсингдами?

— Эсимда, — хириллади ўғил, — ҳаммаси эсимда.

— Ўшанда мен ҳам бир неча кун ухлай олмаган эдим, бу йўлдан қандай ўтаркансан, деб. У туш эмас, ёзиқ эди. Ўша кечасиёқ сенинг пешонангга ёзиб қўйилганди. Мен шундан кўрққан эдим. Сен ахир у пайтлари пешонангга ёзилгани шу деса кулар эдинг — да. Сизлар бу дунёдаги ҳамма нарсанинг оёғини осмондан қилиб ташладиларинг. Ҳамма нарса муаллақ бўлиб қолди. Қаёққа қарама, ёвуз ниятни кўрасан. Сизлар қилган ва қилаётган ишларни кўриб, одамзод ҳамон яшаб келаётганига ишонмай қоламан. Ахир сизларнинг кўнгилларингизда тирноқча эзгулик қолмаган бўлса, бошқа қандай хаёлга бориш мумкин. Олдинлари одамлар ишонишарди, яхши кўналар келишига, болаларига, қўшнисига, бир — бирига. Сизлар мана шу ишончли ўғирлаб қўйдиларинг. Энди одамлар ҳеч нарсага ишонмайди, ё тавба, ҳатто боласига ҳам. Орият, номус қолмади одамларда. Сизлар уларни иштон кийган ҳайвонга айлантирдиларинг. Қандай иснод! Тўрт кишига бошлиқ бўлиш учун хотинини қўшиб қўйишдан ҳам тоймайди булар. Ҳаммаси сенга ўхшаганларнинг касофати. Ё гапим ёлғонми, а?!

Ўғил индамади — икки — уч марта ич — ичида инграб кўйди. Қаеридир чидаб бўлмас даражада оғриётгандек кўзларини юмиб очди. Пешонасидан оқиб тушган тердан кўзи ачишарди. Дармони қуриган, йиқилай — йиқилай деб кетиб борарди. Теварак — атрофга қулоқ битиб қоладиган даражада бир неча сонияга сукунат чўқди, гўё тун ҳам, тутаб ётган дала ҳам, гоҳ — гоҳида қайдадир эшитилиб қоладиган бўриникига ўхшаш увиллашлар ҳам ўғилнинг иқрорини эшитиш учун бир зум тин олгандай эди. Ҳар қандай савол ҳам жавобсиз қолмаслигини, эртами — кечми, барибир жавоб топилишини, фақат саволга жавоб бергани, уни ошкора тан олгани одамнинг юзи чидамаслигини, бироқ кўнгилнинг бир чеккасида бу саволдан алангаланган жавоб бугун юракни куйдириб туришини чол ҳам, ўғил ҳам сезар, шундай бўлса ҳам ўғил миқ этмас, гўё гапирса йиқилиб тушадигандай ҳансираб ва шип — шип этган товушдан бошқа сас чиқмасди ундан.

Сукунатни яна отанинг товуши бузди.

— Ҳеч нарса деёлмайсан! Қайси юз билан гапирасан?! Сендайлардан туғилмасларингдан олдин воз кечиш керак эди. Лекин, афсус, сизлар туғилдиларинг, униб — ўсдиларинг, сўнг униб — ўсган ерларингга тупурдиларинг, униб — ўстирган одамларни ... диларинг. Яна кўкракларингга муштраб «халқпарвармиз, ... парвармиз» деб даъво қилдиларинг.

— Бўлди... — ингради ўғил. — Бўлди, бас... қирқ йилдан бери шу бир гапни такрорлайсиз... Чарчаб кетдим. Бас!

— Мен — чи, мен чарчамадимми? — Чолнинг товуши зорланиб чиқди. — Менга осонми?!

— Ахир қирқ йил бўлди! Қирқ йилдан бери шу саволни такрорлайсиз... қирқ йилдан бери шу гап, шу таъна! Адоғи борми бу йўлнинг?! Мен ҳам одамман ахир...

— Оз қолди. Жуда оз қолди. Елкангдан тушаману мен ўз йўлимга кетаман, сен ўз йўлингга... Бошқа қайтиб кўришмаймиз... Кўришмаганимиз ҳам тузук. Мен ўзим ўстирган теракнинг қандай ёнаётганини кўришни истамайман. Мен ўша, сен билан охириги марта юрган қоя остидаги горга кетаман, менинг у ерлардан бош олиб кетишим мумкин эмас, менинг қоним тўкилган у ерларга. Ўша қоя эсингдами? Сен мени Бухородаги табибга кўрсатиш учун олиб чиққан эдинг, эсингдами?

— Эсимда! — хириллади ўғил. — Ҳаммаси эсимда! Нега бунча эзасиз?

— Хайрият, — деди чол, — ақалли шунга ҳам шукр. Ҳар қалай ўша кунни сотмабсан, шунга ҳам шукр. Ёки бунинг — ислиқи бир чолнинг ўлими тўғрисидаги хотиранинг ҳеч кимга кераги бўлмадими? Ёки сотишга, ўзингни ошкор этишга қўрқдингми?! Майли, шунга ҳам шукр, баъзан қўрқоқлик ҳам имонни асраб қолади. Майли, шукр..

Сиеҳранг тун қуюқлашиб борар эди. Тутун кўзни ачиштирар, димоғни куйдирар, ўғил тинмай йўталарди, теваракка пала — партиш ташланган яланг оёқларнинг бесаранжом саслари тараларди. Ҳаво дим ва бўғиқ, йўл эса бениҳоя эди.

— Сизларнинг катта хатоларинг шуки, Уни таъқиб қилдиларинг. Унга қўшиб, ҳамма нарсани таъқиб қилдиларинг. Аслида ҳамма нарсанинг бошланғичи У эди. Чунки У дунёнинг исми эди, У бу азалий дунёга исм берган, зеб берган уста эди. Дунёни Ундан ажратиб олиб бўлмасди... Сизлар буни тан олмадиларинг...

— Чарчадим, — деди ўғил астагина. — Бунчалик оғир бўлмасангиз? Елкам эзилиб кетди. Оёғимда дармон қолмади.

— Буни мен эмас, сенинг ўзинг истагансан... Ўзинг мени шунга ундадинг. Ўша кунни бу менинг хаёлимда ҳам йўқ эди. Сендан ҳатто миннатдор эдим — касал отасини кузатиб бораётган шундай ўғлим бор деб... Бу йўлни сенинг ўзинг танлагансан.

Ўғил ихраб — ихраб кетарди. Унинг пишнаши демаса ҳамон ваҳимали сукунат ҳукм суруарди, фақат атрофда қандайдир сассиз шарпалар айланиб юрар, улар жуда кўп эди, афтидан. Бутун дала бўйлаб югуриб юришар, лекин қадам товушлари эшитилмас, баъзан йўлга яқинроқ бостириб келишар, сўнг ҳансираш ва пишнашни эшитиб орқага чекинишарди.

— Ўшанда мен харсанглар орасидаги ташландиқ горга кириб кетдим, — давом этди чол, — кун совуқ эди, ундан кейин биров менинг шарпамни сезиб қолишидан кўрқардим. Биринчи кунлари жуда зерикдим, атрофда гаплашадиган ҳеч ким йўқ эди; кундавлари тоғма — тоғ сакраб тоғ эчкиларини қувиб юрардим. Токи онанг хабар топгунча, мен шу ҳолатда ёлғиз яшадим. Бир кунни кечқурун горга онанг кириб келди — худо раҳмат қилсин, у жуда яшариб кетган эди, у ҳаммасини кимдандир эшитибди, шу сабабли мендан ҳеч нарса сўрамади, фақат «қоядан нарироқ юрсангиз бўларди — ку, ахир унинг бир кунни шундай қилишини билардингизку?» деди. Шўрлик, қанчалик қилмишингдан эзилмасин, сени ногаҳон қарғаб юборишдан кўрқарди; иккаламиз ҳам тилимизни тиярдик, ўша кунни эсламасликка ҳаракат қилардик, агар озгина қарғасак ҳам у дунёю бу дунё куйиб кетарди. Онанг ўша кезлари ҳар кунни келиб турарди, у ёқларда қаёқдан келяпсан деб сўралмайди, бунга ҳожат йўқ, ҳамма марҳумларнинг борар ва келар жойи битта. Биз горда тошга бош қўйганча сенинг

қандай туғилганингни, қандай той — той бўлганингни, чўтга қўлингни қандай босиб олганингни эслаб ўтирардик: у ёқларда фақат хотирагина кишига ҳузур беради, бошқа ҳеч нарсанинг мазмуни қолмайди; мен сенга ачинаман, сен ахир бу дунёдаги қилган ишларингни қандай қилиб эслайсан — эслашинг билан арвоқлар қузғуни бошингга баладай ёпирилади. Сенга ачинаман... сени ҳеч ким аямайди... бир неча кундан сўнг кечаси горга қилич — қалқон таққан отлиқ кишилар кириб келишди; улар уч кунгача горда қолиб кетишди, негадир горда мени кўриб ажабланишмади; улар бу горда ҳар хил қўноқларни учратишга одатланиб қолгандилар чоғи, бизнинг тилимизда, сал бураб гапиришарди, дубулғачиларнинг бири оқсоқ эди; менинг горга келиб қолиш саргузашгимни эшитишгач, сендан жуда газабланишди, ҳатто оқсоқроғи ҳозир бориб чолиб ташлайман деб ирғиб турди, лекин мен кўнмадим, ўғлим айбдор эмас, ўзим йиқилиб тушдим деб алдадим. Дубулға кийганлар мен билан уч кунча яшашди. Улар ҳам менга ўхшаб ўз ажалй билан ўлмаган эдилар, гапларига қараганда бири жангда, бири суиқасда, бири касал бўлиб ўлганди. Отлиқлар юз йиллардан бери бир вақтлар ўзлари забт этан мамлакатларни айланиб юришаркан ва ҳар йили қиш тушиши олдидан Чинмочинга юриш уюштиришар ва ҳар доим мағлубиятга учрашаркан. Кейин улар мени ўзлари билан олиб кетмоқчи ҳам бўлишди, бироқ оқсоғи кўнмади, афтидан, у менга ишонмади. Бир қанча вақт ўтгач, яна юриш уюштириш учун ўзларининг ўликлардан иборат лашкарларини йиғишга жўнаб кетишди. Мен горда яна ёлғиз қолдим. Фақат кунора хабар олгани онанг келиб турар, менга сен ҳақингда ва шотирларинг ҳақида ҳикоя қилиб берарди; мен унинг гапларига ҳеч бир ажабланмасдим, шусиз ҳам сенинг қилмишингдан хабардор эдим; ўхў, сен қанчадан — қанча одамларга жабр қилмадинг, қанчадан — қанча бегуноқларни қамаб ёки отдириб ташламадинг. Сен қилган ҳар бир иш учун мени уларнинг ота — боболари қистовга олишарди, мен эса ўша ёқда энди ёвуз ниятининг навбатдаги қурбони ким бўларкан, унинг марҳум қариндошлари кўпмикан деб, юрак ҳовучлаб турардим. Сени қанчадан — қанча арвоқлар қарғамасди. Сен одамларнинг

Ўзингдан кўрқишини, зор титраб туришини орзу қилардинг, уларнинг ожизлиги ва ночорлиги сенга ҳузур бағишларди. Улар ҳаётда ўз ташвишларидан ҳам муҳим нарсалар борлигини хаёлларига ҳам келтирмасди, сен бунини билардинг, билиб туриб қилардинг барча ярамасликларни. Сендан ёвуз одамни бу тоғлар ҳали кўрмаган... туф... Энди ҳам кўрмасин... Сен охиргиси бўл! Сенинг қилаётган ишларингга қараб туриб ҳар доим ўлик сенми ёки менми деб ўйлардим, тани ўлгандан сўнггина одамнинг ўлик ёки тириклиги маълум бўлади. Хомтама бўлма, лекин сен фанода бирор марта ҳам тирикларга хос иш қилганинг йўқ, сен нимаики қилган бўлсанг, ўзинг учун қилдинг. Шундай! Ўлим — мангу тириклик! Сен ўликлар орасида қайта тирилар экансан, ҳатто оддийгина, «нима учун яшадим? Деган саволга ҳам жавоб беролмайсан. Сени ҳатто оддий ўликлар ҳам ўз сафларига қўшмайди, сен қум қуюни қоплаб олган саҳрода ёлғиз ўзинг абадий кезиб юрасан, абадий! Бу саҳро ҳеч қачон тугамайди; ойлар, йиллар, авлодлар тугайди, лекин бу саҳро ҳеч қачон тугамайди; ана шунақа. Ҳу, ана, қорайиб кўринаётган гор — ўша саҳронинг эшиги... Йўлинг сени тўғри ўша ёққа олиб боради. Яқинлашиб ҳам қолдик. Мен сени ўша ергача кузатиб қўяман. Дадил бўл. Ҳечқурса гордан ўтаётиб мени уялтирма, шусиз ҳам менинг юзим шувут бўлиб қолган...

— ... Анали қиз ким? Нега тўқайзорда ёлғиз ўзи юрибди? Қадам ташлашлари ҳам бежо.

— Неъмат чўпоннинг тўнғич қизи. Ҳар доим шу тўқайда қўзи боқиб юради.

— Нега қўлини олдинга чўзиб юради?! Кўриниши абгор, нима, эси пастроқми?

— Эси — ку жойида, унда балонинг эси бор. Лекин у бахтиқаро бўлиб туғилган. Ҳамма бало шунда. Бўлмаса бундай сулув қиз бу ўртада топилмайди. Унинг кўзлари басир. Чиппа кўрмайди. Она қорнидан шундай бўлиб тушган. Шунинг учун ҳам қўлларини олдинга чўзиб юради...

— У ҳеч кимнинг кузатувисиз юрадими?! Шу ҳолида — я?!

— Э — э, уни ким ҳам кузатиб юради. Отасининг бундан бошқа олти қизи бор, ташвиши шусиз ҳам етарли... Бу эса

отасига қўзи боқиб беради. У қўзиларни исидан танийди. Қўзилар уни ҳеч қачон ташлаб кетишмайди, шу атрофда ўтлаб юришади. Кеч бўлгач, уйга ўзлари қайтади. Ана шундай у қиз...

Эшикни ямоқ тўн кийган ўрта яшар одам очди. У ичкарига қўрқа — писа назар ташлаб, ўзига қаттиқ тикилиб турган кўзларни ҳис эттач, секин ичкарига кирди. Изидан эшик секин гичирлаб ёпилди.

— Хўш, нима гап? — деди ичкаридаги овоз.

Тирқишдан сирғалиб кираётган хирагина ой нурида унинг чарм камзули ялтираб кетди. Кирган одам остонадаёқ тиззалаб ўтириб олди. Гап бошлашдан олдин камзулли одамнинг авзоини билмоқчидек, унга зингил солиб қаради. Бироқ шилшиқ кўзлари барваста шарпа-устиди қалқиб турган хумдай қорадан бошқа ҳеч нарсани кўрмади; унинг назарида ичкаридаги одамнинг на юзи, на кўзи, на лаби бор эди, фақат чуқур горда ёқиб қўйилган бир жуфт шамдай иккита кўз ўзига қадалиб турганини ҳис этар ва ўнғайсизланарди.

— Нима гап? — деди яна ичкаридаги овоз.

— Мен... мен... — Келган одам қоронғулик қаърига тикилди, лекин бояги шайтоннинг соясидай шарпадан бошқа ҳеч нарсани илғамади. — мен пастки чорбоғда ўт ўраётгандим... бу йил беда эрта қувраб кетди.

— Хўш, гапир...

— Шундай йўлнинг бўйида. Ой ёруғида ҳам ўрақолай деб ҳали уйга кетмагандим.

— Бу ерда нега келдинг? — ўшқирди ичкаридаги овоз.

— Сенга бу ерга келма дегандим — қу?!

Остонадаги одам чўчиб тушиб, гапини йўқотиб қўйди, тили оғзига косовдай тикилиб қолди, уни ҳаракатта келтириш учун хийла қийин кечди, бир неча бор қизариш ва қалтирашдан сўнг бўғзидан дафъатан отилиб чиққан товуш ҳеч қандай маъно ифодаламади.

— Шу... шу... ўраётгандим... Кейин бирдан... — Ўзини тутиб олди у охири. — Кейин бирдан ов... овозидан танидим. Йўлда Бегмат полвон билан Ҳасан чўлоқ ўтиб боришаётган экан. Улар эрталаб Кўкабулоққа — Сори Ҳайдарникига таъзияга ўтиб кетишганди, ўз кўзим билан кўргандим. Улар бир — бирига шивирлаб гаплашиб боряпти экан...

— Нимани? Эшитдингми?...

— Ҳа, сизни... сизни, отасини ўддирган, падаркушлик қилган дейишяпти...

Ичкаридаги одам шуъла тушиб турган деразани айланиб ўтиб, бурчакка бориб келди. Яна аввалги жойига келиб деразага орқа ўтириб туриб олди. Ўртага бир зум сукунат чўқди.

— Тухмат қилма! Зангар!!!

— Тухмат бўлса тош боссин. Ичкаридаги одам бошини қуйи эгиб олди. Орага яна жимлик чўқди. Унинг нафас олиши оғир ва хирилдоқ эди. Бу сукунат нақадар хатарли эканини сезган остонадаги одам безовта бўлиб, қимираб қўйди. Ичкаридаги одам унга эътибор бермади, тиззаларига тикилганча узоқ туриб қолди.

— Мулла Хидирникида нима гап? — деди у сўнг мутлақо бошқа оҳангда.

— Пойлаб юрибман. — Остонадаги одам бирдан енгил тортиб жавоб берди. — Сайфул эшон билан Шукур қизил келиб кетди. Лекин нима олиб келганини кўролмадим, ичкарига кириб кетишди.

— Майли, сен энди боравер, лекин бундан буён кела кўрма, керак бўлсанг ўзим олдинга бораман. Мулланикини яхшилаб кузат. Ким, қачон, нима олиб келди, ҳаммасини билиб ол. Агар бирон кори хол бўлса, ўзинг қулоғингни ушлаб кетасан.

Остонадаги одам итоаткорона бош ирғади. Эшикни очар экан, қайрилиб яна ичкарига қаради, яна барваста шарпадан бошқа ҳеч нарсани кўрмади. — Бу ўзи қандайдир шарпага ўхшайди, — ўйлади ичида у. — Чироқ ёқиб ўтирса нима қиларкин? Ё ёруғликдан қўрқармикин.

— Самад ўзинг гуноҳингни бўйнингга ол, шундай қилсанг, жазонг ҳам енгил бўлади.

— Менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ. Ахир буни сенга неча марта айтдим.

— Ўйлаб кўр. Балки эсларсан.

— Ахир ўн кундан бери эслолмадим. Мени бу ерга нима учун олиб келишди, ҳеч билолмаяпман.

— Гуноҳсиз кишини бу ерга олиб келишмайди. Яхшилаб эслаб кўр.

— Йўқ эслолмайман, каллам шишиб кетди. Ё мени отиб ташла, ё қўйиб юбор. Ортиқ бу азобга чидай олмайман. Мени шарманда қилма.

— Буни жиноят қилмасдан олдин ўйлаб кўриш керак эди. Энди кеч. Яхшиси, ўзинг бўйнингга ол. Тавба қилиб келди, деб ёзиб қўямиз

— Айбим бўлса, шартга айту, жазоимни бер. Нега менга азоб берасан! Ҳар нарса тўғрисида ўйлайвериб адойи тамом бўлдим.

— Шукур қизилникида қўшиқ айтганмидинг? Нима деб айтганинг эсингдадир?

— Айтгандим. Нима, қўшиқ айтиш мумкин эмасми?!

— Мумкин, мумкин. Сизларга мумкин.

Барваста одам бир уюм қоғозлар ичидан бир варақ қоғоз олиб, Самад бахшига узатди.

— Мана бу қўшиқ сеникимми?!

Бахши қоғозга кўз югуртирди:

— Мен ўқишни билмайман.

— Ўқиш шарт эмас. Дарров эсингга тушди. Ўзинг муғомбирлик қилияпсан. Отасини ўлдирган, ғам — андуҳга тўлдирган ким экан?! Биз эмасми?! Сен бу ерда бизни назарда тутмаяпсанми?!

Самад бахши чўчиб хамроҳига тикилиб қолди.

— Бу қўшиқни бизнинг ота — боболаримиз тўқиган.

— Лекин сен айтгансан...

— Мен бундай демоқчи эмаслигимни сенинг ўзинг биласанку?!

— Нега?! Масалан мен худди шундай деб ўйлайман. Кейин буни мен эмас, ўша тўйда бўлган ҳушёр одамлар етказишган.

— Ёлгон! Ҳеч ким бундай демаган.

— Ўқирма, бу ер отангинг уйи эмас. Тўйда қатнашганларнинг ҳаммасини бир — бир чақирдик. Ўн етти киши буни тасдиқлади. Мана, кўр. Улар айнан шундай тушунишган. Хўш, энди тан оларсан кимга сотилганингни?!

— Мен ҳеч кимга сотилмаганман.

— Унда ўзинг бузғунчи экансанда?! Майли шундай деб ёзиб қўямиз.

— Нега энди билиб туриб зуғум қилаётганини мен тушуна олмаяпман.

— Тезда тушуниб оласан. Сен кўп ақли бўлиб кетдинг. Ҳар қўшиғида қандайдир отасини ўлдирганлар тўғрисида жаврайдиган бўлиб қолдинг. Энди ақлингни пешлаб кел. Сен қўрқма, Сибирга жўнатмайман, сен чўлга борасан, чўлни ўзлаштирасан. Агар онгли равишда ўз хатоингни ювсанг, қайтиб келишга рухсат беришади.

— Мени шарманда қилма. Тўртта болам бор, уларнинг қарғишига қолма!

— Болаларинг тўғрисида қайғурмай қўяқол.. Ўзимиз гамхўрлик қиламиз. Агар сенинг ёнингда бўлса, уларни ҳам душман қилиб тарбиялайсан.

— Кўзингни оч! Бу туришда яқинда бутун қишлоқ хувиллаб қолади.

У яна нимадир демоқчи эди лекин хонага кирган икки киши уни олиб чиқиб кетди.

— Биз йўлимизга ким тўсиқ бўлса, ҳаммасини йўқотамиз, ҳеч кимни аямаймиз, — бақирди унинг изидан ичкаридаги одам. — қишлоқ бўшаб қолса, бошқа одамларни кўчириб келамиз...

«Бу қўллар эмас, сени ногирон қилиб яратган дунёнинг бағрига санчилган ханжарлардир, Зубайда. Киприкларинг у осмон шоҳининг тасбеҳидир, о, йўқ, бу кўнгил қушларига қўйилган тузоқдир...

Мени сендан тортиб олишадигандек бўйнимдан қучоқлаб йиғлаганинда, бу овлоқ тўқайни пичир—пичирларингга тўлдирганинда, лабингда тушуниксиз саволлар қотанида, бу сирли оламга ёриб чиқиб ва сенинг оғушингда ётган мени сенга ҳам ишонмай ўз кўзлари билан кўриш учун жажжигина юрагинг кўксингнинг қафасларига гурс—гурс урганида, бу дунёдан бахт излаб чўзилган қўлингнинг қон ҳиди тутган сочларингни силаганида сен уни топдингми, Зубайда?!

...Кел, мени қучоғингга ол, офтобни кўмгандай мени оғушингга кўм. Майли, кўзларинг қўрғонига қамаб қўй, майли, киприкларингга боғлаб қўй, фақат бу дунёнинг қарғишларидан мени сочларинг қатига, лабларинг қаърига япирсанг бўлди.

Мен сени излаб бу ерга ҳар кун келгим, бу тўқайга умр ўтовини тикким келади, сенинг босган изларингга ўзимни кўмгим келади. Кел, панжаларингни кўзларимга санчиб қўй, тошлар тилган оёқларингни кўкрагимга экиб қўй, шивирларингни қулоғимга қоқ. Сен менинг излай — излай тошиб олган бахтимсан, сен менинг тўқайзорга қадаб қўйган туғимсан. Майли, ҳамма юз ўтирсин, майли, ҳамма ташлаб кетсин, фақат сен мени ташлаб кетма, сен ташлаб кетма... ташлаб кетма...»

«...Сенинг зилол сувларинни ичганимда, кўрпа бўлиб тўшалган кўкатларинг устида яйраб ётганимда ҳаётга қайтадан келгандек бўламан. Мен сенинг туфроқларингдан яралганман, бу улугвор қоялар ҳам, ундаги харсанг тошлар ҳам, илон изи ёлғизоёқ сўқмоқлар ҳам менинг таним. Мен улар билан бирга нафас оламан. Кўрагон тоғидан майин шабада эсяпти, кўкатларнинг ҳиди димоқни қитиқлайди. Қандайдир қушлар сайраяпти. Ҳойнаҳой, мода какликлар бўлса керак...»

«Афтидан кўклам келганга ўхшайди. Димоғимга олма гулининг ҳиди келяпти. Пастдаги тўқайда болалар шовқини эшитилмоқда. Улар чиллак ўйнаётган бўлса керак, ҳар — ҳар дамда қайсисидир гувиллаб югуради. Унинг оёқларининг шитири менинг суякларимни яйратади, мен бу товушдан ҳузур қиламан, мен унинг майсалар ялаган, шабнам ювиб қўйган жажжигина товонларидан ўлсам дейман, ётган жойимдан тепага — уларга мўралаб қарагим келади. Улар оёқлари тагида одам суяклари қақшаб ётганини, заҳда чирсиллаб синаётганини, чириётганини, энг қизиги, менинг уйғоқлигимни, уларни кузатиб турганимни, товушларини эшитаётганимни билишармикан? Агар менга у дунёдагидай овоз ато этишганда мана шу гўримда туриб, уларга қарата: «Сизлар гафлатда қолманглар, ҳушёр бўлинглар! Боболаринг руҳи уйғоқ, уйғоқ!» дея қичқирган бўлардим...»

«Нариги қабрнинг атрофини кимдир супуриб — сидираяпти, супурги шитири эшитилаяпти. Менинг ёнимда

ётган болакай уйқу аралаш ҳиринглаб кулиб қўйди; кимдир туш кўрди, шекилли, балким тушига онасининг маммалари киргандир; юқоридагилар унинг кулгусини эшитишди — микин?!.. Ер ости дунёси нақадар бепоён! Бу ерга одам қайта ўлмаслик учун келади. Бу ерда у дунёдаги умр куз очиб юмишдай гап. Яшайверасан, яшайверасан, бу яшашнинг, қани, охир — ниҳояси бўлса. Фақат сен шу зим — зиё қўрғондагина ер билан абадий бирга эканингни англайсан...

...Менинг ён томонимдаги қиз яна хўрсиниб — хўрсиниб йиғлади. Ошиқ йигити билан топиб олишган акалари уни нақ қоядан улоқтиришган. У дунё нақадар мудҳиш. Одамлар устида ҳамisha ёвузлик ҳукмрон бўлади...

...Уҳ яна қандай шовқин?! Нақ устимда қиёмат қойим бошлади чоғи. Ниманинг товуши бу?! Мунча ваҳимали?! Э — э, булар мозористонни бузишяпти — ку! Ақлдан озишибди у дунёдагилар... Ҳа, аниқ, бузишяпти, яна, ўша мудҳиш қиёмат товуши тобора яқинлашиб келяпти. О, сен, она ерим, момо ерим, мана энди улар мени сендан жудо қиладилар, суяқларимни абгор қиладилар. О, ярамаслар, ҳаромилар, падаркушлар!..»

— Ўртоқ бошлиқ биз Неъмат чўпонни олиб келдик.

— У нима гуноҳ қилибди? Нега уни боғлаб ташлади — ларинг?

— У катта қизини мана бу болта билан чопиб ўлдирибди. Қизи кимдандир бола орттирган экан. Боласини ҳам чопиб ташлабди. Бу ўша — биз тўқайда кўрган қиз. Унинг қоқ пешонасидан болта урибди. Тили бир қарич чиқиб ётибди...

Ўғилнинг силласи қурий бошлаган эди: унинг пешонасидан реза — реза тер оқар, юзи тобора бўғриқиб, кўкариб борарди, оёқлари чалишиб кетарди. Лекин йўлнинг адоғи ҳали бери кўринмасди — бутун борлиқни тун шоҳи тимқора чодирди тагига яшириб олган эди.

Йўл нақ жаҳаннамга олиб бораётгандай ҳарорат тобора кўтариларди.

— Биз ҳеч кимга ҳеч нарса қилмаган эдик, — дерди чол ўғлининг жимиб қолганидан ва бу кимсасиз саҳрода ёлғиз

кетаётганидан бир оз чўчиб. — Биз ҳеч кимнинг ерига бостириб бормадик, биз ҳеч кимга зугум қилмадик. Тинчгина яшаб юрган эдик: қўш ҳайдардик, бугдой янчардик, тириклик тошини секин тортиб юрувдик. Биз эмас, улар бостириб келишди, тинч ҳаётимизни улар бузишди. Сизлардай ақлимиз ўтқир эмас эди, ҳар нарсани ҳам дарров тушунмас эдик. Биз фақат эски осойишта ҳаётимизни қуроли кишилардан қурол билан қайтариб олмақчи эдик. Бор гуноҳимиз шу эди, бошқа ҳеч нарса! Эшитяпсанми, бошқа ҳеч нарса.

— Биламан, — деди ўғил. У филт этиб ютинди. Юзи кўм — кўк ганч ҳайкал рангига кирганди, товуши бўғизидан эмас, гўё ер остидан, нақ жаҳаннамдан гулдираб чиқаётгандай эшитилди.

— Биласан? А? Демак, отангни билиб туриб ўлдирган экансан. Қойил. Сизлар кимдан таълим олдиларинг, билмадим. Отасининг гуноҳи йўқлигини билиб туриб, атайлаб ўлдирган эмиш? Отам тирик турса, ўша шалоқ курсимга ўтиролмаيمان, бошлиқ бўлолмаيمان деб қўрқдингми, а? Шундан қўрқдингми?

— Бўлди, — инграб юборди ўғил отасини силкиб, ўнгариб кўтарар экан, — бўлди деяпман...

— Тўғри, шундан қўрқдинг. Отанг тирик турса, сенга нозик жойларни ишониб топширмасди, парвозинг баланд бўлмасди, ҳар икки дақиқада отанг учун сўроқ бериб туришинга тўғри келарди. Сен буни жуда яхши англадинг. Отангни деб, сенга ғанимларинг тинчлик бермасди. Ўлиб кетса ҳеч ким нотайин одамни суриштирмасди ҳам. Сен шундай деб ўйлагандинг. Афсус ўша куни — деди қоя орқали олиб ўтаётганида буни сезмаган эдим. Сен ҳаммасини осонгина ҳал қилиб қўяқолдинг. Қоя устига келганимизда менинг остимдаги отта қамчи босдинг. От ҳуркиб, олдинга ташланди, мен ҳатто нима бўлганини билолмай қолдим, фақат қоядан топдан — тошга урилиб учиб тушаётганим эсимда. Сўнг мен бир зум зулмат ичида қолдим, қайта тирилганимда сен менинг жасадим устида йиғлаб ўтирардинг ва нарироқдаги иккита чўпонга нималардир деб тушунтирардинг. Сен жуда қўрқоқ эдинг, қилган падаркушлигингни биров билиб қолмаслик, шубҳаланмаслик учун оғзингни саситиб сўкинганинга, гўё аламдан ақлингни

йўқотгандай, оғзидан қон келиб, яхраб ётган отни ҳам отиб ташладинг. Сен отдан ҳам кўрқдинг, отаркансан, унинг жавдираган кўзларига қарай олмадинг... Мен эса ҳаммасини кузатиб турардим — шундоқ олдинда, ёнингда кузатиб турардим. Ҳатто икки марта маузерингни олиб, нишон қадалган кўкрагингдан отиб ташлагим келди. Лекин бизга бундай ҳуқуқ беришмаган. Мен жасадим ортилган аравани Кўкқиягача кузатиб бордим — да, сўнг горга қайтдим. Лекин, сен менинг жасадимни қандай кўмганингни кўриб, сезиб турардим. Сен бошлиқларинг олдида бир томчи қузёш тўкмадинг. «Отам ёт одам эди, ўз ўлимини ўзи топди» дединг. Сенинг аҳволингни кўриб улар ҳам ич — ичидан кулди — ахир уларни ҳам ота яратган — да. Агар йиғлаганингда ҳам ҳеч ким ҳеч нарса демасди. Фақат сен устаси фаранг одам эдинг. Унсур отасининг устида йиғлаганди деган гапни кўтаргинг, келажагингни ҳавф остига қўйгинг келмади. Сен йиғламадинг, йиғлармикансан, тавба қилармикансан, деб мен уч кунгача уйинг атрофида айланиб юрдим. Йўқ, йиғламадинг. Сендайлар асли йиғлашмайди. Одамларнинг ўлимидан роҳатланишади. Қандай уят?! Ҳали бизнинг аждодимизда ожизага зуғум қилиш ҳодисаси бўлмаган. Сен эса ҳеч нарсадан тап тортмадинг. Мана, оқибати... Ана кўряпсанми, изингдан қанчадан — қанча арвоҳлар бўридай эргашиб юрибди, ёлғиз қолсанг, таппа босишади. Улар жуда қутурган... Ўша совуқ юртлардан сени деб қайтиб келишган. Энди ҳар кеча йўлингни тўда — тўда бўлиб пойлаб ётишади. Ҳар бирининг сен билан ўз ҳисоб — китоби бор... Сенга ачинаман, бироқ начора бу йўлни сен ўзинг танлагансан...

— Ота, эсингдами мен ҳали жуда — жуда ёш эдим, мишиқиси аримаган қизча эдим, ҳаммаси кўрқинчли тушдек элас — элас эсимда, сен ғоз қотиб турардинг, йўлдан эса арава — арава одамлар ўтарди, йўллар тикилиб кетарди, худди чумолилар инига шошаётгандек аравалар қайларгадир имиллаб борарди, одамларнинг эса ранги қочган, сенга гоҳ сездирмай, гоҳ ошкора адоват билан тикилиб — тикилиб қўярди, сен эса пинак қоқмай тураверардинг, аравалар ҳеч тугамасди, турна — қатор бўлиб тонгдан шомгача, шомдан тонггача ўтаверарди, ҳатто ярим кечалари ҳам йўлдан араванинг гийқиллаган товуши,

зорланиши эшитилиб турарди, уларни қандайдир аскарлар қўриқлаб боришарди, сен эса ўша ерда қотиб тураверардинг, икки кунми, уч кунми вақт ўтиб, аравалар яна кунчиқар тарафга қараб йўл олишарди, йўлдан бирин — кетин ўтишарди, аравачилар ҳам бошларини эгиб олган, атрофига қарашдан қўрққандай, уялгандай отларини қичаб ҳайдаб боришарди, аравалар гийқилларди, аскарлар сўкинарди, тўда — тўда аравалар кунчиқарга йўл олишарди, лекин бўм — бўш бўларди. бу аравалар, ота, худди кераксиз тошларни ҳайгадир, хилватроқ жойга тўкиб қайтишаётгандай, аравалар бўм — бўш бўларди, яна бир неча кундан сўнг арава — арава одамларни олиб қайларгадир жўнарди, сен эса, ўша баҳайбат харсанг олдида фоз қотиб тураверардинг, ўша одамларни қайга олиб кетишарди, ота? Нега уларнинг кўзлари сенга бунчалик кин билан тикиларди, нега сени бунчалар ёмон кўришарди улар?! Эсингдами, ота? Ё тушмиди бу? Мен, ўша мишиқи қизалоқ буларнинг барини туш кўрганмидим?! Ўша аравалар тушмиди, ота?!

— Билмадим, қизим, булар менинг эсимда йўқ... Ҳойнаҳой сен туш кўрган бўлсанг керак...

— Ўша пайтлари одамлар гўё бу ерларда ёвуз бир шарпа оралаб юргандай ҳамиша нимадандир қўрқиб, ҳадиксираб юришарди. Бир — бирига шубҳа билан тикилишарди, ҳатто болаларни ҳам бир — бири билан ўйнатгани қўймасди, болалар уйларида чикмай қўйган эди. Ҳамма худди ёвуз шарпа сенинг танангга яширингандай, сенга қўрқиб — писиб қарашар, сен билан дуч келиб қолса кўзларидаги ғазабни яшириб, гўё жони сенинг қўлингга тургандай ялтоқланиб, эгизиб — букилиб ўтарди, аёллар эса... аёллар сенинг номингни қўшиб қарғашарди, сени кўрганда этакларини кўтариб, орқаларини кўрсатишар ва энди бу еримни ҳам ол деб шангиллашарди. Нега шундай дейишарди, ота? Нега кечалари қишлоқлар мазористондек жимиб қоларди, ота; нега одамлар бир — бирига еб қўйгудай тикилишарди, бир — биридан нега қўрқарди, ота?!

— Билмадим, қизим. Ҳойнаҳой сен адаштирялсан. Буларнинг ҳаммаси туш бўлса керак. Ҳаммамиз туш кўрганмиз, қизим, шу сабабли у замонларни яхши эслолмаймиз... эслаганимиз ҳам тузук.

— Мен эса кечалари уйғониб кетаман, назаримда, ҳали ҳам йўлдан аравалар ғийқиллаб ўтвётганга ўхшайди, гоҳида куппа — кундузи ҳам йўлга тикилиб қарасам, аравалар ҳамон ўтиб бораётганини кўраман, улараввал кун ботишга қараб ўтади, сўнг кун чиқарга... Баъзан бу умр бўйи тугамайди — гандек, охири йўқдек туюлади менга. Гўё энди бир умр қулогимиздан аравалар ғийқиллаши аримайдигандек, кўзларимиз олдида энди фақат аравалар ўтиб турадигандек туюлади менга. Ярим кечалари уйғониб кетаман.....

— Билмайман, қизим. Мен кексайиб қолдим. Менга бундай саволлар берма! Ҳеч нарса эсимда йўқ! Эсимда бўлмагани ҳам тузук.

— Кимдир шу тарафга келаётганга ўхшайди, ота.

— Улар афтидан икки киши бўлса керак, яхшилаб қара — чи.

— Икки киши экан, бири сал орқароқда келяпти. Сиз қаердан билдингиз?

— Кеча хабар беришган эди. Уларни мен эртароқ келса керак деб ўйлагандим.

Қиз бир зум анграйиб қараб қолди.

— Ким экан улар?

— Чўлга кетганлар. Бегмат полвон билан Ҳасан чўлоқ

— Ахир уларни ўлди деб хабар келганди — ку.

— Улар аллақачон ўлиб кетишган, ўлмаганларида бу ерларга қайтиб келмасди...

...Йўлнинг интиҳоси кўринмасди. Шип — шип этган қадам товушлари эшитилар, улар кетаётган йўлга юлдузлар учиб тушарди. Ўғил юриб борар, ота эса унинг елкасида ялпайиб ўтирганча йўлнинг адоғига тез — тез кўз ташларди. Афтидан, у ҳам ўғлининг елкасида ўтиравериш чарчагандек эди. Йўл кесиб ўтган дала эса ҳувиллаб ётарди, атроф уларнинг шарпасидан кукундай тўзғиб кетаётган куйинди суяклар билан тўлганди; тонг гўё бу ерларга ташриф буюришни унутиб қўйгандай уларнинг устида бесарҳад тун сим — сими тўшалиб ётарди.

Йўл эса бениҳоя эди...

УРУШ ОДАМЛАРИ (Қисса)

«...Мен катта бўлсам милтиқ сотиб оламан».

«Милтиқни нима қиласан?..»

«Отамни отаман!!!»

I

Қирқ туртинчи йил декабрининг бошларида, қорахат келганидан роса бир йилдан сўнг, ёгин — сочинли кунларнинг бирида терсоталик Нормат полвон бир оёғидан айрилиб урушдан қайтди. Урушдан мажруҳ бўлиб қайтиш одатдаги воқеа бўлиб қолганлиги учун ҳеч ким унинг майиб бўлиб қайтганлигига ажабланмади. Сўнгги уч йил ичида урушга соппа — соғ кетиб, бирон мучасидан ажралиб қайтиш ҳодисаси тез — тез содир бўлиб турарди. Уруш бошланган йилиёқ юқори Тераклидан уста Пирназар қўлидан айрилиб қайтганди. Икки йил олдин эса Қўрғоности қишлоғидан Мулла Турди кўзидан айрилиб қайтди. Шу йилнинг бошида Янгибой ҳисобчи қишлоққа гилдиракли аравада кириб келди. Унинг қуллар уруғидан бўлган хотини икки — уч ой сочини юлиб юрди — ю, кейин кўникиб қолди. Бироқ, ёз бошларида отланиб Қамашига тушиб кетди, бир ҳафталардан кейин эски юк машинаси — да қайтиб келиб, эрини қаёққадир олиб жўнади.

Ўн кунлардан сўнг бир ўзи якка қайтди. Одамлар унинг эрини Қаршидаги ногиронлар уйига ташлаб келганини билишди. Янгибойнинг соқов укаси ёзнинг охирида янғасини ўласи қилиб савалади. Қўшнилари эртаси чопшоғ маҳали уни оғзи — бурнидан қон келиб беҳуш ётган ҳолда оғилхонадан топиб олишди. Терсоталикларга Янгибой ҳисобчига қараганда Нормат полвонинг майиблиги арзимас бўлиб туюлди. Унинг фақат бир оёғи, шунда ҳам тўлиқнинг

усти кесиб олинган ва ўрнига ясама оёқ ўрнатилган эди. Шу сабабли чўлоқланиб бўлса ҳам у бемалол юра оларди.

Эртасига қишлоқ чеккасидаги катта айволи пахса уйда кичкина тўй бўлди. Қари бўлса ҳам анчагина семиз эчки сўйилди. Қайноқ шўрванинг ҳиди Терсотга ёндош Олма ва Супа қишлоқларигача таралиб турди.

Нормат полвонни кўриш учун келган қишлоқдошлари ўзлари тасаввур қилган норғул, барваста, умрида олишиб кўрмаган, лекин суяги йирик бўлгани учун полвон, деб ном олган, қишлоқнинг олд чавандозларидан бири, қоматидан куч ёғилиб турган, ўтгиздан энди ошган ўктам Нормат полвонни эмас, озиб, мушаклари шалвираб, бўйин томирларида ажинлар пайдо бўлиб, яра излари қолган, ҳали дориларнинг бадбўй ҳиди кетмаган, кўринишидан эликни берса бўладиган, сочлари оқара бошлаган, ўзлари эшитган урушнинг тирик гувоҳини кўрдилар. Қишлоқдошлари унинг юзидаги заҳилликка, куйган қулоқларининг орғи олакула бўлиб қолган бўйинларига ва тез — тез сарак — сарак қилиб, силкиниб турадиган бошига ҳеч кўника олмадилар.

Йиғилганлар беш — олтига қари қартангдан ва оналари қошида ёки ҳовлида ўйин бошлаб юборган болалардан ташқари аксарияти аёллар ва кампирлар эди.

Жойни аввал печкали хонанинг ўнг тарафидаги катта, кенг совуқ хонага солишганди. Аммо кампирлар келиб, жойни иссиққина печкали ётоқ уйга ўтказишди.

— Шусиз ҳам Норматбойнинг меҳмонхонаси борлигини биламиз. Бу ерда ҳеч ким бегона эмас. Бизга шуниси маъқул. Бесаришта, тўзиб ётган уйда ўтирмасак, ўтиргандай бўлмаймиз, — дейишди улар.

Печкали хона ҳам кенг эди, тўрда тахмонга кир — чир ва қуроқли кўрпачалар, турли рангга бўялган ҳосилот пўстақлар, ҳар хил гуллар чизилган наматлар, қўлда тўқилган гиламлар йиғиб қўйилганди. Хонанинг шифти баланд, лойсувоқ деворларнинг икки томонига қуш, қийиқ, бир гувак бодомгулни ўртага қўйиб, бир — бирига тикилиб турган йиғит ва қизнинг сурати, қўзилар ўтлаб юрган тоғ этагининг ва кўклам кунларининг тасвири солинган иккита узун сўзана осилган эди. Кашталар тагидан иккита қизил гулли яшил рўмол илинган, рўмоллар кўп вақт турганидан деворнинг

нусхи уриб, рангсизланиб қолганди. Сўзанага қараган одам уни тиккан қиз чевар бўлганини ва бу кашталарда ўша чеварнинг қизлик орзу — умидлари барқ уриб турганини, булар келинлик сарполари эканини сезар, бу кашталарда балоғат орзуларини кўриб, беихтиёр энгикиб қўярди.

Одатдагидай урушдан қайтганларга қилинадиган ҳурмат маъносида тўрда Нормат ясама оёғини соғ оёғи устига қўйиб, учта лўлаболишларга суяниб ўтирар, унинг икки томонида ёнбошлаган ёки деворга суяниб олган чоллар Норматни шунчаки гапга солиб ўтиришарди. Печка атрофида эса кампирлар ўнг томонда ўтирган чоллар томон энгашганча қизгин сухбатта берилган эдилар; гоҳида чоллар шумлик қилиб, секин чимчилаб олса, улар ушшайиб қолган, ажин босган юзларига уялган тусини беришганча тилларида «ҳе, ўл, қариб суюлмай, соқолинг остида қолгур», деб тишсиз оғизларини очиб ҳиҳилар, ўзлари эса чолга яқинроқ сурилиб ўтирар, хотинлар ҳам гўё бу ерга бир — бири билан чуғурлашиш учун келишгандай эди: гоҳ ажабланганини, гоҳ хурсанд бўлганини, гоҳ қайғуришаётганини билдириш учун юзларини буриштириб, қошларини ёзиб, ёқаларини ушлаб, яна қўйиб юборишиб, лабларининг бир четидан «чўлп» этиб товуш чиқариб, ҳайратланган бўлишар, ҳамишагидек кимларнидир ғийбат қилишга киришиб кетишган эди. Ташқарида қозон — товоқнинг даранг — дурунги, болаларнинг «Бўлмайди, бўлмайди, қайтадан», деб чувиллашаётгани ва аёл кишининг: «Ҳа, жувонмарг тўқол, укангди ўйнатмай эрларингминан ўйнапсанми?» — деган шанги овози орасида Шариф кўсанинг нимадир буюрган ёки кимнидир, афтидан, болани: «Ҳап, сеними, отангнинг илигига... Шундай қилаберсанг қизимди бермай қўяман», деган бир оз хирқироқ, қувноқ овози келар, гўё ҳамма бу ерга нима учун келганини бир лаҳзадаёқ унутишгандай ёки унутишга ҳаракат қилишаётгандай туюлар эди. Нормат эса қишлоқдошларининг юзларига сўзсиз, жим тикилиб қўяр, нимадандир изтироб ёки ҳижолат чекаётгандай эди. Ҳамманинг олдида чўзилиб ётишни эп кўрмай, ўрнидан туриб ўтиришга ҳаракат қилар, бироқ ясама оёғи халақит берар, у яна аввалгидай чўзилиб олар, икки кундан бери келиб — кетаётганларнинг, қишлоқдошларининг юзидаги

ачиниш ва ҳамдардлик ифодаларини кўриб, оёғини кесиаётганда бошланган камситилгандек туйғу уни яна гирдобига олмоқда, ичкарига кириб — чиқиб турган, кечаси билан унинг кўкрагига уриб, оҳ — воҳ қилиб, йиғлаб чиққан, ҳозир ҳам сулувлгини йўқотмаган хотинини жим кузатар, ундан тўрт йиллик айрилиқ асоратини ахтарар, лекин негадир излаётганини илғамаётгандек, бу асорат унга сабаби номаълум бўлган бегоналик ва тундлик билан қоплангандек туюлар эди.

Норматта ҳамма нарсадан ҳам хотинининг ана шу тундлиги ёқмаётган эди.

— Ичкарига кириб олишинглар, ичкарига! — деб бақирди ташқаридан Шариф кўса қувноқ овозда. — Бепадарлар, силарга айтяпман. Нормат боваларингга кўрсатиб олишинглар, қани, юринглар...

У ичкарига ўн — ўн бир ёшлардаги иккита болани етаклаб кирди. Болаларнинг бири йўл — йўл эски беқасам чопон, барратери қулоқчин, иккинчиси қора сатин чопон, афтидан, отасиники бўлса керак, кўкиш, катта аскарый телпак кийиб олган, иккаласи ҳам пишнашар, беўхшпов ўтирган Норматта ҳадик билан қараб туришар эди.

— Полвон боваси, буларга дуо беринг, олишмоқчи, сизнинг қўлингизди олмоқчи, — деди Шариф кўса Норматта қараб, болаларни ўртага, дастурхон етмаган хойга итариб. — Дастурхонни қайириб туринглар... дастурхонни! Нега тимирскиланасиз, сизга айтяпман, Зубай бойбича, қайтариб туринг, ҳеч нарса қимайди... Катта полвонлар бовасига олишишни кўрсатсин...

Нормат полвон ҳамиша болаларни олиштириш билан бошланадиган, энди негадир ўзига жуда узоқ хотира бўлиб туюлаётган тўйларни эслаб, жилмайиб қўйди.

Болалар ҳам ҳадиксираб, четдаги одамларга қараб юрди — да, бегона кўрмагач, бир — бирига худди жўжахўроз — лардай хурпайиб, кичик даврани айлана бошлашди.

— Қани, хаҳ!.. — деди Норматнинг олдида ўтирган Келдиёр сўпи. Аскарый қулоқчин кийган бола унинг ўғли эди. — Берган тузимни ҳалолламасанг, бугун кеча энангди ўзим олиб ётаман...

Ўтирганлар унинг гапига қийқириб кулиб қўйдилар.

— Овви! — қувлик билан ҳайратланган бўлди боя Шариф кўса “Зубай бойбича” деб чақирган, буғдойранг, ўттиз бешлардаги аёл. — Энангди отанг бир кеча қўйни — да олиб ётса, кейин энанг қўйнига ёпишиб, чиқмай қолади. Отангнинг қўйнида желими бор...

Қулоқчин кийган бола отасининг гапидан дадилланиб, Зубай бойбичага ўқрайиб қўйди — да, ҳужумга ўтди, беқасам чопонлининг белидан қучоқлаб олиб, орқага итарди. Беқасам чопонли дафъатан ҳужумдан ўзини тутолмай орқасига ўтириб қолди. Сўпининг ўғли унинг устига ўзини ташлади. Шариф кўса ажрим қилди. Иккаласи яна давра айлана бошлади.

— Ҳа, улкағар ёҳиё — е! — деди ёнбошлаб мудраб ўтирган, ўртада олиш бошланиши билан сергакланган Мулла Саттор. У эликлардан ошиб қолган бўлишига қарамай, анча норғул эди. Бу йил икки эчки, уч қоп оқ ун бериб, Тиниқ камширнинг ўн беш яшар етим қизига уйлангач, яна яшариб кетганди. — Нуқул фирромлик қилади — е, тирранчасидан тортиб каттасигача...

У нима учун бундай деганини ҳамма тушунди. Беқасам чопонли бола унга аскарый телпақлисидан кўра яқинроқ эди.

Беқасам чопонли қайта ҳужумда ўзини анча тутиб олди, қип — қизариб, аскарый телпақлининг ҳамма чилларини оппа — осон қайтариб турди. Аскарый телпақли кучи етмаслигига ишонгач, ҳийлага ўтди; беқасамлининг ёқасидан ушлаб, қорнига оёқ тираб, ошириб юборди. Бироқ, беқасамли яна ёнбошти билан йиқилди.

— Бўлди, — деди Келдиёр сўпи. — Катта полвондики шунча бўлади — да, шуйтиб йиқиттанам катта гап.

— Бас — э, — деди Мулла Саттор унга зарда билан, — олиш кўрганмисиз?! Дустаман қимаса полвонма?..

Шариф кўса ҳам унинг гапини маъқуллаб, болаларни қайтадан олиштирди. Аскарый телпақли ҳийласи ўтмагач, хўрлиги келиб, кўзларини қисиб, йиғламсираб, беқасам чопонлини ўнг томондан қучоқлаб олди. Беқасам чопонлига худди шу керак эди. У аскарый телпақлининг чап қўлини икки қўллаб қисиб, ёнлама чил берди. Аскарый телпақли ошиб кетди — ю, орқаси билан тушди.

—Ҳалол! — бақириб юборди Шариф кўса. — Буни йиқитиш дейди — да! Уккағарди ули, чоржетим — ей, дустаман қилди — я!.. Ҳой, Хайруллобой! — ташқарига бўй чўзиб чақирди. — Полвондинг жилигини опкелинг...

Беқасам чопонли тушиб кетган телпагини олиб, бошига кийди — да, атрофга ғолибона назар ташлаб, кетишни ҳам, кетмаслигини ҳам билмай туриб қолди. Аскарий телпакли эса отасининг олдига ўтиб, хўрлиги келганидан пиқ — пиқ этиб йиғлаб юборди.

—Энангдан айрилдинг, — деди унинг баттар аламини келтириш учун Зубай бойбича.

Бола йиғили кўзи билан унга чўчинқираб тикилиб турди — да, бирдан Зубай бойбичани чапанилаб сўкиб берди. Унинг сўкишидан Зубай бойбича кулимсираб, тилини тишлади, қўлини қайчи қилиб:

—Ҳозир... кесиб оламан, отанг тўй қиламан, деб қийналиб юрмайди, — деб пўписалади.

Бола лип этиб, отасининг орқасидан ташқарига чиқиб кетди, Айвонга боргач, эшиқдан бўйнини чўзиб, онаси — дан ўрганган лақабни айтди:

—Зубай...Зубай...ма..ма сенга —масхара қилиб тилини чиқарди. Зубай ўрнидан таҳдидли кўтарилгач, унинг дўпир — дўпир қочиб кетгани эшитилди.

—Шу ёҳиёнинг боласи ҳам жуда жиртаки бўлади — да, — деб тўнғиллади Мулла Саттор.

—Нормат бовангди олдига ўтир, — деди беқасам чопонлига Шариф кўса. — Боваси, энди унга қўлингиз — ди беринг. Чоржетимдинг обрўйини энди шулар ҳимоя қилсин...

Бола Норматга бегонасираб қаради — да, бироқ ғолиб бўлгани учун ҳамма жойда суюкли эканини англаб, Норматнинг олдига бориб ўтирди.

—Кимди улисан? — деди Нормат ҳам боланинг олишидан ва ўзига таниш одатлардан завқланиб, болага меҳр билан жиламайган кўйи тикилиб.

— Эшонқулдинг, — деди Мулла Саттор боланинг ўринга. — қонида бор — да полвонлик...

Нормат ўзи билан тенг амакиваччаси, барваста гавдали Эшонқулни эслади. У урушга бошидаёқ кетган, шундан бери ҳеч қандай хабар йўқ эди.

Нормат боланинг кифлига уриб қўйди:

— Бундан ҳали зўр полвон чиқади...

— Масилдинг кунига шу яраб ётибди — да, — деди Шариф кўса. — Охбўта бобо, энангни менга бер деса, эшагининг думидан ўт қўйиб юборибди...

Ўтирганлар боланинг бу ботирлигини маъқуллаб кулиб қўйишди.

Бола ўзи ҳақида гапиришаётганидан, гапиришганда ҳам мақташаётганидан эриб кетди.

— Менинг отамди урушда кўрмадингизми? — сўради бола ҳам эркинланиб.

Нормат унинг соддалигидан кулиб бош чайқади. Сўнг боланинг кўнглини нимадир деб кўтаргиси келди:

— Отанг келади, мана мени айтди дейсан, шу баҳорда келади. — деди худди ўзи ҳам қайтишига ишпонгандек жиддий оҳангда.

Болага катта илик теккач, бу мукофотни бошқаларга кўрсатиб, мақтаниш учун у югуриб ташқарига чиқиб кетди.

Болалар курашидан сўнг суҳбат жонланиб қолди. Кимдир ўглини мақтади. Кимдир болаларнинг касали кўпайганини гапирди.

— Ҳов, Зубай бойбича, — деди Мулла Саттор гавдасини болишдан кўтариб, оғзидаги носни гиламни қайириб туфлар экан. — Ўринбойдан хат — хабар борми?

— Ҳа, тоға, келди, аввали кун келди, — деди Зубай ўзини ҳам эслайдиган топилганидан хурсанд бўлиб. — Келди. Зовут — пабрикада ишлаётганмиш...

— Ўҳў, шундай катта ишга кўтарилиб кетибдими?! — ростакамига ҳайратланиб сўради қишлоқ подачиси Ражаб чўпон.

— Ҳа, ака, чин, — деди Зубай. — Ўзи шундай ёзибди, кичкина Шарипдинг ули ўқиб берди.

— Ўзи бўладиган бола эди — да. — Гапга аралашди чўнқайиб ётиб, Келдиёр сўпининг етти яшар қизига бошидаги битларни тердираётган Қудурат кампир. — Нуқул ўрисчалаб сўкарди. Ўрис мироблар минан ҳам қишлоқда пақат шу гаплаша оларди. Ҳатто бир марта начайликнинг ўзи елкасига қоқиб, луччи узбекски говори, чем руски деб мақтаганини ўз кўзим билан кўрганман...

— Бу нима дегани экан? — сўради Мулла Саттор, кампирнинг галати талафузда айтган гапларига тушунмай.

— Бу, сен русчани ўзбекчадан яхши биларкансан дегани, — деди донолик билан Келдиёр сўпи.

— А... — деди яна мулла, бош чайқаб. — Унда зовут — пабрикада ишласа ишлайдиган экан — да...

— Вой... қора босгур... — бирдан Қудурат кампир вой — войлаб, битини тераётган қизни чимчилаб олди — да, бошини қирт — қирт қашиди. — Ҳа, тўқалик, чочимди юлиб олдинг — ку! Ҳалигача чоч кўришди билмайсан, сени ким ҳам оларди бу ҳолингда. Эринг уриб ўлдиради — ку..

Нормат уларнинг гапига завқи келиб, жилмайиб қўйди. Унга бу соддалик ва самимийликларнинг ҳаммаси таниш, ҳам ҳузурли эди. У шу тўпори гапларни соғинган, тўрт йил дунё кезиб, хилма — хил одамларни кўриб, ҳеч қаерда она қишлоғидагидай гурунгу гаштакларни кўрмаган, эшитмаган эди. Унинг бу гаплардан юраги орзиқиб кетаётганди.

— Ҳой, Келдиёр ака! — ташқаридан Турсун гуж — гужнинг овози келди. — Улингизни тиясизми, йўқма, улимди энангди... деб сўкибди... Ҳе, отангнинг ҳалиги... жойига нашватир... қани, кел... Шу гапинг учун сени иштонимдинг ичига соп қўймай... кейин ~~урагани~~ ~~томошани~~...

Ташқарида кимдир қувган, кимдир қочган товуш эшитилди.

— Хайруллабой, ушлаб келинг, оғзига носимди тупурай. — Яна Турсун гуж — гужнинг шанги товуши эшитилди. — Энангди дейди — я... олдин Шарип бовангдан рухсат ол...

— Бунча сасимасанг!.. — ташқаридан тўйга ҳам баковулик, ҳам кайвонилик қилиб юрган Бийди момонинг заҳрли товуши эшитилди. Эрталабдан бери келинларга иш, юмуш буюравериб, танбеҳ беравериб чарчаган, шекилли, товуши жуда ҳорғин чиқди ва гапириб бўлиб охирида уфлаб қўйди. — Боланг тенгигаям шундай дейсанми, уятсиз. Сизларда ўзи бет деган нарса қолмабди.

— Аммам заҳарлигини қўймади — қўймади — да, — деди гижингандек Зубай бойбича паст товушда. — Бундай ёйилиб гаплашиб ҳам бўлмайди, шаппа оғзига уради одамнинг.

— Қалинингнинг ярмини тўласа, майли, мен розиман. — ўтирган жойида чийиллади Шариф кўса, Бийди момонинг гапига парво ҳам қилмай хотинига.

Норматнинг юрагига ёқимли бир ҳис ёприлиб кира бошлади. У ҳозир ўзини унутиб, яна ўз ташвишлари, гапларига берилиб кетган қишлоқдошларини кўриб, ўзида уруш жароҳатини енгилсизга қудрат сезди, қалби янги, умидбахш туйғуларга тўлди.

У изма – из келиб – кетиб турган қишлоқдош ва қариндошларини кўрганда ҳам, тушдан кейин бошқа қишлоқлардан у танийдиган одамлар келганда ҳам ана шу туйғуни ҳис қилди. Номига бошланган тўй бирдан хурсандчилик, урушдан олдингидек қувноқлик тусини олганди. Кампирларнинг ҳам сўлиб қолган тириш юзларидаги шўх ва қувноқ боқувчи кўзлари худди сўлиган отқулоқ баргига тушган икки томчи шудринг каби ялтирай бошлаганди.

—Тўй тўйга ўхшасин – да!—деди эрталабдан бери печка оддида иссиққа елкаларини тоблаб, чолларнинг гапига қулоқ солиб ўтирган Бўстон момо қайдандир ёриқ чилдирма топтириб келиб, тарақ – туруқ қилиб, шўх – шўх чалиб, мискину шўх оҳангда кўшиқ бошлаб юборди:

*Шафтолининг тағига
Шамоллаган қайнонам.
Кўп хотиннинг ичига
Жомоннаган қайнонам*

Эркаклар унга нашъа қилиб, қийқириб қўйдилар. Чилдирманинг мақомига силкиниб, ўртага Норби кампир тушди. Желлагини отиб юборди – да, кўлларини қуш ёзиш қилиб ўйнай кетди. Унинг ўйинига шавқи келган эркаклар яна қийқиришиб кулишди. Келдиёр сўпи шу йил шаҳарга тушиб ўрганиб келган ҳуштагини чалди. «Оҳ – ҳа – ҳа – ҳай, ҳушшт». Норби кампир оёқларини енгил кўтариб, чўзиқ товущда лапар бошлади:

*Оҳ, оғажон, оғажон,
Тутни букиб ўтдингиз.
Менинг ҳам журагимди
Тутдай тўқиб ўтдингаз...*

Бир неча келинчак деразадан бош суқиб қаради. Эшик ва айвон болаларга тўлиб кетди. Улар нимжонгина, ҳозир тўкилиб тушаман деб турган кампирнинг қушдай енгил ўйинидан қиқирлаб кула бошладилар. Тезда хотин — халажлар айвонга чиқиб, даврани катта қилишди — да, қизларни ўйинга тортишди. Норби кампир терма айтиб турди. Терсоталиклар тўрт йил давомида хурсандчилик қилишмаганини ва тўрт одам бир ерга йиғилиб суҳбат қурмаганини энди эслаб қолишгандай, аламларидан чиққунча хурсандчилик қилишадигандек шаштлари бор эди.

Эрталабхи болаларнинг олишида ҳам, гурунглаарда ҳам, кампирларнинг ишшайишларида ҳам, ҳаммасида шу кайфият ҳукмрон эди. Ғам — аламга тўлган турли қалблар ўзларини бир зум, ақалли бир нафас хурсанд қилишга уринишар, бир — бирининг гапига шақирлаб кулар, ёш келинчаклар эри қайтиб келиб, оёғи енгил бўлиб қолган Анзиратга қочирим гаплар қилишар, гаплари гарчи кулгили бўлмаса ҳам кулишар, бу куннинг тезроқ тугаб қолишидан, яна уруш хотиралари ва ваҳималари ётган уйларига қайтишдан, яна ўша таъвишли ёлғиз, ҳорғин ҳаётлари бошланишидан чўчишаётгандек кўринишарди.

Аслида ҳам бу қалбларни бир варақ орқага ёки олдинга варақласа, ҳали урушли ҳаёт бор, ҳар иккала томонда ҳам уруш кезаётган ва бу қалбларнинг энг яқин кишилари, эрлари, болалари, жигарлари, оға — инилари ана шу урушда ўлаётган, мажруҳ, ногирон бўлаётган ёки бирон нарсасидан айрилаётган эди...

Кечга яқин ҳамма уй — уйига тарқалди. Фақат уч — тўртта эркак алламаҳалгача гурунглашиб ўтирди. Ахийри улар ҳам Норматнинг мудраётганини кўриб, ўринларидан туришди. Нормат чўлоқланиб, уларни кузатишга чиқди. У бутун жуда ҳориган, бироқ ўша ўзи қайтаман, деб ўйламаган урушдан олдинги ҳаётга қайтанидан юраги енгилгина ҳаприқиб турарди.

— Энди нима қилмоқчисан?! — деди ҳаммадан охирида қолган Шариф кўса ошнасининг қўлидан тутиб, четга бошлар экан. — Ўйлаб кўрдингми?

— Йўқ...

— Сенбоп бир иш топилиб турибди. Агар йўқ демасанг... Обрўли иш...

— Қандай иш?!

— Бригадирлик. Икки — уч қишлоққа...

Нормат урушдан уйига қайтганига ҳали тўла ишонгиси келмай турган бир лаҳзада уни эски турмуш ташвишлари гирдобига олаётган, шу сабабли иккиланаётган, журъатсиз кайфиятда эди. Буларнинг барчасида қандайдир бошқа бир аломат бор эди. Бу аломат ўзини чорлаб турган урушсиз ҳаёт эканига у ҳамон ишонгиси келмаётганди.

— Бўлмайти, — деди у ниманидир ўйлаб. — Менга тўғри келмайди.

— Нега?! Айнан сенбоп... Колхоз от беради... сен пақат буюриб юрасан.

— Қўй, ўзимиздинг деҳқончилик яхши. Ерди соғинган — ман... Тушларимга кириб чиқади ер... Урушда кўп қон тўқдим, буни ювишим керак... бўлмаса одам қони тутади.

— Раис сўраб кўр деганди... Бу оёқ минан тирикчилик ўтказишнинг қийин — ку?..

Нормат оғир тин олди ва ошнасининг гапини эшитмагандек тунга суқ билан тикилди, ўпкасини тўлдириб нафас олди... Кечани туман қоплаган, совуқ эди. Қишлоқда итлар акиллар, уларнинг ҳуришлари нариги бетдаги зовларгача етиб борар ва уларда акс — садо олиб қайтар эди.

— Қўй, ошна, биздан катта одам чиқмаган, урушдан ер ҳайдайман, бугдой экаман деб қайтдим, от миниб юраман деб эмас, — деди у орзуманд товушда.

Уйга кирганда Анзират болаларни печка атрофида ухлатиб, турга солинган икки кишилик жойнинг бир четида ўтирарди. Норматнинг кирганига парво ҳам қилмади. Ўша алфоз ўтираверди. Нормат ечиниб, тўшакка чўқди.

— Анзират...

У қўнғиротларнинг қишлоқ удумини бузган ўша пайтдаги ягона одам эди; хотинининг исмини айтиб чақирарди.

Хотини бошини кўтармай:

— Ҳа... — деди совуқ оҳангда. Бироқ Нормат буни сезмади. У ҳозир сезадиган ҳолатда эмас эди. Унинг қалби эҳтироства тўлиб бормоқда эди.

— Анзират...— хотинини ўзига тортди. — У жойлар — да ҳар куни сени ўйладим. Болаларди ўйладим... Худога ёлбордим... Шулардинг бахтига мени омон асра, дедим. Уйда менинг зўр хотиним бор, дедим... болаларим бор дедим... Анзират... бир нима де! Кеганим бери ҳеч кулмайсан... гапирмайсан.

Хотини ўзини тўшакка ташлади — ю, йиглаб юборди. Нормат гарангсиб қолди.

— Анзират... сенга нима бўлди?..

Анзират ётганча пиқ — пиқ йиглади.

— Анзират!..

— Ҳеч нарса...— буғилиб жавоб берди хотини. — Сиздан қорахат келди... ўлди дейишди...

Нормат енгил тортди. У хотини шу йиғлаши билан ўзига даҳшатли бир ҳақиқатни ёки оёғингиз билан менга эрлик қиласизми деб айтади деб ўйлаганди. Қора хат келган пайтдаги хотинининг кайфиятини тасаввур қилиб, енгил тортди. Хотинининг сочини сийлади.

— Маана, энди олдингдаман — ку... Энди ҳеч қаёққа силарди ташлаб кетмайман... Анзират...

Анзират бошини кутарди, ёшли кўзларини унга худди раҳми келаётгандай тикди, чуқур хўрсинди, сўнг туриб, чироқни пасайтириб келди.

II

Ўтроқ кўнгиротлар Ҳисор тоғининг этакларида, унча катта бўлмаса ҳам негадир Каттасув деб аталадиган дарё бўйларида ўша Боботоғ ва Бойсунтоғдан кўчиб келганларидан бери муқим яшашади. Катта дарё азалий чўққиларидан бошланиб, юзлаб қишлоқни оралаб, Пачкамарга қуйилади. Бошида тўпалон ва шигдат билан бошланган дарё Лангардан ўта бориб, кичкина сойликка айланиб қолади. Дарёнинг битта қилиғи бор: баҳор кунлари тўпалон қилиб оқади. Унинг ичи тарсанг, сангар тошларга тўла, сув пасайганда тошлар худди улкан тухумларга ўхшайди. Баҳорда эса улар сувга яшириниб олади. Сел пайтлари унда одам оқса, соғ чиқмайди: тошларнинг ўзи уни адо қилади. Нариги бет билан

мушлақо алоқа узилади. Иши чиқиб қолганлар дарёнинг икки бетида туриб, бемалол гадлашса бўлади ўзан унча катта эмас. Баҳор кунлари нариги бетдаги болаларга байрам бўлади — мактаб ёпилади, бериги бетдаги мактабга келиб ўқишнинг ҳеч иложи йўқ. Ўқитувчиларнинг нариги бетга ўтгилари келмайди, дарёдан кўрқишади.

Бундан йигирма йил олдин Олма қишлоқлик — Қобил чолнинг катта ерларда ўқиб келган ўғли нариги қишлоқларга бориб дарс берган дейишади. Айтишларича, у Терсота қишлоғининг рўпарасидан, саёз жойдан от билан сузиб ўтаркан. Бир кунни қаттиқ жала бўлади, итнинг увлашидан ажабланган Қобил чол кечаси дарё бўйига — томорқасининг дарёга туташ жойидаги бодом дарахти остига борса, одамга ўхшаш кўланкани кўради. Кўрқиб кетиб, қишлоқдошларини чақириб бориб кўрса, жасаг ўзининг ўғлининг жасади экан. Кейин Қобил чол қир ортидаги Ёнғоқли (қўнғиротлар Жонғоқли дейишади) қишлоғига кўчиб кетди.

Баҳор кунларини айтмаса, Каттасувдек соқин ва беозор дарё бошқа ҳеч қаерда йўқ, унинг суви тиниқлигидан ҳатто муз устидан ҳам тагини кўрса бўлади. Катта дарё атрофига келиб ўрнашиб қолган ўтроқ қўнғиротлар элик—олтмиш қишлоқни ташкил қилади. Бу уруғ асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланади. Чорвачилик ва деҳқончилик алоҳида—алоҳида эмас, бир кишининг ўзи ҳам деҳқон, ҳам чорвадор бўлиши мумкин. Шу сабабли бу уруғда ўта бой ҳам, ўта камбағал ҳам бўлмаган. Камбағал ҳисобига кирганининг ҳам ери, ҳам моли бўлган.

Уруғ бошқа уруғга қиз бермайди. Бошқа уруғни ўзлари билан тенг кўришмайди. Шу сабабли қир ортидаги тожик овуллари билан ёшларнинг уруғ ҳам, тил ҳам танламайдиган муҳаббат мажоралари деб тез—тез жанжаллашиб туришади.

Айтишларича, қўнғиротлар бу ерларга бир неча асрлар олдин келиб қолишган экан. Нима учун бу ерларга келиб қолишганини билишмайди—ю, бироқ уруғ жуда тўзиб, тарқалиб, ниҳоятда оз қисми келиб

қолган. Чолларнинг чўлчакларига қараганда, аввалги ерларида улар жуда тотув ва фаровон яшашган экан. Улар уч нарсани: ерни, оловни, сувни муқаддас тутишар, ўзларини бу уч муқаддас нарсанинг фарзандлари деб билишар экан. Шу сабабли уларнинг орасида ҳеч қачон ихтилоф чиқмаган. Шу учта муқаддас туйғу уларни бирлаштириб турар экан. Ерлари ҳам бой, серҳосил экан. Жойларини Нилуфар водий деб аташар экан. Уруғни оқсоқоллар бошқаришар, бой—хамбағал деган гапнинг ўзи йўқ экан. Кейин нима бўлибди—ю, уларнинг осойишта ҳаётига уруш кириб келибди. Уруш уларнинг ҳамма нарсасини ваёрон этибди, бир—бирига ёв, душман қилиб қўйибди. Ер ҳосил бермай қўйибди, қурғоқчилик бошланибди, одамлар очликдан ўлиб кета бошлашибди. Уруғ уруғ билан, аймоқ аймоқ билан, ака ука билан урушга киради. Уруғ ўртасида ихтилофлар чиқа бошлайди, уларнинг тотув турмуш—лари издан чиқади. Эски эътиқодларидан воз кечиб, бойликка ҳирс қўя бошлайдилар. Бойлик эса уларнинг бир—бирига муҳаббатини ўғирлаб олади.

Шунда ўша даврлардаги уруғ оқсоқоли Бойхун (балки Бойсундир) энди бу жойларда яшаб бўлмаслигини ва қон тўкилган ер энди ҳосил бермай қўйганини, сув ҳам, офтоб ҳам улардан юз ўттирганни, энди бу ерлардан урушсиз юрт излаб кетиш кераклигини айтибди. Унинг гапини ҳамма маъқуллабди. Уруғ турли томонга: урушсиз юрт ахтариб тарқалиб кетибди.

Бойхун бошчилигидаги ўтроқлар эса қуёшга, муқаддас оловга томон йўл олибди. Улар қуёш томонда урушсиз юрт бор, деб ўйлаб, табора тикроққа кўтарлишибди. Бироқ улар қаерга борса, уруш изларидан қувлаб етар, уларнинг ҳаётига хавф солар, қонларига тобора сингиб борар экан, охири шу Катта сув атрофига келиб ўрнашиб қолишибди. Бу даврда Бойхун жуда қариб, ўлим тўшагида ётар экан. У: «Агар урушсиз юртни топмасаларинг, унда ака укага, дўст дўстга, хотин эрга, одамлар бир—бирига хиёнат қиладиган, бир—бирини алдайдиган бўлиб қоладилар. Қаерда қон оқса, ўша ерда

хиёнат кўп содир бўлади, бахт у ердан юз ўгиради, одамлар яшаш илмини эмас, бир—бирини ўлдириб илмини ўргана бошлайдилар, сув ўрнига қон ичадиган махлуқда айландилар. Уруш — ер юзигаги ҳамма эзгу нарсани қуритади, сизларни ер юзидан сунуриб ташлайди. Сизлар ҳаммаларинг жоҳил ва адашган уруш одамларига айланиб қоласизлар. Шу сабабли сизлар урушсиз юртни топинглар, урушни ораларингдан ҳайдонглар, тотув яшашга ўрганинглар. Билингларики, одамизотнинг отаси битта: онаси битта — ҳамма бир—бирига жигар, кимки урушга қарши бўлса: улар сизларнинг жигарларингиз — урушсиз юрт аштариб кетган қўнғиротлар. Уларни қўлланглар. Агар урушсиз юрт топсаларинг, уларни ҳам олиб келинглари...» деб жон берибди.

Шундан бери қанча замонлар ўтибди, қанча сувлар оқиб кетибди, лекин одамлар урушсиз юртни топиша олмабди, у ҳеч қаерда йўқ экан. Бошқа уруғдошлари ҳам тополмаган шекилли, улардан ҳам дарах бўлмабди. Қўнғиротлар урушнинг қомли гирдобига ҳамон яшаб келишар, уруш уларни аста—секин ер юзидан сунуриб ташлаётган экан...

Бу чўпчакнинг қанчалик ҳақиқатта яқин эканини ҳеч ким билмайди, бироқ ҳамма шундай бўлганига ишонади, болаларига Бойхун, Бойсун деб исмлар қўйишади ва қаерлардadir урушсиз юрт борлиги ҳақида эртақлар айтишади. Утроқларнинг энг катта аймоғи — тўрт етим аймоғининг ўзи ўттиз—қирқ қишлоқни ташкил қилади. Бу аймоқ ўзининг урушқоқлиги ва жангарилиги, бир қолилга сигмаслиги, аёлларининг эркаклардек барча масалага аралашиб кетиши, узун ва барвасталиги билан ном қозонган; Шу сабабли бошқалар бу аймоқдагиларни айниқдан тарқатган ҳам дейишади. Бу аймоқдагилар яна сал овсарроқ ҳам. Овсарликлари кўпроқ муғомбирликка ўхшаб кетади, лекин ростдан ҳам эсарроқ. Тегирмондан қайтишда унни тупроққа тўкиб юбориб, уч кунгача ундан тупроқни ажратаман деб, шопириб ўтирган машҳур эсар худди шу аймоқдан бўлган. Эркаклари ҳам, хотинлари ҳам жуда бақувват ва басавлат бўлишади.

Ўтган асрнинг охирида Олма қишлоғидан чорегим Бердишукур қизил(бу лақабнинг большевикча "қизилга

алоқаси йўқ, ранг, тус маъносида) Беккам оқсоқолдан Терсота шаршараси остидаги ерларни сотиб олиб, қишлоқ қуради. У ҳам ҳам ҳар хил жанжаллардан, келишмовчиликлардан, аймақлар, қариндошлар ўртасидаги низолардан безиб, фақат ўғиллари ва невараларидан иборат битта тотув қишлоқ қурмоқчи бўлади. Урушгача ростдан ҳам бу қишлоқ аҳиллиги билан ном қозонган эди. Тупроғи қора, ҳосилдор бўлган ер Берди Шукурни анча давлатманда одам қилиб қўяди. Терсота аста – секин бошқа аймақликлар ҳисобига ҳам кенгая бошлайди. Уруш арафасида қишлоқда йигирма, йигирма бешга яқин уй бор, лекин жуда сийрак жойлашган, бошқа уйдагилар кўланка бўлиб кўзга ташланарди. Дарахтлари ҳам сийрак, арчазор билан ўралган қишлоқ эди.

Нормат Бердишукур бобонинг кенжасидан ёлғиз (тўққиз қиздан кейин) ўғил эди.

III

Бу ерларга қиш ноябрнинг адоғида юз кўрсатади. Сўнг, токи мартнинг охиригача тоғда ягона ҳукмдор бўлиб олиб, хоҳлаган ўйинини ўйнай бошлайди. Лекин анча пайтгача дарёлар музламайди, булоқ сувлари иссиқ бўлиб қолади. Баъзи – базидагина, шунда ҳам чилла кирар ва чиқар пайтларидагина қорасовуқ бўлиб, дарахтларни совуқ уради.

Бу йил қиш декабрнинг бошларида юз кўрсатди. Аввал муз аралаш қор учқунади. Кейин гупиллаган қорга айланди. Эртасига эрталаб одамлар уйғонганларидан сўнг ташқарига чиқиб, ҳайрат билан узоқ – узоқларга боқдилар: ҳаммаёқ ошпоқ қор эди, гўё бутун дунё оппоқ эди. Бу — шу йил ҳисобидан ёққан биринчи қор эди...

Нормат келганидан буён бирон ишга қўл урмади. Мумиё ичиб, мадорга кирди. Ўзида қувват сеза бошлади. Юришни машқ қилди. Кучга киргач, Янгибой оқсоқолнинг минилмай ётган Қоратўшини насиёга олди. Оғда юриш унга анча қулай эди. Оғда ўзи минадиган бўлгунча бирон ёққа чиқмади. Оёғининг оғриши қўйгандек бўлгач, от миниб айланиб келадиган бўлди. Бироқ, келганидан бери юраги хижил эди. Анзират у билан тортиниб муомала қилар; оёқсиз қайтганимга шундай қиялпими, деб ўйлар ва эзилар эди.

Болалари эса ундан бир зум ажралмас, айниқса, Холмат, аста — секин гапириш ва иш қилишда унга тақлид қила бошлаган эди. Кечқурун болалари Нормат полвонни ўраб олиб, нима учун оёғи бундайлигини сўрайвериб, безор қилиб юборар, кейин Ҳожар елкасига чиқиб олиб, ерга ўзини ташлар, бу ишидан завқланиб, қиқир — қиқир кулар эди. Анзират эса шу пайтлари печка олдида индамай урчуқ йигириб ўтирар, кўзларида уни нимадир эзаётгандек кўринарди. Уни кўриб, Нормат полвон ҳам эзилар, лекин юзага чиқармас: сабаби ўзига тақалишидан ва бунинг ошкор бўлиб қолишидан кўрқар эди.

Охири бир куни чидай олмади. Ёттанларида хотинидан: «Менинг ўлганим чин бўлганда қовоқ — тумшугинг очилиб юрармиди?» — деб сўради. Анзират бу гапни эшитиб, хўнграб йиглаб юборди. Нормат полвон нима қилишини билмай қолди:

— Сенга нима бўлди? — деди кўрқиб кетиб. — А, нима қилди?!

Анзират анчадан кейин йиғидан тўхтади — да, секингина, эркаланган товушда:

— Каклик гўшти егим келяпти, — деди.

Бу гапи урушдан олдинги Анзиратнинг нозли гапига ўхшагани учун Нормат хурсанд бўлиб кетди.

Эртасига Нормат милтигини ва Қоратўшни олиб каклик овига жўнади. Уруш бошланганидан бери каклик овлаш одамларнинг эсидан чиқиб кетган, какликлар кўпдан безовта бўлмай қўйган бўлишига қарамай, Нормат Бухор зовларигача биронта каклик учратмади... Бухор зовларига келганда унинг каклик овлаши ҳам эсидан чиқди. У бу ерларда ўттан урушдан олдинги ҳаётини, тожик овулларида кўпқаридан қайтганда тўхтайдиган булоқни қўмсаб, ўша энди сира қайтмайдигандек туюлаётган мунаввар, серташвиш йиғитлик — навқирон йилларининг хотирасига берилиб кетди. Болалигида қўзи ҳайдаб келиб, устига чиқиб ўтирадиган катта қизил харсангтошни, бир — бирига тутатиб кетган зовларни урушда кўп қўмсарди. Зах окопларда ётиб, ўша зовларни яна бир кўрсам армоним йўқ, деб ўйлар, ҳозир эса қалбида ғайритабиий шуур уйғонмоқда эди. У йиғитлик ва болалик хотираларига берилиб, Бухор зовларида

узоқ кезди. Зовлар орасида хирагина туман бор эди. У виқор тўкиб турган қорни катта қирларга ёпишиб олган, тожик овуллари тарафдан эсаётган шабада билан дарё томон силжиб бормоқда эди. Ҳавонинг авзойи солиқ, зриниб ёмғир ёғарди. Икки томони қирлар билан ўралган арава йўли тойғаноқ бўлиб қолган, юриш қийин, айниқса, йўл тепаликка кўтарилганда юриш яна ҳам қийинлашар, от туёғи сирпалиб кетаверар, шу сабабли йўл чеккасидаги сарғайиб қолган ўт — ўланлар устидан юришга тўғри келарди. Қорайиб қолган қирлар негадир ғамгин туста кирган, бу ғамгинлик ранги сўла бошлаган арчаларга қадар ўтганди. Норматта арчалар қора кийиб чўнқайиб ўтирган кампирларга ўхшаб кетди. У болалигида устига чиқиб ўтирадиган кекса арчанинг олдига борди. Арчанинг шохлари тарвақайлаб кетган, баъзи шохлари қурий бошлаган, танасида пўстлоғи чириб, нимхуш, ачимсиқ ҳид келарди. Арчанинг шу туриши жуда ачинарли эди. «Қарияпмиз, ошна, — деб ўйлади ичида Нормат. — Асли — да ҳаммамиз ҳам ердан озиқ оладиган арча эканмиз».

Тўсатдан зовлар ичидан қақликнинг «қийиқ, қийиқ», деган зорланиши эшитилди, сўнг бу товуш ҳам қоялар ичига сингиб кетди. Норматнинг юраги йўқотиб қўйган онасини бирдан кўриб қолган гўдакникидай безовта эди. Ҳатто энг кичик тошлар ҳам жой — жойида турган бўлса — да, унинг назарида ҳамма нарса ўзгаргандай, ўз руҳига мос синиққандай эди.

Бухор зовларидан ўтиб, қотнинг устидаги дарага борди. Кейин Терсота сойи бўйлаб, Читта жўнади. Тоғда сокинлик ҳукмронлик қилар, ўт — ўланлар сарғайиб, мевали дарахтлар қип — яланғоч ечинганди. Йўл четидаги ёввойи бодомлар етти — саккизгача мевани ушлаганича, энди буни ҳеч кимга бермаймиз, деётгандай силкиниб — силкиниб қўярди. Фақат арчалар ўша — ўша — ям — яшил эди. Булар ҳаммаси Норматта тинч, осуда ҳаётни эслатди. У завқи келиб, отини ниқтади. Сойлик бўйлаб, отда чопмоқчи бўлди, бироқ қари от лўк — лўк этиб йўрғалади — ю, яна аввалги юришига қайтди. Нормат юрагидаги туйғуларни бошқаролмай, ҳе — е — ей, деб бақирди. Унинг товушидан от чўчиб, қулогини диккайтди, зирк орқасидан қандайдир қуш пир этиб учиб кетди. Бақиригига жавобан зовлар

акс — садо берди. Акс — садо анчагача тинмади, унинг товушини ҳар хил қилиб қайтариб турди. Зовларнинг бу эркалаши Норматта ёқиб қолиб, яна бақирди... Акс — садога қулоқ тутиб, яна бошқачароқ қилиб бақирди. Зовлар унга бошқача жавоб қайтарди. Нормат хурсанд бўлиб кетиб, товушига яна хар хил тус бериб бақира бошлади. Томоғи хириллаб қолгач, ўзини енгил сезди — ю, нима учун келгани эсига тушиб, Қоратўшни изига бурди. Нормат кечгача иккита, шунда ҳам биттаси оқсоқ каклик овлай олди. Кечга яқин қишлоқ устидаги булоққа келди, отни кекса арчага боғлаб, ўзи булоқнинг бошидаги нам тошга ўтирди. У бутун уруш давомида ўйлаган, орзу қилган тинч, осуда ҳаётта қайтганини энди англади. «Энди бу тинчлигимни ҳеч нарсага алмашмайман, хотинимни ҳеч ҳам ўкситмайман, одамларнинг кўнглини оламан, мана шу тоғлар ҳурмати... энди хотинимни ҳам, мени интизорлик билан кутиб олган одамларни ҳам бошимда кўтариб юраман. Бир умр уларнинг иззатини қиламан, менинг учун энди уруш, қон, ўлим, деган нарсалар тугади», деб ўйлади. Келганидан бери ҳеч ишонмаётган, ҳеч ўзини кўниктира олмаётган, худди бировнинг ўрнида яшаётгандай туюлаётган ҳаёти ўзиники эканини, бегонадек бўлиб қолган Анзират ҳам, мана шу тоғлар ҳам, шу тоғларда яшовчи одамлар ҳам фақат ўзиники эканини ва дунёдаги ҳамма нарса унинг бахти, қувончи учун яратилганини туйди, энди бу нарсаларни ҳеч нарсага, ҳатто худоси келса ҳам алмашмайман: булар менинг ҳаётимдан ҳам азиз, менга ҳаёт бахш этди, деб ўйлади. У, шу дафъа хотиним мени қандай кутиб олади, деган ҳадиги энди ўтиб кетганини, хотини дунёдаги энг яхши хотин эканини ҳис этди. Кўнгиладарчаларини яшнаб — яшнаб келаётган ҳаётта тамом ланг очиб қўйди.

Шу куни Норматнинг уйида сал кам байрам бўлди. Анзират ҳам очилиб — сочилиб гаплашиб ўтирди. Унинг товуши хушнуд ва жарангдор чиқа бошлади. Болалари Норматни ўраб олиб немислар ҳақида гапириб беришини сўрайди, уни от қилиб минишади,

Анзират уларни ҳавас ва меҳр билан кузатади, уларга қўшилиб кула бошлайди.

— Пашист нимага ўхшайди? — деб сўрайди Холмат. —
Малимимиз бўрига ўхшайди, дейди.

Нормат нима дейишини билмайди. Бизга ўхшаган одам,
деса ўғлининг тассаввурига путур етадиган, кўнгли
чўкадиганга ўхшайди, ўғлимнинг сазаси ўлмасин, дейди.

— Ҳа, Малик бовонгдинг итига ўхшайди, — дейди.

Холмат Малик чўпоннинг кўринганга қутургандек
ташланадиган итини кўз олдига келтиради. Тушунганга
ўхшайди. Лекин яна сўрайди:

— Уларам тўрт оёқлими — а?

Нормат полвон ўғлининг сергаплигидан, фаросатидан
гурурланади:

— Ҳа, уларм тўрт оёқли, икки оёғида юрса, икки оёғида
ажал олиб юради...

Анзират уларга жилмайиб, ўз ҳаётидан, бахтидан
миннатдор бўлиб қараб ўтиради.

IV

Нормат полвон каклик овидан қайтгач, ҳеч қаёққа
чиқмади. Бузилиб қолган чолғи, ўроқларни тузатган бўлиб,
ўзини авраб юрди. Яраси газак олиб кетмаслик учун
ташқарида ҳам кўп юрмас, қорасовуқ ва об — ҳавонинг
бирдан ўзгарishi унинг ярасига таъсир қилган, йиринглай
бошлаганди. Фақат баъзи кунлари Қоратўшни миниб,
қотнинг устига — хар йили дехқончилик қиладиган ерига
бир чиқиб тушар эди.

— Ер ишланмай қотиб кетибди, — дер эди у тоғдан
қайтгандан сўнг. — Чакалакзор бўлиб қолибди. Суғуриб
ташладим. Бироқ, томирлари ҳали ҳам одамни роса қийнайди.

Норматни дехқончилик ташвишлари тобора яшартириб
бормоқда эди. У омбордаги занглаб ётган омочни топиб
олиб, унинг миҳ — чўпларини қайтадан қоқди ва кўкламга
созлаб қўйди.

Аmmo бу ишлар тез тугаб қолди. Унга деярли юмуш йўқ
эди. Молхонани Анзират ёки Холмат кураб қўярди. Ўтин
ёриш ҳам Холматнинг бўйнида эди. Нормат эса кунни уйда
қамалиб, эски чориқларни ямаш, учи синган чойнакларга
тумшук ўрнатиш билан ўтказарди. Бекор пайтлари печка

ёнида ухлаб ёки орқасини печкага бериб ўйланиб ётарди. У хаёлга берилиб, мудраб ётганда унинг оромини бузишга ҳеч ким журъат этолмасди. Баъзи кунлари у йўқ ердаги эрмакни ўйлаб топарди. Бир куни ташқаридан лой олиб келди — да, туяга ўхшатиб, ичини ковак қилди. Икки — уч жойдан яна тешик қолдириб, ажабтовур махлуқ ясади ва печканинг остига тикиб қўйди.

— Ота, бу нима? — деб сўради ҳайрон бўлиб, уни кузатиб ўтирган Холмат.

— Ҳали кўрасан, — деди у сирли қилиб, катта иш қилгандай жилмайди.

Ярим соатлардан кейин печканинг остида қуриган “махлуқ”ни олиб, тузатган бўлиб, оғзига солиб, пуфлади. «Махлуқ»дан ингичка, аммо ёқимли товуш чиқа бошлади.

Бошига катта рўмол ўраб олган Ҳожар шодданганидан қийқириб юборди — да, Норматнинг қўлига ташланди.

— Менга бейинг, — деди хурсандлигидан ўзини йўқотиб. — Менга бейинг, менга... менга...

— Сен чалишни билмайсан, — деди Холмат уни орқага итариб. — Отам менга ясаб берди.

— Йўқ, менга, — дея чийиллади Ҳожар ва Холматнинг қўлидан итариб, жонҳолатда ҳушга келди.

Нормат эса уларнинг қувониб кетганини кўриб, ўзи ҳам суюниб, хунук қилиб, ҳиринглай бошлади. Унинг ҳиринглашини кўриб, Анзиратнинг юраги орқага тортиб кетди: мулла Абдулланинг гунг ўғли Хайруллони биров елкасига қоқиб мақтаса, шундай ҳиринглаши эсига тушди.

Эртасига Нормат хаёлга берилиб ётди — да, сўнг ниманидир эслагандай, хамир қораётган Анзиратта қаради:

— Ҳе — ей, ийирган ипинг йўқми?

Анзират унга ялғ этиб қаради — ю, гапига тушунмагандек, унга тикилиб қолди.

— Ипни вима қиласиз?

— Тўқийман.

Анзират эрига акабланиб қаради.

— Нима қиласиз? — ишонқирамай сўради.

— Тўқийман, — деди Нормат сирли қилиб.

— Энди бир камингиз ип ийиришингиз қолганди, — деди ва жилмайиб қараб қўйди. Норматни ип йигириб

ўтирган қиёфада тасаввур қилди — ю, шарақлаб кулиб юборди. Ўзини кулгидан тўхтата олмай, деворга суюниб қолди. Сўнг бирдан Норматта қараб, жиддий тортди — да:

— Урчуқ ҳам ийирасизми? — деб сўради.

Нормат унинг айёрона тикилиб туришидан келинчак — лигидагидек — бирон муғомбирликни ўйлаганини сезиб, хафа бўлиб, хўмрайди.

— Сенга ҳазиллашаётганим йўқ, — деди хафа алфозда. — Ипинг бўлса, бачаларга қўлжилоп тўқиб бераман.

Яна кулиб юбормаслик учун Анзират унга синовчан қаради:

— Балким, гиламам тўқирсиз? — деб сўради у яна ўша шўх ва кинояли оҳангда.

— Йўқ, — деди соддадиллик билан Нормат. — Сен ишонмаяпсан. Биз у ёқларда, госпиталда — ётганимизда, духтур қиз зерикиб қолмаслигимиз учун ипдан ҳар хил парсалар тўқишни ўргатарди. Сават, солдатларга жилоп, қўлжилоп тўқирдик. Баъзилари ўзларига эгнилик ҳам тўқиб олган эди.

Анзират Норматкинг зерикаётганини, ишга ўрганган одамнинг бўш тургиси келмаётганини англаб, бироқ ўзи ҳам эрини зериктирмасликнинг чорасини топишга ожиз эди.

— Сиз ҳам бундай меҳмон — сеҳмон бўлиб қидирсангиз — чи? — дерди унга қараб ўтириб, ачиниб кетган Анзират. — Боринг, кўринг, одамнинг тафтини одам олади. Ётаверсангиз, хуннайиб, ҳаммадан ажраб қоласиз — ку.

— Менинг боргим келмайди деяпсанми! — зорланди Нормат. — Борсам одамлар сўрайверишади, сўрайверишади. Фалон эмиш, чинми, писмадон эмиш, чинми, одам қони дарё бўлиб оқиб, шаҳарларни селдек оқизипти, чинми, деб. Урушни эсласам, кўнглим айнийдиган бўп қолган. Эсласам, бошим айланади, юрагим куйиб кетаберади. Худди мени биров ҳозир отиб кетадигандек туюлаверади. Э... қўй, баҳоргача уйда бўп турай... кейин бир бориб даволаниб келаман...

Анзират бундай пайтда эрини тушунарди. Нормат номусли одам эди. Ўзининг ожизлигидан уялишни ва бундан ниҳоятда қийналишини биларди. Шу сабабли у Норматта меҳмондорчилик тўғрисида бошқа гапирмади. Холмат билан

Ҳожар Норматнинг ёлғиз овунчоғи эди. Холмат бўш бўлди дегунча, отасининг олдидан жилмас, у тўқийётган пайпоқларга ҳавас билан қараб турар, сўнг отасининг қўлидан олиб, ўзи ҳам тўқимоқчи бўларди. Шундай пайтлари Анзират номус қилган бўларди.

Ҳожар юзи лўппи, Норматнинг опаларига тортган, дўмбоқ, тўлиқдан келган қиз эди. Эсини энди таний бошлаган Ҳожар отасининг севимли «муштуги» эди. У отасининг қўйнидан чиқмас, уни от қилиб ўйнар, юрганда елкасидан тушмас, кечалари ҳур – ҳур этиб, Норматнинг қўйнида ухлаб қолар, Анзират уни ўз жойида ётишга зўрға кўндираар ва уни «отасининг муштуги» дсб эркалар эди. Нормат урушдан келганидан бери болалаларига айрича меҳр билан қарарди У Холмат дарс қиляптими, йўқми — мунтазам текширар, Холматдан билимли ва ўқимишли одам чиқишни истарди.

— Қани энди шу болалар ҳам катта бўлиб қолса — ю, сен билан мен буларнинг роҳатини кўриб чўзмилиб ётсак, — дерди Нормат қариялардек орзу қилиб.— Мен у ёқларда юриб, Холматимни катта бўлса, кемачиланкка ўқишга қўяман, Ҳожарди эса духтураникка қўяман, деб ҳавас қилардим. Бизда кемачилар бор эди. Матрослар дейшарди, улар жуда ҳурматли, обрўйи зўр эди. Доим кемада юришарди, ҳатто бозорга ҳам кемада бориб келса бўларди. Мен Холмат катта бўлса кемачилар ўқишига қўяман дердим .

Норматнинг болаларча орзу қилиши қолмаган эди. Балки шу сабабли ҳам ҳаётга ташналик билан боққандир? Ҳар қалай, у болаларининг катта, ўқимишли одамлар бўлишини истарди. «Ахир, кема яхши — да! — деб ўйларди у. — Дарё бўлса бор, шартта ўтиради — ю, истаган тарфга кетаберади». У фақат бу дарёда кема сузолмаслиги ҳақида ўйлаб кўрмаганди. Орзулари унга ҳаётга тик ва ҳаққоний қарашга халақит берарди.

V

Бир куни тонг маҳал Нормат полвонникига Шариф кўса отланиб, қўлида милтиқ ва анча ташвишли қиёфада келиб қолди.

— Нормат, сени Шўро чақиряпти, милтигингни олиб бораркансан.

— Нима гап?!— деб сўради Нормат ҳайрон бўлиб, шўро раисининг ўзини бунчалик кеч эслаганига ҳайрон бўлиб. Шариф кўса Анзират турган томонга имо қилиб, Норматга кўз қисди. Шунда Нормат бирон муҳим нарса юз берганини англади.

— Иссиқроқ кийиниб ол, — деди Шариф кўса. — Кечгача келмасак керак.

— Ака, чой ичиб олсаларингиз бўларди, — деди Анзират Шариф кўсага, унинг тонг — саҳарлаб, яна милтиқ билан келганига тушунолмай, хавотирланиб.

— Чойга бошқа вақт. Бизни Олма қишлоғида — идорада кутиб туришибди.

— Эшитган бўлсанг керак, Ҳотам чавандоз урушдан қочиб келувди, — деди Шариф кўса йўлга чиққач. — Уч йилдан бери ушлай олишмаёттанди. Тожикистонда, тоғларда қочиб юрибди экан. Кеча ярим кечаси Сапар ўғри хабар берди, уйга келган эмиш. Бугун ушламасак, яна қўлдан чиқади. Раис сени фронт кўрган, опкел деди. Яна военкоматдан уч киши бор.

Тераклияк Ҳотам чавандознинг урушдан қочгани ва ҳаерлардадир қочиб юрганини Нормат илгари эшиттанди. Бироқ, бирдан юраги хижил бўлди. «Наҳотки, энди ҳам тинч қўйишмасе?!» деб ўйлади у кўнглининг бир четида норози бўлиб.

Идора олдиди тўрт киши уларни кутиб турарди. Иккита қозоқ солдат, ҳарбий комиссариятда ишлайдиган нўғай капитан ва қишлоқ шўросининг раиси Мирзақул ҳам бор эди. Нормат уни негадир урушдан олдин раис бўлган пайтиданоқ ёқтирмасди. Нормат қайтгандан сўнг уни Норсапар бечоранинг жанозасида кўрган ва «Бунча семириб кетибди?», деб ўйлаганди.

— Нормат, вой, зангар — ей, сенам ҳеч кўриниш берасанми ўзи, — деди Мирзақул ярим чин, ярим ҳазил дўқ уриб. — Хогинингнинг қўйнидан чиқмай ётаберасанми?

— Раис бова, шу менсиз ҳам кўп экансизлар, бормасамми, деб эдим. Оёғим совуққа чидамайдиган бўп қолган, — деди у танаккалига баҳона қилиб.

— Ҳу—у!— товушига расмий тус бериб, қўлини пахса қилди Мирзақул. У негадир Норматни кўриб, типирчилаб қолганди. — Менинг томорқамга ишга бораётганинг йўқ. Ҳукуматдинг буйруғини бажаряпсан... Сенга ўхшаш зангар урушдан қочиб, ҳаммамизни шарманда қилди.

— Чоржетимликлар ҳали ҳеч кимди шарманда қилмаган, оғизга қараб гапиринг, раис, — деди Шариф кўса ўксинган ва ҳақоратланган қиёфада. У жуда орқаш, лекин сипо одам эди. Ўзи бригадирлик қиладиган қишлоқлар ҳақида ёмон фикр бўлишини истамасди.

— Менга деса иккаловинг ҳам борма! — зарда билан қўл силкиди Мирзақул. — Лекин мана, ҳукуматдинг одами келиб, талаб қиляпти, тушуняпсанми, илтимос қилаётгани йўқ, талаб қиляпти. Дизиртирни тутишга кўмак бер, деяпти. Кучимиз камлик қиляпти, деяпти.

Нўғай капитан уларнинг жанжалига эътибор ҳам бермади. У оёғи ясама Норматга қараб, нимадир деб гўлдиради — да, бошини чайқаб, отига минди.

— Давай, канчай, Ташанич! — деди у Мирзақулга. — Поедим.

Олтита қурооланган киши Тераклига қараб йўл олишди. Тонг энди бўзара бошлаган, секинлаб майда қор ёғар, ҳаво баҳридилни очарди.

— Ташанич, — деди капитан Каттасувни кечиб ўтишгач, — кишлақда отишма нельзя, а у него можетъ оружия. Вот так сделаем, сен адамларинг билан дарага чиқиб, йўлни тўс. Кишлакни ўраб олиб, уни кишлақдан суриб чиқарамиз. Дарага блокада этабиз. Сен ана уни олиб, — Норматни кўрсатиб, — дарага боком турасизлар. Биз сенга гонят қилиб борамиз.

Мирзақул Норматга ижирганиб қаради — да, отни дарага бурди.

— Ташанич, помни, живой вада, понил?

Мирзақул бош силкиди ва дарага қараб — отини йўрттириб кетди. Нормат ҳам унинг изидан Қоратўшини дарага бурди. Ердаги қор ҳали зримаган, отни чоптириб бўлмасди. Нормат оёғининг устидаги қорни тез — тез қоқиб борар экан, безовта бўлар, юрагининг бир чеккасида ўжарлик ва терслик уйғонганди. «Наҳотки, бу падарқусур

урушдан ҳеч қутула олмасам? — деб ўйларди у. — Қаерга борсам, қувиб етади, Ҳа, Бойхун бобом тўғри айтган, меҳр — оқибат кўтарилган юртдан уруш аримайди деб. Эл қаерга борса, уруш қувлаб етади деб. Одам қони оққан жойда меҳр — оқибат, барака кўтарилади. У ернинг нонини еган қонхўр бўлади, деяр эди отам бечора. Пайғамбарча умр кўриб, одам ўлдирмай кетди. Ҳатто уйини талаётганда ҳам қўлига милтиқ олмади. Ким қўлига милтиқ тутса, у уруш одамидир, у одамнинг ўзини ҳам уруш ҳалок қилади, дер эди. Шу одамнинг ўгли мен қанча одам ўлдирмадим!... Аххх — хха! Ўша Бойхун бобомиз айтган урушсиз юрт бормикан, бор бўлса, қаерда, қайда? Қуёш олдин чиқадиган юртда, дейишарди. Қуёш олдин қайси элда чиқаркин?!»

Нормат булутли осмонга, қуёш чиқадиган томонга суқ ва изтироб билан боқди. Порох дудини яна ҳидлашни ўйлаганда, кўнгли айниб кетди.

Даранинг оғзига кираверишда сойлиқда тўхташди. Олдинга ўтиб кетган Мирзақул уёқ — бу ёқни кўздан кечирди — да, Норматнинг олдига келди. Унинг боядан бери хўмрайиб олгани бироз ёзилган, юзига қизиллик югуриб, анча мулойимлашганди чоғи, очиққўнгилик билан буйруқ бера бошлади.

— Сен нариги бетга чиқ, ановн харсанг орқасида тур, отдан тушма. Отингни кўриб, қочиб қолиши мумкин.

Қор ёғиши тезлашган, бир қадам нарини зўрға кўриб бўларди. Нормат қизғиш харсанг олдига келди — да, раиснинг гапларини эсидан чиқарди. Отдан тушди. Харсангга ҳорғин суянди. Уюшиб қолган оёғини ёзиш учун силкиб қўйди. Бирдан бадани титраётганини, иситма тутаётганини англади. Эти қалт — қалт титраб, юрагини нохуш бир кайфнят эгаллади. У бўзрангга кирган осмонга, ўкпар бўлиб, учиб тушаётган учқунларга, оппоқ далаларга, рус шаҳарларида кўрган черков қуббаларидек учбурчак гумбаз шаклидаги чўққиларга қараб, кўнглига бу гўзалликни сингдириб олмоқчидек, чуқур нафас олди. Кейин бир нарсага аҳд қилгандек, милтиғини тошнинг устига қўйди. «Бўлди, шунчаси, агар қирқ йил қирон келса ҳам энди одам отмайман. Ўзлари отаверсин», деб ўйлади. Қор қуюқлаш — ганидан даранинг нарига томони зўрға кўзга ташланарди.

— Нормат, — товуш эшитилди у ердан, — бу даюс қор хам халақит берадиган бўлди — да. Йўл умуман кўринмайпти.

Нормат юрагининг дукиллашини босиш учун ерга ёнбошлади ва ютоқиб қор ялай бошлади. “Йўқ, отмайман, ўзлари отаверишсин, — ўйларди у. — Ҳеч қурса, тушимда тинч қўйинглар, алаҳсирамай, одамларга ўхшаб яшай дейман, хотиним, болаларим ҳаққи, қон тўкмайман. Фашистлар у ёқларда, узоқларда қолди».

— Раис бова, балки бошқа ёқдан қочиб қолгандир? — бақирди у. — Менинг оёғимга зах ўтиб кетди. Совуб қолди. Мен кетаверсам, бўлмайдимиз?

— Бошқа ёқдан қочолмайди, — Мирзақулнинг тантанавор товуши эшитилди. — Бошқа томон очиқ.

— Шу ердан қочади, ўтган йили шу ердан тоғга қараб қочиб кетувди...

У гапини тугатмасдан қишлоқ тарафдан от дупури, «Стой, стой, стрелят — буду», деган товуш эшитилдию, варанглаб милтиқ отилди. «Бу солдатлар эмас, — деб ўйлади Нормат шошиб турар экан харсангга пусиниб. — Шариф отолмайди, қўли чўлтоқ. Демак, Ҳотамда милтиқ бор экан — да?» Шу пайтда яна бир ўқ узилди. Отлар дупури аниқ кела бошлади, кимнингдир ҳансираб югуриб келаётгани эшитилди. Нормат қишлоқ томонга қаради — ю, сойлик бўйлаб, югуриб келаётган кўланкани, кўлида косовдек нарсани кўрди. Кўланка Мирзақул турган томонга бурилдию, бироқ осмонга қаратиб ўқ узилгач, йўлини Норматга қаратиб бурди. Мирзақул Ҳотам билан юзма — юз келишдан қўрққан ва ўзидан балони узоқлаштирганди.

— Нормат, эҳтиёт бўл!.. — деб бақирди у.

Кўланка Нормат турган томонга жонқолатда эмаклаб чиқа бошлади. Нормат унинг оқиш пўстинини, қоп — қора соқолини кўрди. Кўланка тошга йигирма қадамча қолганда, у пусиб турган жойдан отилиб чиқди. Кўланка уни кўриб, милтиқни даст кўртардию, Норматнинг милтиқсиз, чўлоқланиб турганини кўргач, бостириб кела бошлади.

— Қоч, Нормат, йўлимди тўсма, қоч, отиб ташлайман.

Нормат серрайганча унга қараб турар, фақат унинг озгин юзини, ўсиб кетган соқолини, қонга тўлган кўзларини кўрарди.

— Қоч, Нормат! — деди ёввойи товушда Ҳотам. — Сен ҳам сотидингми, уккағар?! Кимларга сотилияпсан, қоч. Булар бутун халқни қириб ташлашди... қоч.

Нормат унинг улкан гавдасига, терлаб кетган юзига қараб тураркан: «Мени отмаяптими, демак, оз бўлсаям имони бор экан», деб ўйлади.

Нормат Ҳотамни энг ҳалол ва мард чавандоз деб биларди. Ҳотам кўпқарида ғирромлик қилмас, қўнғиротнинг олд отларини минарди. Носир жовканинг тўйида иккови зотнинг тенг ярмисини айиришган, шунда Ҳотам чавандоз Норматга «ғирромликни билмас экансан, ке, от алмаштириб чопамиз», — деган ва от алмашишган эди. Шундан кейин иккови ўртасида ойначилик пайдо бўлганди.

— Қоч, Нормат, қонимди қайнатма, — дея бостириб келарди Ҳотам чавандоз.

— От!! — бақирди нариги бетдан Мирзақул. — От, Нормат, отиб ташла, ҳозир қочиб кетади, отиб ташла, энағар!..

Нормат Ҳотамнинг йўлини тўсди.

— Ҳотам, қочишинг бефойда, бари бир отишади. Яхшиси, ўзинг таслим бўл...

— Менга гап ўргатма! — Милтигининг затворини тортди Ҳотам. — Бари бир отиб ташлашади. Ҳаммамизни отишади бу динсизлар...

— Бўлмаса мендан ўтолмайсан, — деди Нормат, унинг йўлини тўсиб. — қани, зўр бўлсанг, мени от! Мен сени қўйиб юбормайман.

Ҳотам милтигининг тепкисини ушлади — ю, нимадир эсига тушиб, ақддан озаётгандек ўкириб юборди.

— Мен сени отолмаслигимни биласан, уккағар, қоч, бўлмаса барибир отаман.

— Йўл бермайман, — унинг милтиғига ўзини ташлади. — Эсингди йиг.

Орқадан от дупури тобора яқинлашиб келарди. Кимдир русчалаб сўкинди. Ҳотам чавандоз Норматни силкиб ташлади, ундан қутулолмагач, орқага чекиниб, қорнига тебди:

— Ўзингдан кўр, чўлоқ!

Киндигининг устидан тепки еган Нормат «иҳ» деди — ю, милтиқни қўйиб юборди ва қорнини ушлаб юз тубан

йиқилди. Ҳотам чавандоз унга эътибор ҳам бермай, юқорига тирмашди. Харсангни айланиб, йигирма қадам юрмасдан нариги бетдан етиб келган Мирзақул изидан ўқ узди. Ҳотам чавандоз илкис орқага бурилдию, раисни кўриб, хунук қилиб тиржайди — да, чалқанча йиқилди ва пастга думалаб кетди.

Мирзақул унинг милтигини отнинг устидан узалиб олди — да, атрофга голибона назар ташлади. Ҳотам чавандоз боя Нормат ўтирган харсангга таяниб, осмонга қараган кўйи қотиб қолган, қийшайиб турган телпаги остидан ўсиб, патак бўлиб кетган сочлари кўзга ташланиб турар эди.

Нормат ўзини ўнглаб, ўрnidан турмасдан орқадагилар етиб келди. Бир солдат отдан тушиб, жасаднинг бошини кўтарди — да:

— Тамом, — деди, — пуля на сердцу.

Нормат ўрnidан туриб, букчайган ҳолда Ҳотамнинг тепасига борди. Ҳотам чавандоз оёқларини чўзиб, улуғвор қиёфада чалқанча тиржайиб ётар, бўйни, оқ пўстиннинг ёқалари қонга белангаиди. Норматнинг қонга кўзи тушиши билан бирдан боши айланиб кетди, миясига нимадир урилгандай бўлиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади, кўзларини чиртга юмиб олди.

— Ҳой, даюс! — бақирди унга қараб, от устидан Мирзақул. — Ҳали сенми, сотқинга ёрдам берадиган? Сен ҳам шу билан қўшмозор бўл! — У Норматнинг юзи аралаш устма — уст қамчи туширди. — Бу ишинг учун Сибирь қиламан!

Юзига тўсатдан тушган қамчи зарбидан Норматнинг кўз олди чарақлаб кетди. У секин Мирзақулга қаради. Кўзлари қонга тўлганди. Мирзақул унинг юзи аралаш иккинчи қамчини тушириш учун кўтарди, бироқ Норматнинг бақувват қўли қамчини ҳаводаёқ ушлаб олди. Нормат қамчини силкиб торти. Мирзақул отдан учиб, ерга қулади. Нормат унинг устига бостириб борди. Унинг қулоқлари тагида бирдан гуввиллашга ўхшаган шовқин бошланган, аскарларнинг уларнинг орасига тушганини ва ўзини бир четга тортаётганини ҳам билмасди. Кейин у бир силикиниб, аскарлар кўлидан чиқиб, Мирзақулга қараб юрди ва шу дафъа бирдан хириллаганча ерга қулади.

Шариф кўса отдан тушиб Мирзақулни ўрнидан турғизди. Қўрқиб кетиб пишқираётган отига қайта миндирди. Норматнинг олдига бориб, хавфсираб қаради. Норматнинг чакка томирлари бўртиб чиққан, кўзларининг атрофи кўкариб кетган, оғзининг бир чеккасида сарғиш кўпик пайдо бўлаётган эди.

— Қўйинглар, ўўзиммм... — деди у солдатларга ва Норматнинг қўлатиғидан олиб, турғизди. Бироқ у Норматни суяб қололмади. Нормат чинқирганча, икки қўли билан чакка томирларини ушладию, гир айланиб ерга қайта йиқилди.

Капитан нима ҳол юз берганини айтладими, Мирзақулга зарда билан қараб, отдан ирғиб тушди, Норматнинг чакка томирларини уқалай бошлади.

— Снег... снег!.. — бақирди у аскарларга, сўнг Шариф кўсага қараб, — втирайте со снегам... втирайте со снегам!.. — деди бор овози билан.

Бу ерда турганларнинг ҳаммаси, ҳатто Мирзақулнинг ўзи ҳам эсанкираб қолди. У оғзидан кўпик келиб ерда типирчилаб ётган Норматга чўчиб ва ваҳима билан қараб турарди.

VI

Бийди момо — бутун Терсота қишлоғига Берди Шукур бобо томонидан амма бўларди. Аслида қишлоқ бир авлоднинг унча узоқлашиб кетмаган шаҳобчалари эди. Шу сабабли ҳар бир уйда азами, тўйми, кампирнинг ўрни бор, ҳар бир нарсага, хоҳ жанжал бўлсини, хоҳ тўполон — ҳаммасига аралашинишга ҳақлиман деб ҳисоблар, ҳеч бир нарса унинг иштирокисиз ёки маслаҳатисиз ўтмасди. Мабодо унинг йўқлигида бирон мажоро ёки қиз узатиш маслаҳатлари бўлиб қолса, у бундан ўзини жуда хўрланган ҳисоблар, ўша қизнинг ота — онаси билан гаплашмай қўяр ёки маслаҳатни қайтадан бошлаб, ҳамма шов — шувига ўзи аралашиб, яна ўзи тинчитиб қайтар эди. Усиз ҳеч ким совчи жўнатоқмас, кимнинг зоти паст, кимнинг тоғаси ўғри, кимнинг отаси хотинчалиш, кимдан яхши қайнона ёки қайнота, кимдан яхши куёв ёки келин чиқади — ҳаммасини билар, ҳаммасини ҳал қилар эди. Унинг бу қайвонилигига терсоталиклар ҳам ўрганиб

қолган, унинг аразидан қўрқибми ёки у ҳар бир ишни жуда осон ҳал қилишига ишонгани учунми, ҳар қалай, улар бу катта аммаларини энг кичик оилавий йиғинлардан ҳам қуруқ қолдиришмас, ҳурматини жойига қўйиб, чақириб боришарди. Кўпгина хотинлар унинг аччиқ сўзларидан, койишларидан безор бўлган бўлса ҳам уни ичида ёмон кўришса ҳам сиртларида жилмайиб туришар, уни кўрганда югуриб бориб кўришар ва шунда ҳам ундан бирон койиш эшитишдан чўчиб туришарди, ҳаминша уни кимгадир, танбеҳ берашиётган ёки кимнидир уришаётган қиёфада учратиш мумкин эди. «Шулар ҳам аёлми! — дерди у аёллар ҳақида. — Аёл деган рўзгорни сантдай қилиб юриши керак, булар эса овларини кўрсатиб кўчада ўтиришни яхши кўради». «Эркак деган, эркакдай бўлиши керак, — дерди у эркаклар ҳақида. — Хотинга ўхшаб, мижгов бўлмасин, Бизнинг даврларда эркакларнинг изидан бир ҳафта юриб ҳам бир оғиз сўз эшитмасдик. Ҳозиргилар эса, гап чайнаб юришади». Бийди момо қишлоқда ҳар бир нарсага аралашшига ҳаққим бор деб ҳисоблаши бир томондан аммалиги бўлса, иккинчидан кўпни кўрган, бошидан кўп нарсаларни ўтказган қишлоқдаги энг кекса кампир эканлиги эди. Бошига тушган қийинчиликлар, кулфатлар унинг қаддини букишдан кўра, тик қилиб қўйган, у ҳали ҳам қариликни бўйнига олгиси келмас, ғайратли эди. Баъзи чоллар: «Бийди, кундан — кунга яшариб боряпсан, ке, совчи қўйиб, сенга уйлана қолай, юрасанми ўғилларингди эшигида сарғайиб», — дея тегишарди. Бу ҳазилдан кўра унинг чиндан ҳам ёшариб бораётганлигига ишора ҳам эди. «Раҳматли Бухор полвоннинг полвонлиги у ўлгандан кейин хотинида қолди», дейишарди чоллар. Авваллари анча тортинчоқ аёл эри ўлгандан кейин бирдан қишлоққа аралашиб, тўй — азасида бел боғлаб хизмат қилиб, элнинг арзандасига айланганди. Бухор полвондан икки ўғил билан жуда ёш қолган бўлишига қарамай, бошқа эр қилмади. Бутун кучини шу ўғилларини одам қилишга сарфлади. У ўроқ ўрар, ўтин ёрар, беда ташир, буғдой янчар, тегирмон тортар, оғил қурур, навбатида мол боқар, тўйларда эркаклардан қолишмай хизмат қилар эди. Одамлар доим уни эрининг эски қора чопонини кийиб, белини чилвир билан боғлаб, ўғиллари ёнида бирон иш

билан шуғулланаётганини кўришарди. Унинг катта — катта тошларни кўчириб, томорқасига сув ҳайдаштинини, Бухор полвоннинг баркашдай кетмонини баланд кўтариб, лой қориётганини, эшакка боғ — боғ қилиб ўтин ортиб келаётганини кўришиб, унинг бунчалик куч — қудратни қаердан олаётганига ҳайрон қолишарди Бўлмаса жикаккина аёл эди. “Бутун гавдасини битта ун халтага жойласа бўлади, лекин ўзи бутун қишлоққа жой бўлмайди”, дерди Ражаб подачи.

Ҳамма босмачидан қўрқиб, ўтин теришга чиқмай қўйганда, у бемалол қари эпагини етаклаб ўтин териб келарди. Очарчилик бошланиб, бир бурда нон топиш учун бошқалар Маккага бориб келишга ҳам рози бўлган пайтлар унинг дастурхонида нон бўларди.

Ҳеч ким унинг нима учун бунчалик жонини жабборга бериб, куйиб — пишаётганини билмасди. Қўлини сўраб келган совчиларни бир хил жавоб билан қайтарарди: «Мени эрим талоқ қилмаган, ҳали ҳам унинг никоҳидаман». Ҳеч ким уни бу фикридан қайтаролмади. Орадан йиллар ўтиб, келинди, неварали бўлгандан сўнг у нима учун ўша пайтлар бунчалик куйиб — пишганини ва биронта ўзига тўқ одамга тегиб олиб, умрини ташвишсиз ўтказмаганини келинларига аён қилгандек бўлди: «Қайноталаринг қандай одам эди — я, ҳар бир елкасига тўрттадан одам ўтирарди, икки бети қип — қизил, кўзлари бургутникидай. Ундан ҳатто Амир Олимхон ҳам қўрқарди»... Сўнг доимгидай Бухор полвоннинг қандай ўлганини гапириб берарди. Бухор полвон авлоди азалдан полвонлиги ва чавандозлиги билан доврўқ қозонган қадим авлодлардан бўлган. Бу авлод ота — бобомиз айиқ бўлган деб, фахрланишарди. Бухорогача доврўғи кетган Бухор мерган шу авлоднинг ягона сўнгги вакили эди. Ундан фақат бошқа уруғликлар эмас, Шаҳрисабз беги ҳам чўчиб муомала қилган. У учиб бораётган чумчуқнинг кўзидан урган. Ўчакишган одамидан ўчини олмай тинчимаган. Унинг даврида ўтроқ қўнғирот қишлоқларда бирон марта ҳам босмачилар бостириб кирмаган, қўрбошилар Бухор мерган билан ўчакишишни истамаганлар. Амир Олимхоннинг ўзи унинг қўлидан каклик, тустовуқ отгириб еган. Унинг ҳурматини доимо сақлаган. Амир Бухорога чорлаб, унга

одам қўйганда, у: «Амирингда менинг ишим йўқ, агар иши бўлса ўзи келсин», — деган. Шундай одам кичкина, бор — йўғи калладай келадиган тошнинг остида қолиб ўлган. Тошни ким думалатганини, ким уни Боқирчининг зови устида ярим кечагача пойлаб ўтирганини чоретимликлар ҳозиргача билишмайди. Билганлари шуки, тош унинг қоқ кўкрагини эзиб юборган, Бухор полвон ўлими аниқлигини, шу тош Азроилнинг хабарчиси эканлигини билиб, уйигача зўрға етиб келган, етиб келган — у, айтган охириги гапи шу бўлган: «Хотин, уйнинг чироғини ўчирма, болаларимни бировга хор қилма, агар уйимнинг чироғи ўчса, тоабад сендан рози эмасман...»

Бийди момо бу ҳикояни неча марта айтган бўлса ҳам, яна айтаверади. Ҳар айтганда қўшиб — чашиб айтади. У, келинларим билсин, айиқ авлодининг чироғи мендан кейин ҳам ўчмасин деб, атайлаб қайта — қайта айтади. Айиқ авлодини ўстираётганларидан, бу авлодга келин бўлганларидан фахрланишларини истайди. Келинларига невараларини ориятли, номусли қилиб ўстиришларини, ҳеч кимга хор қилиб қўймасликни талаб қилади. У набира — ларини боболаридай полвон бўлиб ўсишини истайди, чунки ўзи болаларини шундай қилиб тарбиялаган эди. У ўғиллари одам қилиш учун қўлидан нима келса, одамзод нима қилиши мумкин бўлса, ҳаммасини қилади. Болаларига бировнинг бир қошиқ сутини ичирмай, ҳеч кимга хор қилмай ўстирди. Ўзи тиланди, ўзи ямоқ кийди, ўзи хўрланди, лекии болаларини тилантирмади, ямоқ кийгизмади, хўрлатмади. Болалари ҳам ўзи ўйлагандек ориятли, номусли, зийрак йигитлар бўлиб вояга етишди. Каттаси отасининг издан борди, тўйларда олишиб, ном қозонди. Кичиги — мўминроғи чавандозликдан ном олди. Ўғиллари биринчи зотларини келтириб ташлаганда, у шунча чеккан заҳматлари бекорга кетмаганини англаб, эри ўлгандан — бери биринчи марта тўйиб — тўйиб йиғлади.

Бироқ унинг орзуси энди амалга ошиб, Чорманби оқсоқолнинг қизига совчиликка бораман деб турганда, катта ўғли Терақлидан Пирназар печкачининг қизини олиб қочиб келди. Бийди момо қанчалик ўжар бўлмасин, ўғли ундан ҳам ўжарроқ эди — сўзидан қайтмади. Пирназар қизини

оқ қилди. Катта ўғлида етишмаган орзусига кичик ўғлида етишди. Мулла Ташаннинг кенжа қизини келин қилиб олди.

Бийди момонинг катта келини оққўнғил бўлгани билан уқувсиз, бўш — баёв, бирон ножўя иш қилиб қўйишдан чўчиб юрадиган соддагина аёл эди. Ўғай онанинг ҳаминша бошига мушглаб қарғашидан қилпанчиқ бўлиб қолганди. Тезак териш, молхона кураш, сув ташиш, ўчоқ ёқиш каби қора ишларни қилиб юриб, қўли овқат қилиш, тикиш — бичиш, уй тутиш ишларидан узоқлашиб қолганди. — «Сен менинг суқсурдай ўғлимни хор қилдинг, — дерди унга Бийди момо. — Сен кўзингни сузиб, иштонингни тагингга тўшаганингдан кейин, у нима қилсин? Агар сендан бошқа бўлганда, менга келин бўлганидан миннатдор бўлиб, қўлимни совуқ сувга урдирмасди. Сен бўлса... Изингдан биров ишингни қайтадан қилиб юриши керак».

Бийди момо токи кенжа келин тушгунча, катта келиннинг кунини бермади. Уни койир, йиғлатар, йиғласа, яна койир, унинг ожизлигини кўриб, гаши келар, чунки унинг ўзи ҳеч қачон ожизлик қилган эмас, гап қайтарса, ўғлига айтиб урдирарди. «Сен Бухор полвон авлодининг давомчисисанми? Бу ҳолда Бухор полвоннинг шўри қуриydi. Бурнингни тортишни билмайсан, қандай қилиб бола ўстирасан?» Ёки жаврагиси келиб турганда, қарғишнинг қуюниини чиқариб ташларди. «Илоё у дунё — бу дунё ўнглама. Сен менинг бутун йигирма йил чеккан заҳматимни бир этагингни кўтаришинг билан чиппакка чиқардинг, менинг хонумони — мни куйдирдинг. Бухор полвоннинг арвоҳини чирқил — латдинг. Бу авлоднинг кушандаси бўлдинг. Илоё, ажалинг ўзингдан бўлсин. Сен Бухор полвоннинг авлодини хор қиладиган бўлдинг».

Катта ўғли оғир одам эди. Энасининг жаврашларига жилмайиб қўярди, холос. Баъзан нимжон хотинини ўлардай савалаб, ўзининг уйига киритиб ташлардида, индамай ишини қилаверарди. Хотини ўласи бўлиб қолса ҳам, гинг демай, на эрига, на қайнонасига сўз қотмай, икир — чикирларини қилиб кетаверарди. Бийди момо унинг шу хусусиятини — эрига содиқлигини ёқтирарди.

Кичик келин тушгандан кейин у негадир яна ўша уқувсиз, ўзининг орзу — умидига зомин бўлган келин билан

қолди. Кичик ўғлига эса ҳаётнинг ўртасидан жой қилиб берди. Уй ажралган билан қозон бир ерда қайнади, бир дастурхонда овқат ейилди, бир товатошга нон ёпилди.

Кичик келин — ўзи орзу қилиб олган келини келишган, ширинсўз, хушмуомала чиқди. Бийди момонинг айтганини айтган, деганини деган қилиб бажарар, унинг ишидан бирон қусур топиш қийин, шундай бўлса ҳам номига унинг бундай эпчилигини койиб қўярди. Кичик келин одобли, фаросатли, одамнинг ичига кириб кетай дерди. Бир оз керилиб юришга мойил бўлса ҳам, Бийди момонинг олдида ўл деса ўша заҳоти ўларди. Ҳаммага меҳрибон, одамнинг кўнглидан чиқадиган келин эди. Катта келин тушганидан бери унча борди — келдиси йўқ, қишлоқдошлари билан у бир ойда чиқишиб кетди, худди азалдан шу қишлоқда туғилгандай. Ҳамма кичик келинни ёқтириб қолди. Катта келин эса ҳали ҳам ҳуркак, ўз соясидан чўчигандек бўлар, бу эса Бийди момонинг гашини келтирарди. Ўғлига неча марта бунингни олиб бориб ташла отасиникига деса ҳам ўғил гапга кирмади. Изма — из туғилган болалардан кейин Бийди момо ҳам тақдирга тан берди. У "ҳамма умидим кенжа келиндан, Бухор полвоннинг давомчиларини шу тарбиялайди" дерди.

VII

Бийди момонинг ўғилларини урушнинг биринчи йилиёқ бир пайтда олиб кетишганди. Келинлар энди Бийди момонинг қаромоғида қолди. Кенжа келин бу пайтда бу уйга тушганига энди бир йил бўлганди. Бошида онда сонда келиб турадиган хат кейин таққа тўхтади. Бир йил бурун эса унинг уйига Абдулла почтачи билан шўро котиби Панжи чўлоқ кириб келишди. Улар анчагача жим ўтиришди Гўё бу уйга нега келганини ҳам эсларидан чиқаргандек эди. Иккита келин ҳам печка ортида қулоқларини динг қилиб туришарди. Бийди момо эса дастурхоннинг попугини ўйнаб, улардан гап кутиб турарди. Охири у чидолмади. Абдуллага қаҳрли кўзларини тикди. Абдулла унинг қарашидан довдираб қолди.

—Момо, ўзи яхши юрибсизми? Оббо, сизей... — деди у титраб — қақшаб.

— Гапни чўзма!— ўша оҳангда деди Бийди момо — Нима бўлди?.

Абдулла ҳам ерга қаради. Қийналди:

— Каттангиздан қорахат келди.

Бийди момо сесканиб кетди — ю, лекин ўзини йўқотмади. Почтачи билан чўлоқ кириб келганда у номоз ўқиётган эди. Ўша пайтдаёқ булар беҳудага келмаганини сезган ва ўзини ҳар нарсага тайёр туришга ҳозирлаганди. Бу аёлмижозлар олдида ўзини йўқотиб қўймасликка — чидашга қарор қилган эди. Катта келин, вой, деб юборди — ю, деворга суяниб қолди Унинг ранги оқариб кетганди. Кичик келиннинг юзи қизариб, ҳеч кимдан яширмай, эркин нафас олди: юзида хурсандлик аломати ярқ этиб кетди.

— Вой, акажоним, — дея у овозига ясама тус бериб, йиғлаб юборди.

Бийди момо худди намоз ўқиётгандек, яна узоқ кўз юмиб турди. Йиғлаб юборган келинларита ўқрайиб қаради. Сўнг яна бардам, худди ҳеч нарса юз бермагандек, Абдулла сариққа тикилди. Иккови ҳам бошини эгиб ўтирарди. «Йўқ, бу ерда яна бошқа сир ҳам бор, агар фақат шу гап бўлса, сариқнинг ўзи ҳам келтириб бераверарди. Чўлоқ, бу ерда нима қилиб юрибди?»

— Шуми? Йўқ, сенлар яна бир нарсани яширяпсизлар. Айтинглар, менга ҳеч нарса қилмайди... Мендан яширсаларинг тириклай ўлдирасилар... гапир, гапир!..

Абдулла сариқ гапирайми декандек Панжи чўлоққа қаради. Панжи чўлоқ бошини эгганча ўтирарди.

Бийди момо бўғзидаги куйикни зўрға ютди. Ўзини йўқотиб қўйишдан қўрққандек, бир қўлига суяниб, Абдулла сариқ ва Панжи чўлоққа еб қўйтудек қаради:

— Вой, чурра — ей, вой чурра — ей, отанг сипочилик қилмаган, энанг сипочилик қилмаган, шўрликлар бир парча нонга зор бўб, бир иштонни алмаштириб кийиб юришар — ди... Сенга ким қўйибди сипогарчиликни, чурра..! Айтавермайсанми тўғрисини?!.

Кичик келин йиғлашдан тўхтаб, уларга қулоқ солди. Панжи чўлоқ оғринди. Ҳатта шўро идорасида ҳам унга Панжи Турдиевич деб муомала қилишса — ю, унинг қўл остидаги бир исқирт кампир унинг нозик касалини эслатиб,

ҳақорат қилиб ўтирса... Бошқа пайт бўлганда у кенглик қилган бўларди. Бироқ, ҳозир у ўзини хўрланган ва ҳақоратланган, деб ҳисоблади. Бунинг учун ўзининг ким эканини эслатиб, аламини олмоқчи бўлди.

— Бўлмаса, момо.. кўпга келган тўй экан... азани иккита қилинг. Кичигингиздан олти ой олдин қорахат келган экан. Абдулла ака сизга беришга қўрқиб юрган экан..

Кичик келин ўкириб, ўзини ерга ташлади. Печка орқасидан катта келин ҳўнгилай бошлади.

— Ташқарига чиқинглар! — ўшқирди Бийди момо — Чиқ, кўзимга кўринма! Кимларнинг олдда йиғлаяпсанлар?! Шу нокасларга кўрсатиб йиғлаяпсанларми, чиқинглар, икковларинг ҳам чиқ, чиқ!.. Куйдиргилар... вой.. шўрпешонам!..

Икки келин ҳам унга биринчи марта қулоқ солишмади: ўкириб йиғлай бошладилар.

— Вой, шунқорима! — бақириб, ўзини ерга ура бошлади кичик келин. — Вой, бургутима, арслоним — ай, арслон — гинам — ай... Мени ташлаб кетдингми — я, мени кимга қолдириб кетдинг — а, сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасмиди, арслоним — эй!..

Бийди момо бошқа ҳеч нарса демади. Панжи чўлоқ фотиҳага юз тортди. Бийди момо уларнинг далдасига ҳам, чиқиб кетаётиб айтган гуноҳқорона “Момо, бизда нима айб, катталар бориб айтинлар, яхши бўлади, дейишганди». Деб минғирлаб кетиганларига ҳам, келинларнинг йиғисига ҳам эътибор бермади. Бир нуқтага тикилиб ўтираверди. «Уларнинг олдда манави шаллақиларга ўхшаб айюҳаннос солмаганим яхши бўлди... бировга сиртингни берма, деб ўргатарди Бухор полвон. Ҳа, бечора Бухор полвон, шундай ўргатарди. Э, Бухор полвон, энди мана иккимиз ҳам бечора бўлдик. Сенинг орзунгни амалга оширолмадим, меңдан рози бўларсан. Қўлимдан келганини қилдим. Мана энди сенинг Айиқ авлодингга ҳам чек қўйилди, Пешонада ёзилгани шу экан, Бухор полвон».

...Эртасига Бийди момо икки ўғлига аза очди. Жаноза ўқитиб, қора кийди. Шундан кейин у қишлоқда бошқа ишларга аралашмай қўйди. Кун бўйи уйда, бир — бурчақда, ўғилларининг кийимларини титиб, аллаким биландир

гаплашиб ўтирадиган ва одамларга бегонасираб қарайдиган, одамлардан хавфланадиган ва уларга адоват билан тикиладиган одат чиқарди.

VIII

Нормат Янгибой оқсоқолни кўриб келиш учун Қизилийримгача борди — да, довондан ўтолмай қайтиб келди. Ҳаётининг Келдиёр сўпи билан туташ қисмига гўнг таший бошлади. У дарадаги воқеадан кейин ўзини анча олдириб қўйган, юзидаги заҳиллик яна ҳам ортганди. Анзират тушгача унга ёрдам берди, сўнг уй йиғиштиришга тушди.

Тушдан кейин Анзиратнинг олдига Шариф кўсанинг хотини Турсуной гуж — гуж чиқди. Анзират меҳмонхонада чанг босиб ётган келинлик кўрпаларини ағдар — тунтар қилиб, уй кўтармоқда эди.

— Келин, — деди Турсуной меҳмонхонага бурни узун бошини суқиб. — Нима ташвиш қилиясиз? Вой — бўй, кўчаяпсизларми?..

— Қуриб кетсин, куя еб кетяпти буларни, — деб зорланди Анзират. — Индамай десанг, кўзнинг нури сингган, индасангиз, кўриб турибсиз. Уф... чарчаб қолдим...

— Роҳат қиз кўрибди, юринг, аёллар йиғини бўлаётган эмиш.

— Вой, қиз эканми? — Анзират ўтириб қолди — да, суюнганидан чапак чалиб юборди. — Орзусига етибди — да. Бечора ҳаммаси ўғил, деб куйиниб юарди.

— Юринг, бутун чақирган экан, — деди Турсуной гуж — гуж қат — қат кўрпаларга ҳасад билан кўз югуртирар экан.

— Ҳозир мана бу дардисарларди йиғиб олай. — Анзират кўрпаларининг орасига куядори сепди. Хонани ачимсиқ ҳид тутиб кетди. Анзират кўрпаларни буклаб жойига қайтиб йиғиб бошлади. Қуроқли кўрпалар оғир эди. Тезда у ҳансираб қолди. Турсуной гуж — гуж ичкарига кириб, бир бўхчанинг устига ўтирди — да, Анзиратта қараб ўзи ҳам уфлаб қўйди.

— Муслим эри ўлганини эшитгандан бери қадамини суоқ оляпти эмиш, — деди у яхшилаб ўтириб олгач. — Ойхол айтди. Эркак ўтса, изидан термилиб қолармиш.

— Унгаям қийин — да, — деди Анзират Бийди момонинг кичик келини ҳақида аввал ҳам шунга ўхшаш гапларни эшитганини эслаб, кўнгли гаш тортди. — Бир йил ҳам келин бўп яшагани йўқ, шўрлик.

— Бийди момонинг ўзи ҳам бун билса керак? — гумон қилди Турсуной гуж — гуж. — Ўзиникини яшириш учун бошқалардан йўқ жойдаги айбни бетига айтиб, қошиб олаётган эмиш.

Анзират Бийди момонинг Турсуной гуж — гужни ўшакчилиги учун ёқтирмаслигини ва ҳамиша уни мулзам қилиб юришини, биларди. Бийди момо бор даврада Турсуной гуж — гуж ўтиролмасди. Турсуной гуж — гуж заҳил — қизғиш юзли, узун бурун, кўп гапиришидан лаби доимо тупукланиб юрадиган бу аёлга миш — миш сув ўрнида эди. Қишлоқда ва кўшни қишлоқларда нима ҳодиса юз бергани, ким хотин кўйган, ким хотин устига хотин олган, кимнинг қизи ким билан кулишиб турган, кимни эри урган, ҳаммасини шу аёлдан билиб олиш мумкин эди. Хотини Шариф кўсанинг акси эди. Шу сабабли уни доим пешонаси шишган ёки моматалоқ бўлган, яъни эрининг жаҳлининг асоратларини кўриш мумкин эди.

— Бийди момо ҳам қариди. Олдинлари жуда одил эди. Энди ўзимники тўғри дейди, ўзиникини зўрлаб ўтказди. — Турсуной гуж — гуж гап мавзусини бошқа мавзу билан улаш учун бидирлай бошлади.

— Аммамга ҳам қийин, — ёнини олди Анзират кўрпаларни тахлар экан. — Бирдан икки ўғли... туф — туф, худо кўрсатмасин. Бу дунёда ёлғиз шуларни деб, яшаб юрибди. Энди нимаям қилсин, ўзини урарга чўқ тополмай юрибди. Келинларигаям ишонмайди. Шунинг учун ичини ит тирнаб ётибди. Ўх — ўх — ў, ў...хў...ў...ў...ў!..

Анзират гапини тугатмасдан бошини ушлаб ўтириб қолди, бир кўли билан оғзини ушлади.

— Вой, келин! — Турсуной унинг олдига келди. — Нима бўлди сизга?! Вой, ўлмасам...

— Ў...ў...ў!.. — Анзират зўриққанидан кўзларидан ёш чиқиб кетди. Ҳеч нарса демай, югуриб айвонга чиқди — да, бир бурчакка бориб, “ў — ў — ўхў”, деганча шариллатиб қайд қилди. Изидан югуриб чиққан Турсуной гуж — гуж унинг

бошини икки қўллаб ушлади.

—Вой, ўлмасам, бу нимаси?!— унинг юзига чўчинқираб назар ташлади Турсуной.

—Ий... ис... — деди Анзират. — Ис кўнглимни кўтар—ди. Бошим айланиб кетди.

—Келин?.. Келин, бу нима деганингиз? Бошингиз айланди?!.

У Жангил табибга ўхшаб, Анзиратнинг қорнига косовдай қўлларини жўнатди ва худди бир нарса топмоқчидек, ҳаммаёғини ушлаб чиқди.

—Ие... ҳмммм... қани, уйга кириг — чи... Вой, мен ўлай, бўйингизда бор — ку, юринг... юринг... ётинг.

Анзират зўрга ўрнидан турди. Атрофида айланаётган Турсунойнинг гапларини деярли эшитмади. Эшитса ҳам нима деяётганини тушунмади... У Турсуной гуж — гужнинг ёрдами билан зўрга ўрнидан турди — да, печкали хонага кирди.

—Қатиқ борма, қатиқ ичинг, — деди Турсуной гуж — гуж. Уни ётқизиб, қорнини яна секин пайпаслаб кўрар экан, бирдан қўлини тортиб олди — ю, Анзиратнинг юзига қараб, бирпас безрайиб қолди. Сўнг югуриб катта қадидан ёғоч косага қатиқ солиб келиб, Анзиратга ичирди.

— Ичинг, босади, ичинг, — деди у парвона бўлиб. — қачондан бери шундай бўлаяпти?

Анзират ҳолсиз ва яна айниётган кўнглини босиш учун беихтиёр жавоб қайтгради:

—Бир ойча бўлиб қолди, — шундай деб яна ўхчиди.

—Бир ой? — Турсунойнинг кўзлари ола — кула бўлиб кетди. Анзиратни энди кўраётгандек, анграйиб тикилиб қолди. Кейин унга қатиқ ичирди. Ўрин солиб берди — да, унинг кўзини юмиб, мадорсиз ётганини бирпас кузатиб, лип этиб ташқарига чиқди. Айвонга чиқиб, нима қилишини билмай, тараддуланиб турди, сўнг қишлоқнинг нариги чеккасига қараб шошиб жўнади. Тез юрганидан икка марта қоқилиб кетаёзди. Унинг юзида қандайдир ташвиш билан бирга безовталиқ акс этмоқда эди. У ичида гап ётмайдиган аёл эди. Шу сабабли у ўзи олдин гувоҳи бўлган воқеани кимгадир тезроқ айтиб ёрилгиси келарди. Унинг бундан бошқа нияти ҳам йўқ эди.

—Турсуной бойбича, мунча тиржаясиз, отангиз тирилиб келдима? — деди йўлда учрашиб, тўқнашиб кетаёзган Аляр чол. — Сал кўзга қараб юрсангиз — чи, тилла топгандай ҳовлиқмай.

—Вой, тоға, кўрмай қопман, — деди Турсуной ишпайиб. — Лекин тилла топганданам каттароқ нарса бор. Ҳали эшитасиз.

Аляр чол унинг галига ҳайрон бўлиб, тўхтаб изидан қараб турди: «Сочингдан осилгур, бу ҳовлиқма яна нима машмаша топди? — ўйлади чол. — Бийдиникига бораялпа? Ҳа, Бийдиникига. Нима бало? Бийдининг бирон боласидан хат кеп, ўлгани ўтрик чиқдимикии?! Шундайга ўхшайди, бу тўқалакни Шарип қандай қилиб хотин қип юрибдн экан, нақ тоғ эчкисининг ўзи — я!»

Алёр чол оғилхона эпиғи олдида катта ёғоч куракка суянганча уларни кузатиб турарди. «Бийди қургур чўкиб қолди — да! — ўйлар эди у. — Эҳ, шундай кампир икки ойда чўпдай бўлиб қолди — я? Худди тутдай тўкилди!» Аляр чол чуқур хўрсинди — да, сақолини қувлик билан силаб қўйди. У Бийди момонинг уйига кириб кетганини, бошига йўл — йўл желак ташлаб, Турсуной гуж — гуж билан ўзига қараб келаётганини ва унга етмасдан, сал наридан бурилиб, Норматникига қараб ўрлаганини кўриб турарди. Аляр чол ўридан туриб, оғилхонанинг устига чиқди. У Бийди момони бунақа тез юрганини кўрмаганди. Чолнинг қишлоқдаги қизиқ бир воқеадан қуруқ қолгиси келмаётганди. Иккала аёл Норматнинг уйига кириб, анча йўқ бўп кетишганини, уйга кириб чиққан Бийди момонинг тиззасига уриб, бақириб — чақираётганини, унинг бақиршига одамлар тўпланаётганини кўриб турарди. Қулоғи оғир эди, эшитмади. Лекин юраги ёмон бир нарсани сезгандай, гаш тортди. У Бийди момонинг ҳаёти ўртасида чўлоқланиб гўнг ташиб юрган Норматнинг олдига бориб, нималардир деб, ер тепиниб, ўтириб олганига, юзига кўрсаткич бармоғини тираб, ер муштлаётганига қараб турарди. Норматни уйига томон етаклаб жўнаганини, уйига кириб кетган Норматнинг Анзиратнинг сочидан тортиб айвонга чиқарганини, буралиб тепаётганини кўриб турарди. Ҳаммасини кўрарди — ю, ҳеч нарсага тушунолмасди. «Булар ақлдан озибди, — деб

ўйларди чол. — Анови туёғи йўқ, шайтондинг урғочиси бекорга югургилаб қолмаган экан — да...» Чол оқсоқлана — оқсоқлана одамлар йиғила бошлаган Норматнинг уйига қараб жўнади. Жанжалга йиғилганларнинг аксарияти болалар ва аёллар эди. Аляр чол қулоғини динг қип бораверди. «Одамлар кўп бекор қолса, тез — тез шундай ақлдан озиб туришади, — деб гўлдирадди чол. — Бу лўлилар яна бир ўйинни бошлашди». Чол Норматникига егиб келганда томошабинлар давраси анча кенгайиб қолганди. Нормат ерда лойга ва қонга беланиб ётган Анзиратни тўғри келган ерига тепарди.

Аляр чол аввалига ҳеч нарсага тушунмади, тушунгач, юраги дириллаб кетди.

Нормат кўринишидан ҳам, ҳаракатидан ҳам ақлдан озганди. Унинг кўз косалари катталашиб, юзи қорая бошлаган эди. Кўзлари қонга тўлганди.

У ерда тупроқ ялаб ётган Анзиратнинг ёқасидан ушлаб, лип этиб кўтарди — да, қўлига сочини ўраб, нафрат ва жирканиш билан сўради:

— У ким?! Ким, қанжиқ?! Айтмасанг, ҳозир бурда — бурда қиламан.

Унинг товуши хириллаб, бўғилиб чиқарди. Анзират ҳолсизгина кўзларини юмиб олди.

— Айтмайди, бузуқлик қилишга қилиб, энди тилини қисиб ўтиради... қаранглар... вой, шарманда, вой... Бутун қишлоқни шарманда қилди.

— Ким эди? Ким у нокас?! Ҳозир чопиб ташлайман! — деди Нормат унинг бўйни аралаш қамчи соларкан.

— Ундан гап сўрагунча ўлдир, — деб бақирди Бийди момо дағ — дағ титраб. — қишлоғимиз устидан нега куллат аримай қолди десам, гап буёқда экан — да. Ҳой, одамлар, урушга ҳам мана шундайлар сабаб бўлади, мана шундай — ларнинг дастидан уруш келиб чиқади. Болаларимиз қон тўқади, бу эса бузуқлик қип юради. Тошбўрон қилинглари уни. Қорнида бола бўлгунча қишлоғимизни булғаб юрган. Яна эри билан индамай яшай берган, билмайди деб ўйлаган...

— Вой, ўлай! — деб юборди Қудурат кампир. — Писмиг — ей, ҳали мен бу билан олди — берди қип юрипман, мениям харом қишти — да. Тфу — тфу... ер ютгур!..

—Бизнинг ҳаммамизни гуноҳга ботирган, ҳаммамизни хорам қилган... — Унинг гапидан янаям дадилланиб бақирди Бийди момо.

—Олдинлари тошбўрон қиларди бундайларди!

— Буни ҳам тошбўрон қилиш керак! Уруғи кўпаймасдан тошбўрон қилиш керак...

—Шундайларди деб бир куни ҳаммамизни қора ер ютади...

—Охир замоннинг хотинлари — да!..

Нормат Анзиратнинг сочидан бураб оғилхонага судраб жунади.

—Осаман, агар айтмасанг осаман!..

У оғилхонанинг равига бир қўллаб чилвир боғлади — да, сиртмоқ қила бошлади.

—Ақлингни ема, Нормат! — югуриб бориб, қўлини ушлади Аляр чол. — Эсингди йиг!..

— Нари туриг! — унга ўшқирди Нормат ғазаб билан, — Аралашманг...

Аляр чол сиртмоқни икки қўллаб маҳкам ушлаб олди.

—Болаларингни тирик етим қилмоқчимисан?! Падар — лаънати...

—Кетинг! — итариб юборди Нормат. — Онаси шу бўлса болалариданам кечдим.

—Унда мени ос... — Унинг қўлига осилиб олди Аляр чол. — Мени ос, эртага одамлар Аляр чол бор деб юрмасин... Мени ос...

—Ҳой, эчкисоқол, — унга қараб бақирди Бийди момо хириллоқ товушда — Ақлинг етмаган нарсага аралашиб нима қласан? Ундан кўра майиб кампирингни тўсиб кел! Буни тошбўрон қилиш керак! Қишлоқни саситди.

Қудурат кампир Бийди момоининг гапидан дадилланиб, қор орасини титкилаб каттагина тошни Анзиратни қаратиб отди. Тош Анзиратнинг қаншарига тегди — да, бирон из қолдирмай сирғалиб тушди.

—Ким тош отса савоб қилган бўлади! — Бақирди жиннилардек Бийди момо ерда ётган қор уюмини чангаллаб тўдаларкан, қалт — қалт титраётган қўллари орасидан қор эғилланиб тушиб кетди. Бундан асабийлашган Бийди момо кўпроқ қорни тўдалай бошлади. Муштдай қорни

бир амаллаб отди. Қор тегмай ўтиб кетди. Яна кимдир ҳўл кесак отди.

—Осаман! — бақирди Нормат Анзиратнинг сочидак тортиб турғизиб — Ўлдираман сен энағарди.

У Анзиратнинг сочини дор қилиб, қўллари қалт — қалт титраб бўйнига ўрай бошлади, қўллари қалтираганидан сочни ҳеч ўраб ололмас, бундан тобора қаҳри қўзиб, Анзиратнинг бошини силкиб — силкиб ташлаётган эди.

—Вой, осиб қўяди! — бақирди бир аёл олдинга югуриб чиққанча. — Тентак бўп қопсизлар. Нима қилаётганларингни биласанларми?

Аёл югуриб бориб, Норматнинг қўлидаи Анзиратнинг сочини силкиб тортди. У Анзират тенги, сарғиш озгин, юзидан касалмандлиги билиниб турган аёл эди.

—Қоч, Ханипа! — хириллади Нормат. — Қоч, йўқса икки путингди орасига пичоқ соламан.

Ханифа унинг қўлига осилиб олди — да:

—Менн ўлдир! Ўлдир, бўлақол. — шаллақилик қила бошлади у. — Бўлақол, ўлдир, мен туғмасни ўлдир, етти пушги куйиб кетган мен туғмасни ўлдир, буни ўлдирсанг, анави қоракўзларинг тирик етим бўлади Ё, уларам, бузуқликдан ортирилганми? А?!

Нормат сесканиб, унга қаради — ю, бир дам туриб, қолди. Кейин яна аввалги ҳолатига қайтиб:

—Йўқол! — деб ўшқирди қутургандек талвасага тушиб. —Мени тириклай ўлдирди, ўлдирди мени!... — У қаҳр билан Анзиратни буға бошлади. Лекин унинг қўлларига ёпишиб олган Ханифа дод солди.

—Қутурган бўлсанг, мени ўлдир. — Ханифа унинг қўлига тобора оғирини сола бошлади. — Агар шу бутун одам ўлдираман деб қасам ичган бўлсанг, мени ўлдир!

У Норматнинг қўлини Анзиратнинг сочидан бўшатиб олгач, ўзини Анзиратнинг устига ташлади.

—Аввал мени ўлдир, кейин уни ўлдирасан! Йиғилганлар ичидан яна кимдир, «Етар энди», деди қўрқа — писа. Нима гаплигига ҳали ҳам тушунмай ўтирган Маҳамади кал хотинининг ботирлигидан ўзига келиб, бориб, Норматнинг қўлидан ушлади, қамчини силтаб тортиб олиб, бир чеккага улоқтирди.

— Кўрганлар нима дейди? — деди у чучук тилда. — Чоржетим ўзи билан ўзи қирилишиб ётибди, демайдимми! Нима, жонларинг ортиқча бўп қолдимми?

Яна икки келинчак даврадан чиқиб ҳушидан кетган Анзиратни қучоқлаб турғизди — да, суюб уйга кирита бошлади.

Уларнинг ҳаракатидан Бийди момо эсанкираб қолди, яна зугумга ўтди:

— Нима, шекрикмисилар бунга? Нормат уни буғиб ўлдир!

Лекин ҳеч ким унинг айтганини қилмади. Нормат бир силкиниб, Маҳамади чўпоннинг қўлидан чиқди — да, келинларнинг олдини тўсмоқчи бўлди. Бироқ Маҳамади кал яна уни маҳкам қучоқлаб олди.

— Уят бўлади, тентак! — деди у кучаниб. — Хотининг бузуқ бўса кўчага чиқиб бақирасанми?

— Нима бўляпти бу ерда? — товуш келди Норматнинг орқасидан.

Нормат товушни таниб, ижирганиб қўйди.

— Нима тўполон, Бийди момо? — деб сўради яна Шариф кўса — Нега ҳаммани тўдалаб олиб, қий — чув ўтирипсизлар?

— Ўлмабсан — да, кўса, — деди Бийди момо унга масхараомуз тикилиб. — қачондан бери шундай савол бериб, жавоб оладиган бўлдинг?

— Айгоқилик қилманг, — деди Шариф кўса таҳдид билан. — Уни биров босиб ётганини кўзингиз билан кўрдингизми? Йўқ?! Унда нега қий — чув қилаяпсизлар? — Сўнг Норматта қаради. — Ҳа, Норматбой, сизам кўрдингизми, силар — чи? Сизлар кўрганмисизлар, бойбичалар?..

— Йўқ!

— Кўрмаганмиз.

— Ким пойлаб турибди бузуқини?! Бузуқига қоравул — мизми?

— Ҳеч ким кўрмаган?! Вой, лўдилар — ей, йўқ нарсага шунча говғами?! Йўқол ҳамманг уй — уйингга!

Безрайиб қолган Норматта ҳам ҳамма эшитсин деб дўқ урди.

— Яна уруш кўрган одам эмиш!.. Бор, уйингга кир, хотинларнинг ботири.

—Кирмайди.— Норматнинг олдини тўсди Бийди момо.
— Бу харом уйга кирмайди. Қачон бу бузуқи бу ердан кетади, ана ўшанда... шунда киради. Юр, буларнинг ҳаммасининг гапи бирга ўхшайди. Юр, сенга ўзим жой бераман, бу харом уйда энди сениям бирон фалокат босади. Ўзингни хор қима... Бола белингада.

Нормат бир Шариф кўсага, бир Бийди момога қаради — да, ҳайрон бўлиб тургач, Бийди момонинг изидан судралиб жўнади.

Улар кетгандан сўнг йиғилганлар тарқала бошлади. Фақат бир — икки аёл Анзиратнинг изидан кириб кетди. Шариф кўса эса молхонага суяб қўйилган куракни олди — да, ўчоқ бошида айланиб, унинг кўзига кўринмаслик учун икки пақирни олиб, дарёга қараб зиппилаб кетаётган хотинининг изидан кетди.

IX

Анзират эрининг жаҳли чиққанини жуда кам кўрганди. Нормат анча босиқ, аёлларнинг олдида ўзини тута оладиган, лекин феъли келса, отасини ҳам аямайдиган одам эди. У эрининг орияти келганини фақат бир марта, урушдан олдин, қотнинг устида, беда ўримида кўрганди. У пайтлари Холмат эндигина юрадиган бўлган, Анзиратнинг ташвиши кўпайган кунлар эди. Холмат сал кўздан пана бўлиши билан ариққа ёки ўрага тушиб кетган, ё бўлмаса ўчоқ бошида кул титиб турган бўларди. Бу ташвишларининг устига қишлоқда яна бир ташвиш — беда ўрими бошланганди. Бир куни эрталаб Нормат полвон уни эргаштириб қотнинг устига, беда ўримига олиб чиқди. Холматта катта рўмолдан чайла қилиб беришди. Эр — хотин бири чалғида ўрди, иккинчиси боғлади. Тушга яқин Анзират чой дамлагани булоқ бошига кетганда, узоқдан эрининг шўро райси — бўз отли Мирзақул билан нимадир тортишаштганига кўзи тушди. Мирзақулнинг қаттиқ — қаттиқ гапларини эшитиб, ажабланиб қараб қўйди. Нормат полвон эса индамай беда ўрар, афтидан, у гаплашишни истамаётган эди. Учоқда авора бўлган Анзират кимнингдир чинқириб юборганидан чўчиб, ўтирилди — ю, эрининг чалғи дастасини сермаганини, Мирзақул от

устидан учиб тушганини кўрди. У саросималик билан эрига қараб югурди. Югуриб борганда Мирзақул индамай отини етаклаб кетаётган, эри эса қайтадан ўримга тушиб кетганди. У эрининг оддига бориб юзига тикилди: эрининг юзи газабдан қип — қизариб кетган, чалғини зарб билан урарди.

— Нима бўлди?!

Нормат унга газаб билан қаради.

— Ҳеч нарса?! Бор, ишингни қил?!

У эрининг авзойи бузуқлигини кўриб, индамай булоқ бошига қайтди. Мирзақулни нима учун урганини эри кейин ҳам айтмади. Анзират фақат бир нарсани — унинг бекорга аччиғи келмаганини биларди. Бу воқеанинг тагига анча йиллардан кейин — Нормат урушга кетган йили Мирзақулнинг ўзидан эшитди. Қишлоқ хотинлари билан ўримдан қайтаётганда Мирзақул унинг оддига келиб, суҳба на писанда билан тикилди:

— Эрингдан хат келяптима?

У, афтидан, Нормат полвоннинг урушга кетганидан, хат келмаётганидан хурсанд эди. Юзида намоийшкорана зафар ифодаси бор, буни қип — қизил юзи ниқоблаб турса ҳам, лекин, кўзлари ошқор этиб турарди.

— Давлатнинг бедаси учун хотинингни солиқ қилиб берасанми, деганимда ўлдириб қўёзганди, бошимни олиб қочмасам, бўйнимни узиб ташларди. Қони сулоқ, сенсиз қандай чидаяпти экан?!

Анзиратта эри ҳақида ҳақорат оҳангида гапириш ёқмади. Эрини соғинган, уни кўмсар, шу сабабли эри ҳақидаги ҳар бир гап унинг хўрлигини келтирар эди.

— Ҳов, Мирзақул, — деди хотинларнинг олдини тўсганидан гаши келган Қудурат кампир. — Кўзингга қара, бўлмаса, каллангданам ажраласан. Нега йўл тўсасан?!

Хотинлар пиқ — пиқ кулиб, нари кетишди — ю, бирдан хахолаб кулиб юборишди.

Анзират эри ўзининг номини ҳимоя қиламан деб Мирзақулни урганидан ўша пайт кўнгли тоғдек кўтарилган ва эридан қанчалик ғурурланган бўлса, энди шунчалик қўрқар эди. Мирзақул қулфсиз гап қилган, аччиқ устида шундай деган. Унинг тайини йўқ одам эканини Нормат ҳам биларди. Билиб туриб, қандайдир хотинмижоз эркакнинг

ўзини ҳақоратлашини истамаганди. Оддий, ҳар куни содир бўлиши мумкин бўлган бир тийиқсиз тили туфайли Нормат шунчалик қилди, бир кишини ўлдириб қўйишига сал қолди. Анзират қилган гуноҳ эса... Йўқ! Худонинг ўзи асрасин! Ҳали ҳам Шариф кўса чалғитди. Унинг ўлими аниқ эди.

Ҳаммаси Нормат полвон урушга кетганига бир йил ўтгандан кейин бошланди. Холматни уйга қўйиб, кун бўйи колхозчилар билан бирга ўроқ ўргали, бошоқ тергали, қўш ҳайдагали, буғдой янчгани борар, улар эркакларнинг ишларини қила бошлаган, эркаклар эса қишлоқда саноқлигина қолган эди. Қолганлари қари — қартанглар, майиблар ва болалар эди.

У кун бўйи тиним билмасди — ю, бешиқдаги қизчаси ва Холматнинг очликдан кичрайиб бораётган гавдасига, очликнинг даҳшатаи, талвасали қадамига қарши туролмасди. Ҳамма нарса тўзиб бўлган, иккита сигирнинг биттасини колхоз олиб кетган, иккинчисини илон чақиб, шишиб ўлди. Улар бор — йўғи колхоздан бериладиган бир ҳавуч арпа унию учта ориқ эчкининг сутига қараб қолишган эди. Анзират ишлар, эчкиларга ўт олиб келар, ёзда молхона сувар, ўтин ғамлар, қишда ўтин ёрар, молхона курар, баҳорда ҳам ўз ерида, ҳам колхоз учун қўш ҳайдар эди. Ҳаммасига улгурар, улгуриши керак эди. Кечаси эса ҳам эрини қумсаб, ҳам чарчоқдан толиққан вужуди қалтираб, танасини совуқ кўрпанинг ичига ночоргина тиқиб йиғлар, Кейин ёстигини ҳўл қилиб, ухлаб қолар, эрталаб яна шу ташвишлар билан югурар эди.

Бу йиғилар аста — секин уни чарчатди. У энди бу машаққатиларга енгилла бошлади. Одамларга қўшилмай қўйди. Холмат билан икки яшар Ҳожарни урадиган, бекордан бекорга жаврайдиган одат чиқарди. Қарғишни ўрганди. Шанғи бўлиб қолди. Бу ҳолатлар унинг сулув чеҳрасига мос келмасди; ўзи ҳам, асаблари ҳам чарчаган, шу вақтгача фақат ўз иши, аёллик ташвишлари билан юрган, шундан бошқасини кўрмаган, бошқасининг ташвишини тортмаган аёлнинг бошига бирданига иккита вазифа тушган: у энди ҳам эркак, ҳам аёл бўлиб яшаш керак эди. У яна дунёда энг оғир юмушни бажариши — кутиши керак эди. У ҳаммасидан ҳам шу азобга тоқат қилолмасди. Ўзига тўқ

оилада — етти акаси ва обрўли ота қарамоғида ташвиш нима билмай ўсган Анзиратни бу вазифалар ҳолдан тойдириб, довдиратиб қўйган эди. Уруш бошланганининг учинчи йили айниқса унга оғир бўлди. Унинг иккита акасидан қорахат келди. Онаси бу қайғуни кўтаролмади. У ҳам йиғлайдиган одат чиқарди. Ҳамма ишни қилиб, болаларни жойига ётқизарди — да, туни билан йиғлаб чиқарди. Бугун вужуди ўт бўлиб ёнар, қони томирдан тошиб чиққудай бўлиб, аъзон — бадани таранглашар, вужудида қўмсаш... ниманидир қўмсаш туйғусини сезарди. Бу қўмсаш баъзи кунлари ақлдан оздирадиган даражада асабий қилиб қўяр, авж олар, тўғри унинг юрагини, бутун танини кемирарди. У эркак қучоғини кўрмаганига ҳам уч йил бўлганди... Ўша йилнинг охирига бориб, у кўп иарсага чидамсизлик қила бошлади. Энг катта чидамсизлиги эса кейин содир бўлди. Ўша йили у ўша эридан чалғи еган Мирзақул билан ўзи билмаган ҳолда ўралашиб қолди. Мирзақул гаргар билан Анзиратнинг узоқ қариндошлиги ҳам бор эди. Бироқ бу қариндошлик алақачон узилган, борди — келди қилишмасди. Урушдан олдин Анзират уни фақат икки марта: бир марта тўйда, иккинчи марта Нормат билан қот устида жанжалда кўрганди. Барваста, келишган, юзидан жаҳл ёғиб турадиган, аммо аёлларни ўзига чорлайдиган нимадир, балким, юзидан ёғилиб турган ҳирс ва сурбетликдир, бор эди. Ана шу узоқ қариндоши унга алоҳида эътибор бера бошлагандан кейин Анзиратта кун чиқди. Аввалига унинг эътибори эриш туюлди, балким эрининг чалғиси учун мени шармисор қилмоқчидир, деб ўйлади. Лекин Мирзақулнинг овозидан ҳеч бир ёмон ният сезилмасди, раис кўп нарсада унга қайишадиган, мулоийм муомала қиладиган бўлди. Аста — секин унга бу муомалалар беғараз туюла бошлади. Унинг ёрдамини бажону дил қабул қиладиган бўлди. У баъзида Анзиратникига ҳозир тиллага ҳам топиб бўлмайдиган оппоқ буғдой уни олиб келар, бунинг учун ҳақ ҳам сўрамас, «қийналиб кетибсан, ола қол, болаларинг одам бўлса, менинг ҳам ҳожатимни чиқаришар», деб жўнаб кетарди. Бу муносабатта ҳайрон қолмаса ҳам бўларди; бу ёрдамларни қариндошчиликка олиб бориб тақаш мумкин эди. Буни Анзират беғараз ёрдам, деб ўйлар, унинг

олдида ўзини тобора қарздор ҳис қилиб борарди. Унинг қандай қилиб, кўнглини олишни билмасди. Раиснинг унга қайишиши, айниқса, Нормат полвондан қорахат келгандан кейин кўпайди. Энди унинг баҳонаси кўп эди: «Фронтовик оилага ёрдам», «Кўнгли яримта, кўнглини олиш керак», ва ҳоказо, ва ҳоказо. Анзират булар учун фақат Мирзақулдан миннатдор бўларди. Унинг номига дуолар ўқир, уни ҳамма эркаклардан ва қариндошларидан яқин тутарди.

Ўттан йили қиш жуда оғир келди. Қиш билан қўпилиб Нормат полвондан қорахат келди. Ноябрьнинг охирида бошланган қиш мартнинг охиригача забтига олди. Куялар аёзли, чўл томондан изғиринли шамол эсарди. Анзиратнинг йиққан ўтини февралнинг ўрталарида тугаб қолди. Буғдой эса... Улар кейинги ҳафтадан бошлаб, арпа нон ейишаётган, арпанинг ҳам таги кўриниб қолган эди. Уруш улар ишониб ва умид қилиб ўтирган ёлғиз ситирларини ҳам олиб кетгач, арпа нондан бўлак илинжлари қолмади. Арпа нон ични суриб кетар, егани юқмас, Холмат билан Ҳожар тез — тез, очқаялмиз, опа, очқаялмиз, деб турар, Анзират уларнинг қоринларини тўйғизишга қурби етмас эди. Арпа ҳам тутагач, улар ёлғиз колхозга умид боғлаб қолдилар.

Мартнинг бошларида Ҳожар тўсатдан иситмалаб ётиб қолди — ю, Анзиратни кўрқитиб юборди. Ҳожарнинг аҳволи оғир эди: қаттиқ шамоллаган, устига — устак, қорда оёқ яланг юраман, деб ўзини совуққа олдирган эди. Анзират ўтин тиланиб уйма — уй югурар, уйлари совуқ, зах, устидан чакка ўтиб, кўлмак бўлиб қолган, синган деразанинг бир четидан ҳувиллаб изғирин кирар, қишнинг охири кўринмасди. Қишлоқдошларнинг ҳам ўтини ўзига етмасди. Эркаклар етишмас, эркаклари борлари ҳам ўтин қиладиган эркаклар эмас, ўзларини зўрға амалларди. Ҳожарга иссиқ овқат зарур, лекин ёғ ҳам, гўшт ҳам қиш бўйи тутаган, фақат аталагина кунига яради.

— Товуқ шўрва ичирсанг, мадорга киради, иссиқни ўзи қувади, — деди уни кўрган Ўрол табиб. — Бу туришда айрилиб қоласан...

Товуқ гўшт эса фалон пул эди. Ўнта товуқнинг пулига бир ситир сотиб олса бўларди. Анзиратда эса пулнинг ўзи ҳам йўқ, ҳаммасини урушнинг бошидаёқ Нормат олиб бориб

топширганди. Уйларида егулик нарсани топиш қийин, сотишга эса... ким ҳам сути қуриб қолган эчкига товукни алмаштирарди? Эчкини сотай деса, ким ҳам эчкини Бошчорбоғга олиб бориб берарди?! У отлиқда икки кунлик йўл. Пиёдага эса...

Анзират Ҳожарнинг бошида тунни билан ухламай ўтириб чиқар, унинг алаҳсираб, оғриқ аралаш ҳушига келолмай ётишига қараб, ўт бўлиб ёнаётган пешонасига лабини босарди.

— Опажон, мени қутқайинг, мени қутқайинг, ўлиб қоламан? — алаҳсиради Ҳожар. — Сув бейинг, сув ичгим кеяяпти... қор сув бейинг, опажон...

— Қизим, сенга совуқ сув ичиш мумкинмас, — дерди Ҳожарни бағрига босиб Анзират. — Эртага тонг отсин, товук топиб, шўрва қил бераман, тузалиб кетасан, тонг отсин...

— Мен шуйпа ичмийман... — Йиғламсиради Ҳожар. — Сув ичаман, сув бейинг...

Ҳожар кейинги кунларда кўзини умуман очмайдиган, очганда ҳам бир зумга очиб, Анзиратта ялинчоқ алфоз қараб: «Опажон, ёниб кетаяпман... опажон», дерди ва яна юмиб оларди.

— Қизим, қизгинам, дардларингни менга берсин, қизим!.. — Йиғларди Анзират нима қилишни билмай. — Худойимга сен нима қиб эдинг, менга берса бўлмасмиди бу касални, қизгинам. Э, худойим, шунча қилаётганинг каммиди!..

Ҳожар сурункасига икки кун кўз очмади. Анзират дод — вой қилиб, уёққа югурди, буёққа югурди, лекин товук ҳеч кимдан топилмади.

Учинчи куни Анзират эрталаб туриб колхоз идорасига — Олмага, Мирзақулни излаб борди. Охирги умиди ундан эди. Агар у ҳам йўқ деса, Ҳожардан айрилиши турган гап эди. Мирзақул уни очиқ юз билан кутиб олди ва унинг дардини эшитиб, кўп афсус чекди.

— Бирдан менга келабермабсан — да, — деди у бош чайқаб, ўпкалангандек. — Фронтчининг оиласига шундай пайт ёрдам бермасак, қачон берамиз? Бизди ҳукумат нима учун бу ерга қўйиб қўйибди... Эҳ, сиз хотинлар кимдан талаб қилишни билмайсилар...

Мирзақул колхоз отбоқарини қаёққадир жўнатиб, бир соатларда Анзират уч кун излаб тополмаган товуқни — яна сариқ товуқни оп — осон топиб берди.

— Худо ёрлақасин сизни! — Йиғлаб дуо қилди Анзират. — Мендан қайтмаса, худодан қайтсин, болаларингизнинг роҳатини кўринг, илоё, мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин!..

— Бўпти, бўпти, майли боравер, эртага ҳам кел, яна битта товуқ топиб қўяман, — деди Мирзақул, сўнг ниманидир ўйлаб: — Яхшиси овора бўлма, — деди. — Халил отбоқарникига ўзинг бора қол, мен обориб қўяман... Бор, бор энди.

Анзират қайта — қайта дуо қилиб, севиниб жўнаб кетди. Бора солиб, товуқни шўрва қилиб, уч марта ичирди. Ярим кечаси Ҳожарнинг пешонасидан тер чиқа бошлади. Анзират худога шукурлар қилиб, кечаси билан Мирзақулни дуо қилиб чиқди. Эртасига қишлоқнинг чеккасидаги Халил отбоқарникига жўнади. Халил отбоқар ўрисиқат, элга аралашавермайдиган, доим ичиб юрадиган, очарчилик йиллари Фарғонами, Андижон тарафлардан келиб қолган, сўқдабош одам эди. Унинг уйда бўлишидан бўлмаслиги кўп эди. Анзират нима учун Мирзақул айнан шу жойни танлаганини хаёлига ҳам келтирмас, Мирзақулнинг имони бутун одам эканига ишонган, ҳеч қандай шубҳага бормаганди.

У Халил отбоқарнинг кичкина, худди катакка ўхшатиб қурилган уйига етиб борганда, уй олдида ҳеч ким кўринмасди. Деразасига тахта қўйиб михлаб ташланган, эшиги қия очиқ эди. У айвонда туриб, "Халил ака!", деб чақирди. Ҳеч қандай жавоб бўлмагач, секин эшиқдан ичкарига бош суқди ва печка ёнида ўридан тураётган Мирзақулни кўрди.

— Кел, киравер, — деди у ҳижолат бўлгандек. — Мен ҳам Халилни кутиб ўтирибмаи, келмаяпти. Кутиб, мизғиб қопман. — Мирзақулнинг юзида қандайдир хавотирлик ва аёлни кўрганда ғолиблик нашидалари бор, у нимадандир хурсанддай эди.

Анзират ичкари кирди.

— Кел, ўтир, — деди Мирзақул, сўнг уни бошдан — оёқ кўздан кечирди — да, кўзлари йилтиллаб кетди. — Анча совиб қопти, мен печка ёқай,

— Мен ёқа қолай, — деди Анзират ундан миннатдор, қарздор оҳангда. — Ўтин қаерда?

— Йўғ — э! — деди Мирзақул. — Майли, ана, айвоннинг нариги бурчагида, устига пичан ташлаб қўйилган.

Анзират ўтин келтириб печкани ёқди. Мирзақул ўтирган ерида уни кузатиб турар, ниманидир режалштираётгандек бесаранжомлик бор эди юзида. У гилқ этиб ютиниб, гоҳ, ёнбошлар, гоҳ яна қаддини кўтариб, ўтирарди. Анзират печкани ёққач, эшик олдида турган хуржундан боғланган товуқ чиқарди.

— Мана буни опқўй, — деди Анзиратта узатиб. — Хўш, энди айт — чи, япашинг ёмонми?

— Бир нав, — деди Анзират. — Ўтиб турибди. Кўпчилик қатори. Элга келган тўй.

— Энди қийналмайсан, — деди Мирзақул тўсатдан унга яқин келиб, мулойим — юмшоқ оҳангда. Унинг овозида меҳр бор эди. — Кел, яқинроқ ўтир. Нега остонага ўтириб олдинг? Чақиб олмайман, мана, кел, тўшақда ўтир...

— Ҳозир тураман, — деди Анзират. — қизимди бир ўзини ташлаб келгандим.

— Товуқ шўрва ичирган бўлсанг, қизинг ухлаб қолгандир? Ҳозир кетасан, озроқ гурунг қил, мен ҳам фронтчиларнинг оиласи қандай яшаётганини билишим керак.. Кел.. яқинроқ ўтир...

— Яшаяпмиз... — деди Анзират. Мирзақул ёмон хаёлга бормасин деб унинг қаршисига, тўшақка чўқди. — Қийналганимиз билан додимизни кимга айтардик? Элга келган тўй, ака.

— Энди қийналмайсилар, — деди Мирзақул юзига ясама кулгу эндириб, Анзиратнинг тиззасига, чопонини туртиб чиқиб турган сийналарига суқ билан тикилар экан. — Мен қийнаттириб қўйимийман сизларни.

— Раҳмат, ака, шусиз ҳам кўп яхшиликлар қилдингиз, худо ярлақасин, умрингиз узун бўлсин.

— Қуруқ дуо билан иш битармиди?... — ишшайди Мирзақул унга кўзларинини лўқ қилиб тикилиб.

Анзират унинг тикилишидан ҳижолат бўлди. Гапини ўзича тушунди.

— Биз бечораларнинг қўлидан фақат дуо келса нима қилайлик, ака, қани, биз сизнинг бир хизматингизга ярасак... ўзимизди зўрға эшлаймиз.

— Э, Анзират, ундай дема, сенинг қўлингдан кўп иш келади. Мунақа чирой билан подшоњи оғдириб оласан.

Анзират қизариб кетди. Қизарганда қошлари янада қорайгандек, кўзлари тўрт йилдан бери эркак кишидан эшитмаган энг роҳатбахш сўзни эшитгандек бўлди.

— Қўйинг, ака, одамди уялтирманг. Бу ҳолатимда биров менинг чиройимди пипириб ермиди...

— Пишириб ейдиганлар топилади. — Мирзақул сирли қилиб, сўнг олдинга эгилганга ўхшади — ю, Анзиратни чап қўлидан ўзига силтаб тортди, бўйнидан қаттпқ, қучоқлаб олиб, лабларидан очкўзлик билан ўпа бошлади.

— Вой... вой! — шивирлади қўрқиб кетган Анзират. — Вой... ака... нима қиляпсиз... кўрганлар нима дей — ди?.. Қўйиб юборинг... қўйиб юборинг...

— Бу лаҳзаларни олти ойдан бери кутаман... — деди ҳансираб Мирзақул ва Анзиратнинг сочини қўлига ўраб, чопонини еча бошлади.

Анзират унинг қўлларидан қутулишга ҳаракат қилар, бироқ кучли қўлларнинг олдида у ожиз эди.

— Қўйиб юборинг! — бақирди у. — Қўйиб юборинг. Ҳозир додлайман, шарманда қилманг, қўйиб юборинг.

— Йўқ, энди қўйиб юбормайман. Қачондан бери кутаман сени... чиройингни кўрган бери бери сени пойлайман. Энди етишдим деганда, қўйиб юбораманми? Сенга шунча хушомад қилганим етмайдими? Энди сен ҳам эри — да. Нимадан қўрқасан?! Эрингдан қорахот келган бўлса. Олдинг очиқ, даврингни сурмайсанми?!..

У Анзиратни даст кўтариб, тўрдаги тўшак устига олиб ўтди. Анзират унинг қўлларида, типирчилар, юз — кўзига аямай урар, “шарманда қилманг”, деб ялинар, Мирзақулни кўксидан нарига итарар, бироқ барибир халос бўлолмасди.

— Берган нарсаларингга куйдирги чиқсин... — йиғлаб юборди у Мирзақулнинг терлаб кетган башараси аралаш кучсизгина шапалоқ уриб. — Ҳаммасини тулайман, фақат қўйиб юбор.

Мирзақул унинг чапонини ечиб бўлгач, қўйлагининг ёқасига қўл солиб бир тортишда охиригача айириб ташлади. Оппоқ сийналарга ҳирс ва очкўзлик билан ташланди.

— Ҳи — ҳи... — ҳансирар ва беўхшов ишшаяр эди у. — Жоним, ўзим сенга уйланаман, хотинимни қўйиб юбораман. Сени деб қанча ойдан бери тинч ухломмайман... Сенсиз... сенсиз...

Анзират икки қўли билан сийналарини яширишга уринар, Мирзақулни қарғар, сочларидан тортар эди. Бироқ Мирзақул ҳеч нарсага парво қилмас, ютоқиб тишлар, бўш қўли билан Анзиратнинг очиқ қорнини... силарди... Анзират кўп олишди. Охири мадори қуриб, индамай қолди...

...Ўша кундан кейин анчагача Анзират бу воқеа қандай содир бўлганини англолмай гарангсиб юрди. Ўз ёғига ўзи қоврилди. Ҳар нарсадан чўчийвериб, тентак бўлиб қолаёзди. Йигирма тўққиз ёшида сочига оқ тушди. Кейин... гуноҳининг кечирилмаслигини англаш, Мирзақулнинг кейинги келишига замин яратди. Эридан қорахат келгани уни бир оз хотиржам қилди: гуноҳи унча катта кўринмади. Англашилган ва содир бўлган гуноҳ иккинчи гуноҳнинг остонасидир. Аслида унга барибир эди. Энди қандай қилиб бўлса ҳам яшаса бўлди, қийналмаса бўлди эди. Қийин — чиликлар унинг юрагини олиб қўйганди. У бу туйғуни туйиши билан ҳеч нарсанинг унга қизиги қолмади. Ҳаммаси тугагандек, энди бошқа биров бўлиб яшаётгандек сезарди ўзини. У болаларимнинг ҳаётини сақлаб қолиш учун шундай қилдим, бўлмаса, улар ўлиб кетарди, ана, шусиз ҳам қишлоқда очликдан касал бўлиб ўлаётганлар озми, деб ўйларди ва енгил тортганга ўхшарди. Бироқ бу ерда яна бошқа биров бор эди. Ўша бошқа биров, бошқа бир вужуд ҳар куни Мирзақулнинг суйиб эркалашини, соқоли олинмаган чакаги билан бўйнини қитиқлашини, уч йилдан бери эркак ҳидини кўрмаган сочларини эркак қўллари силашини... хуллас, эркакни, эркакнинг дағал қилиқларини, улардан келадиган ёқимли ва эҳтиросни қўзғайдиган ҳидни қўмсарди. У энди ўз қисматига қарши гапиролмас, гапирганда ҳам қисмат уининг бугун айбини очиб ташлаган, ҳалок қилган бўлар эди. У вужуддаги ўша бошқа бировни бўғиб ўлдирилмас, аста — секин унга таслим бўлган, ўзининг бутун

инон — ихтиёрини, келажагини, орзу — умидларини унга топширган; унинг қули, унинг одами бўлиб қолган эди.

Бироқ, қишнинг бошларида, худди момақалдиروقдек, гумбурлаб Нормат полвон урушдан қайтиб келди. Унинг урушдан қайтиши Анзиратнинг хаётида кескин бурилиш яшашга мажбур қилди. У эрини худди аввалгидай кутиб олишга, аввалгидай муомала қилишга уринди. Эрининг болалари ёнига қайтиб келганини кўриб, хурсанд бўлиб, бўғзида тиқилиб ётган алами тарқагунча йиғлади. Лекин кечаси эрининг оғушига кираётгандагина бу одам учун ўзининг энди харом эканлигини, ўзи учун энди чинакам бахт бегона эканини ҳис қилди. Барибир яшаш, Нормат полвондаги иштиёқ унга ҳам таъсир қилди. Болаларининг чулдираши, уйда эркак овозининг борлиги унда яна яшашга иштиёқ уйғотди.

Ҳаммаси унинг учун яхши тутаган бўлса ҳам у ҳали бу нарсаларни хотима деб билмас эди. Хотимаси ҳали олдинда эканини, энг даҳшатлиси ҳам олдинда эканини ҳис қилар, ҳис қилган сайин қўрқувдан даҳшатга тушар эди. Бир куни юрагида ўлиб бораётган ўша биров бирдан бош кўтариб, ўзининг аччиқ ҳақиқат тўла найзасини унинг қаеригадир, эҳтимол юрагига санчишини, ундан тирик қолиши даргумон эканини билар эди.

Бир куни Нормат қайгадир чиқиб кетган, Холмат эса эски наomatнинг устида Ҳожарга ошиқларини кўрсатиб мақтаниб ўтирар, ўзи эса сўкилиб кетган хуржуннинг бурчагини ямаётган эди. Бигизлар тўқималар орасидан усталик билан алмашиб ўтар, қўлида чеварлик билан айланар, чок жой — жойига тушар эди. У бундай нарсаларнинг устаси эди. Кун тушдан ошган, ташқарида қор ёғар, унинг эса кўзлари тиниб, ўз — ўзидан юраги тўлиб бормоқда, гашлик уйғонмоқда эди.

Шунда ошқона томондан Норматнинг таҳдидданми ёки қувончданми — фарқлолмади:

— Анзират, — деган ўкириги келди.

У чўчиб тушиб, ирғиб турди — ю, миясига лоп этиб урилган фикрдан тиззалари қалтираб ўтириб қолди. У энди ҳаммаси тамом, эрим бир нарсани эшитиб келди, ўша мен кутган лаҳза содир бўлди, у ана ташқарида туриб, ҳозир

мени кўриб, янчиб ташлайди, деб ўйлади, нажот кутгандек Холматта жовдираб боқди. Холмат югуриб ташқарига чиқди: кимнингдир чийиллаб гапирган товуши эшитилди. Салдан кейин эшикдан Холмат билан унга жуда ҳам таниш ва жуда ҳам муқаддас чеҳра — отаси Мулла Хидирнинг нигоҳи кўринди.

—Отажон! — унинг увишиб қолган тиззалари қарсилаб кетди, димоғида таниш ҳидни туйиб, отасининг бўйнидан қучоқлаганча йиғлаб юборди. Унга ҳозир бу одам жуда зарур, жуда керак эди. Йўқ, у отасига гуноҳини айтиб, ўзини оқламоқчи эмасди. Фақат кўпдан бери тўлиб турган юрагини бўшатиб, хижилликларини ёйиб олмоқчи эди. Отасининг бағрида узоқ йиғлади. Акалари ва онаси ўлгандан кейин отасининг гавдаси кичрайиб, чўкиб қолган, анча кексайганди. Отаси уни ўзича тушунди.

—Қўй, қизим, юрагимни эзма... Мана, эринг қайтибди, болаларингнинг бахтига шукр қил, қизим, худо де...

У отаси айтмаса ҳам худо дер, шукр қилар, худодан худди ўздан кўрққандай кўрқар, уни Нормат билан бирга яшашга қайтарган куч ҳам уни хатоси учун доим тергаб турадиган куч ҳам худди шу кўрқоқлиги ва ишончи эди. Бироқ унга ҳозир шукр қилишнинг ўзи етмас, худо дейиш унга камлик қилаётган, бу шукроналик, бу товба унга ёрдам бермаётган, аксинча, уни иккиси ўртага олиб, сўроқ қиларди — у бу ишга қадам қўйган кечасидан бошлаб икки киши бўлиб яшай бошлаганди.

Мулла Хидир бир кеча ётди — ю, эртасига қайтиб кетди.

—Энди бошнингдан нима ўтган бўлса, унут, — деди отаси кетиш олдидан унга худди кўнглини уққандай. — Энди у кунларни унут. Нима кўрган бўлсанг, кўрмадим де. Уруш ҳаммани йўлдан оздирди. Эринг яхши одам. Уни ҳурмат қил, унга меҳр қўй...

Анзират бу гапларга чидай олмади, хўрлиги келганидан ва алаmidан ялинчоқ оҳангда:

—Отажон! — деди — ю, отасининг оғзини ёпди. У эри ҳақида бошқа гап эшитишдан, ўзининг бу гапларга бардош беролмай қолишидан кўрқди.

Отаси кетгандан кейин у Норматга меҳр қўйганга ўхшаб юрди — ю, барибир кўнглини уша бир парча муз совутиб

турди. Яна аввалгидай гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ яшай бошлади. Аста — секин шундай муаллақ яшашга кўниқди ҳам.

Х

У болалигида Катта дарёнинг қуйироғидаги қишлоқ — ларининг қандай ёнганини, болалар ва одамларнинг қандай осилганини кўрган эди. Қишлоқларига дарёнинг нариги бетидан бир тўда милтиқ кўтарган одамлар ўтиб келар, қишлоққа қий — чув солар, талар, кетиш олдидан ёқиб, яна нариги қирғоққа ўтиб кетишарди.

У болалик тасавури билан қанча кузатмасин, қишлоқдошларига ўлим, кулфат, йиғи олиб келадиган ўша одамлар ҳаминша дарёнинг нариги қирғоғидан ўтиб келар, яна талаб, уриб, ёқиб қайтиб кетишарди. Ўша пайтлардан бери Анзиратнинг тасавурида нариги қирғоқ (у “нариги бет” дерди) жуда ёмон из қолдирган, у дарёнинг икки бетиданги икки хил ҳаётни ҳис қилар, бири тер тўкиб йиғар, иккинчиси талаб кетар — назарида, нариги қирғоқ бахтсизлик келтирадиган қирғоқ эди. Энди эса ўзининг ҳозирги ҳаётини ҳам дарёнинг икки қирғоғига ўхшатар, ҳатто бу даражада ўхшашликдан ҳайрон ҳам қоларди.

Унинг эри кетгандан кейинги ҳаёти дарёнинг шу қирғоғи — ўлим, очарчилик соя солиб турган, алланечук серкулфат қирғоқ эди. Бу қирғоқда у ўлиб кетиши, бутун орзу — умидларидан айрилиши, икки бола билан ёш, сулув бўла туриб, бева қолиши (у ҳаммасидан ҳам шу нарсадан кўрқарди) мумкин эди. У ўзининг бахтига ўзи зомин бўлишни истамасди. У ҳам ҳамма аёлларга ўхшаб, яхши яшашни, турмуши фаровон бўлишини, ҳаётда ҳеч нарсанинг ташвишини тортмай яшашни истарди. У ҳамма гўзал аёллар каби ўз гўзаллигини билар, билгани учун ҳам ўзининг ҳаётда сиқилиб яшашни мумкин эмасдай туюлар, орзу — умиди ҳам шунга яраша эди.

Бироқ у жуда таъсирчан аёл эди. Бу таъсирчанлиги унга отасидан ўтган эди. Мулла Хидир ўжар бўлгани билан кўнгли бўй одам эди. У бировни сўкар, жеркиб ташлар, ҳайдаб соларди — ю, кейин ўзи пушаймон бўлиб юрарди. Анзиратта отасининг худди шу феъли ўтган эди.

Норматта текканда у қизлик орзусининг амалга ошганини англади. Нормат ҳам ўзи каби ўт, олов, ғайрати ичига сиғмаган, қони қайноқ йигит эди. У яхши деҳқон, номи чиққан чавандоз эди. Топари ҳам яхши, фақат кўпкарининг ўзидан тушгани билан катта бир оилани боқса бўларди. Яна келинлар учун битилгувчи қисмат — қайнона ва қайнота Анзиратта ато этмаган, улар сал олдин ғойибга бирин — кетин сафар қилган эдилар. Нормат ёлғиз эди, Анзират ана шу ёлғизнинг файзсиз, фараҳсиз кулбасига файз ва чироқ бўлиб кириб келди. Ўзи орзу қилгандек хонадоннинг маликаси бўлди.

Келинлик либосини ечмай, Норматта ўрганиб қолди. Кечалари унга отаси ва ўзи ўқиган эртақлардан айтиб берар, “сиз келмасингиздан олдин ўзимни эртақдагидек тутар эдим”, дерди қизлик пайтларини эслаб. «Негадир ўша сизни кўрган булоқ бошига келиб, хаёл суришни яхши кўрардим. Булоқ бошига қандайдир шаҳзода отини суғоргали келади, оти оппоқ бўлади, у мени отига мингизиб, ўз юртига олиб кетади, мен малика бўламан, деб ўйлар эдим. Сиз кулманг, ростдан ҳам шундай ўйлардим. Кулманг, дедим — ку! Ана, куляпсиз, чиндан шундай ўйлардим, менга ишонмаяпсиз — а? Ана, куляпсиз — ку, мен эса тўғриси айтяпман, сиз оқ от миниб борганингизда сиздан кўрқиб кетганман, худди ёввойи одамга ўхшардингиз, ростдан ҳам ёввойи эдингиз, ҳозир ҳам ёввойисиз. Назаримда, ўша подшо жодугар кампирнинг гапига учиб, мени чўлдаги қудуққа ташлайди, мен эса қудуқда ҳеч нарсани кўрмай, кўп йиллар яшайман, биздан туғилган ўғил мени қутқаради, деб ўйлардим. Қаранг, жинниман — а, ғирт жинниман!.. Шундайми, сиз менинг устимдан куляпсиз, мен эса сизга... Ана, ана, кулдингиз». Булар унинг энг ширин хотиралари эди. Унга ўша пайтда — серкулфат қирғоқда ёлғиз қолган пайтда хотира эмас, меҳр, аёл меҳридан, одамлар меҳридан ўзгачароқ, аниқроғи, эркак меҳри керак — у шу меҳрга ташна эди. У ҳаммасига чидаши мумкин, бироқ меҳрсиз яшай олмасди, меҳрсиз тобора ўз ўзанига сиғмай бораётган эди.

Шундай кунларда дарёнинг нариги қирғоғидан жуда кўркам ва худди эртақлардаги каби кема келиб, уни нариги қирғоққа олиб кетди..

Унинг ўзи ҳам бир умр фақат гам, қайғу ташвишларнинг зах соясида яшагандан кўра бир кун бўлса ҳам ташвишлардан йироқ, қандай бўлишидан қатъи назар, ўша ўзи ахтарган меҳр бор қирғоқда яшашни истарди. Бунинг учун у ўзининг эски хотиралар либосини ечиб ташлаши; янги, ҳамиша таъқиб этиб юрадиган либос кийиши керак эди. У шундай қилди ҳам. Кемага ўтириб, нариги қирғоққа борди. У қирғоқнинг гарчи йиғили, изтиробли бўлса ҳам, лекин қийинчиликлардан, ёлғизлик ва ташналиқдан йироқ ҳаётда пусиб, чўчиб яшай бошлади.

У одамови ва ҳар бир гапдан ҳадиксирайдиган бўлиб қолди. У истамагани ҳолда Мирзақулнинг боқимаңдасига айланди. У бу қирғоқда қанча кўп яшаса, шунчалик тубанлашиб, шунчалик номуссиз хотинга айланиб борарди. Аммо йилнинг охирида уни жуда улкан куч нариги қирғоқдан тортиб олиб, ўзининг эски либосини қайта кийдирди ва аввалги турмушини изга солиб юборди.

Анзират миҳ устида юргандай юрар экан, ўша ўзини нариги қирғоқдан тортиб олган кучга ўз ихтиёрини топширди. Бу куч унга таниш, уни бахтиёр қилган ва зор қақшатиб, уч йил куттирган куч эди. Бу куч уни яна бахтиёр қилмоқда, ўтмишдаги хатосини ўчириб ташламоқда, қалбида ҳаётга муҳаббат уйғотмоқда эди. Лекин бу муҳаббат унинг қаршисида муаллақлигини эслатиб турарди. Анзират на эски — ю, энди янги ҳаётга тўла кириша олар, на уни ташлаб кета оларди. У ўзи босётган қадамидан чўчиб яшар, ўз хатосидан кўрқарди. Анзират бу кунларнинг хотира, эртанги кун бўлиб, ёхуд қачонлардир бўлиб ўтган ёшлиқдаги хатоси бўлиб қолишни истар, ухласам — у тонгда бошқа дунёда, мутлақо бегона одамлар орасида уйғонсам, уларнинг орасида чўчиб эмас, ҳаётга, одамларга ўша аввалги ҳалол, содиқ аёл кўзи билан қарасам, деб орзу қилар, баъзан бошқа узоқроқ қишлоққа кўчиб кетсак — чи, ахир, уруш бошлангандан бери қанчадан — қанча уйлар эгасиз, ҳувиллаб ётибди, кейинроқ уруш тугагандан сўнг ўзимизга яхшилаб уй қуриб олармиз, деб ўйларди. Бироқ кўчиш ҳақида Норматга гап ҳам очиш мумкин эмас, у сабабини суриштириб қолишидан кўрқарди. У ҳамма одам менинг Мирзақул билан бўлган муносабатимни билади, билгани

учуи ҳам мен билан аввалгидай, билинтирмай муносабат қилади, ичида эса кулади, деб ўйлар, унга одамларнинг ҳар бир ҳаракати ўзининг гуноҳига шаъма, пичинг бўлиб туюлар, ҳар бир одамнинг гапини кўнглига олар, ўқсир, одамларни тобора ёмон кўриб борар эди.

Бир куни Бийди момо уларни келиб ўтирди — да, кетиш олдидан томдан тараша тушгандай қўлларини дуога очди ва:

— Илоҳи тўполонга кетганлар омон қайтсин, тўполон боплаганининг ўзи тўполоннинг остида қолсин, бу ерда қолиб, аскарнинг хотинини бузганларни ҳам тўполонли қора ер ютсин, — деди.

Унинг нима учун шундай деганини на Анзираг, на Нормат англай олди. Анзираг унинг гапини эшитиб, сесканиб кетди — ю, кўзини ерга олиб қочди ва энди нима бўлишини кутди. Бироқ у кутган ҳеч нарса содир бўлмади. Бийди момо ўрнидан туриб, инқилаб букчайганча, қариб, сўлиб қолган гавдасини зўрға судраганча ичида нималардир деб гўнғиллаб чиқиб кетди. Салдан кейин унинг уйи тарафдан: «Ҳа, қора босгурлар — ей, уйда ҳеч туришмайди, нуқул эркак иси бор жойга югуришади», деган жавраши эшитилди. У кетган — дан кейин ҳам Анзираг анчагача ўша ҳолатда, дастурхон бошида ўтириб қолди. Сўнг бирдан ҳамма одами ёмон кўриб кетди, бу ерлардан кеттиси, одамларнинг кўзидан йироқроқ яшагиси келди.

Майли, бирон чолдевор бўлса ҳам бўларди, ўйларди у, ҳаммасига чидайман, оч қолишдан қўрқмайман... Фақат эри, болалари ёнида бўлса бўлди, у ҳаммасига чидайди, музлаб ўлишга, тиланчилик қилишга, ҳаммасига рози, юрак ҳовучлаб яшамаса бўлди, ҳамма нарсага тоқат қилади, фақат одамларнинг кўзидан нарироқ турса бўлди...

Бу фикрлар унга бир йил кечикиб келаётганига ўзи ҳам ажабланарди. Агар бу туйғуни олдинроқ, ақалли олти ой олдин ҳис қилганидами, бу воқеа содир бўлмаган; у ҳам бу тариқа зил кетиб яшамаган бўларди. Унга ҳаммасидан ҳам эрининг сокинлиги ёқмасди. Нормат ҳам деярли ҳеч нима бўлмагандай, сезмагандай, у билан аввалгидай дам қайноқ, дам жиддий муомала қилар, болаларга кўпроқ андармон бўлар, гўё улар билан овунмоқчидай эди. У уч

йил урушда юриб, ўзи ҳам болага айланиб қолгандай эди. Унинг ҳамма ҳаракатлари худди боланикидай, лекин беўхшов эди. Анзиратта атайлаб шундай килаётгандай туюлар, болалар билан ўйнаётганини, унинг елкасидаги Ҳожарнинг қиқир — қиқир кулаётганини ёки Холматнинг ҳайратланиб, эшитган бўлса ҳам яна ўша Бобо Бойхун ҳақидаги эртаски берилиб эшитаётганини кўрса гаши келар, кўнглининг бир чеккасида ҳасад уйғонар эди.

Гоҳида Норматнинг ва болаларининг кулгисини кўриб, унинг кўнглидаги ғубори бир оз ёзилар, у ҳам мана шу шовқинли — шавқли ҳаётта қўшилиб кетишни истар, лекин бу ҳаётнинг остонасидан ҳатлаб ўтиш билан дарров изига қайтар, яна шубҳа уйғонар, эрининг сукути, бу шодонликлари катта сел олдидаги дарё жимлиги деб ўйлар, яна турли хил гумонлар уни турли томондан қистовга олар, бадбуруш панжаларида аямай эзгиларди. У ҳамма нарсага шубҳа билан қарайдиган бўлиб қолганди.

Мирзақулни дарё бўйида учратандан кейин унинг кўзлари ярқ этиб очилгандай бўлди ва эрининг майиб бўлиб келгани ногаҳон эсига тушиб қолди. У Норматнинг қайтиб келишидан шунчалик кўрқиб кетган эдики, токи Мирзақул айтмагунча, шу кўрқув таъсирида эрининг бир оёқ бўлиб қайтганига ҳам унча эътибор бермаганди. Мирзақулнинг гапидан кейин эрининг оёқсиз қайтгани унинг қоронғи кўнглига чироқ ёққандай бўлди; ахир у оёқсиз, яримжонга ким ҳам тегарди, у менинг гуноҳимни кечирса бўлади, уни фақат мен шундай авайлаб — асраяпман, унинг чўлоқлигига фақат мен кўникиб яшаяпман, бошқа бўлганда ёш жонини шу майиб одамни деб қурбон қилиб ўтирмаган, шартта жавобини олиб кетиб юборган бўларди. Ана, Розия шундай қилди — ку, у ҳам яшаб юрибди — ку, менга ўхшаб, қийналиб ҳам юргани йўқ, эри тирик ва соппа — соғ бўлса ҳам, боши қалтирайди деб, онасиникига ташлаб, ҳосилотнинг уйига бориб олди — ку, одамлар ҳам шунга кўникди, одамлар ўзи ким — бир тўда фисқу фасодчи, менга ўхшаган кўнгли бўшларнигина ғийбат қилишади, ким ўз йўлидан қайтмаса, ўшаникени маъқуллашади; илгарилари туғри айтишган, одамлар подага ўхшайди, қаёққа ҳайдасанг кетаверади деб. Мирзақул билан ҳозир ҳам ўйнашиб юрсам, эрим хурсанд бўлиши керак,

унинг тумтайишини, гурурини ким кўтаради, у замонлар ўтиб кетди, энди ҳар ким ўғрилик, гарлик қилиб бўлса ҳам яшаб қолсам бўлди, деган замон; унинг яримжонлигига фақат мен чидаяпман, унинг сассиқ оёғини ким ҳам қучоқлаб ётарди, мен эса унинг исқиртлигига кўникиб яшаяпман, деб ўйлайдиган бўлиб қолган эди. Бу ўйидан ўзи ҳам қўрқар, лекин бу ўй аста — секин тасалли бера бошлаган, Норматнинг баъзи қилиқлари энсасини қотирадиган бўлиб қолган, унинг эзмаликлари кўнглига урган, назарида эри кўп бекорчи ишлар билан шуғулланаётгандай бўлар, келганидан бери бирон ишнинг бошини тутмай, уйда ағнаб ётиши жонига тега бошлаган, ҳамма ташвиш ўзининг бошига тушганини, у шу уйни деб ўлиб — тириляётганини, афтидан, Нормат билмаётгандай, билса ҳам билмасликка олиб, мурдага ўхшаб чўзилиб ётишни одат қилиб олгандай туюларди. Айниқса, эри оёғининг яраларини очганда унинг кўнгли айнир, ўзининг юрагида бу ярага ачиниш аломатини сезмас, ярани ювиш ва боғлашга зўрға чидар, баъзан яра кўнглини ағдараётганини эридан яширмас, яра эса чўтир бўлиб, бита бошлаган бўлса ҳам йиринглаб, илвираб турар, унга ҳар ҳафтада малҳам қўйиб, боғлаб туриши керак эди.

Улар Шариф кўса қаердандир олиб келиб ташлаб кетган бир шапалоқ гўштни қайнатиб, шўрвасини ичиб ўтиришганда худди шундай қилди. Дастурхон атрофида ҳамманинг димоғи чоғ эди. Анзират ҳам негадир ўша куни жуда хурсанд эди, у бундай пайтларда очилиб — сочилиб кетар, шарт бўлмаса ҳам болаларини эркалар, уларни «сизлар» эди. Ҳамма ўртадаги катта тол косадаги овқатни ҳур — ҳур ичишар, болалар бир оз иғҳлик қилаётган бўлса ҳам дастурхон устида ширин суҳбат кетар, у эри билан бу йилги баҳор, экин — тикинлари ҳақида гаплашарди. Эрининг оёғи билан тегишишидан ийиб кетган Анзират: «қани энди ҳамиша шундай бўлса? Яқинда уруш тутайди, кўклам келади. Яна биз учун ҳамишагидай ташвишлар бошланади. Ойдонанинг ўғли галагов² ҳайдаганида қанчалар ҳавас қилгандим. Энди менга худди шундай ҳавас қиладиганлар бўлади. Биз қўш ҳайдаймиз. Холмат ҳўкизни етаклаб юради. У ҳам катта йигит бўлиб қолди. Тавба, худди отасига ўхшайди. Худди қуйиб қўйгандай. Қишлоқда ҳам тинч ҳаёт бошланади; қани

энди мен ҳам боламнинг қўш ҳайдаб юрганини бир кўрсам. Дунёда ҳеч армоним қолмасди», деб ўйларди.

Холмат билан Ҳожар худди чумчуқ болаларига ўхшаб чирқиллашаётган эдилар. Нормат катта лўлаболиш қўйиб, ясама оёғини сал орқага тортиб, ёнбошлаб ўтирган эди. Шўрвадан кейин ҳил — ҳил пишиб, буғи кўтарилиб турган гўшт ўртага қўйилди. Гўштнинг қайноқ ҳиди гуп этиб димоғларга урилди, ҳаммаси яна ҳам хурсанд бўлиб кетипди. Гўштни тўғрагунча, Холмат билаи Ҳожар Анзиратнинг қўлига осилишиб, шовқин кўтаришди. Анзират уларга одобсизлик қилгани учун, қовоғини уюб, дўқ уриб қўйди. Нормат қўлидаги гўштни тўғраб бўлиши билан ҳамма унга иштаҳа билан ёпишди. Анзират икки бурда гўштни оғзига солиб, мазасини олиш учун яхшилаб чайнай бошлади. Шунда унга тегажовлик қилиб ўтирган Нормат гўшт еяётган қўли билан ярасини шошиб қашиб қолди. Кейинги кунларда унинг устки яралари битаётган, шу сабабли, тез — тез қичиб турарди. Нормат почасини тиззагача кўтариб қашлар экан, бирдан яра кўчиб кетди, бармоқлари қон аралаш йиринг бўлиб қолди. У хижолат аралаш, Анзиратга қарамай, ярасини ечиб кўра бошлади. Анзират унга қаради — ю, оғзида чайнаётган гўшти бўғзига тикилиб қолди, кўнгли кўтарилиб, оғзини партта юмганча югуриб чиқиб кетди, ўчоқбошига етар — етмас қайд қилди.

Ювиниб уйга кирганда, дастурхонда гўшт ўша ҳолатда турар, Холмат билан Ҳожар бир гўштта, бир тумшайиб олган Норматга, бир унга қараб, ҳайрон бўлиб туришарди. Нормат унга дағ — дағ қалтираганча, кўзлари қизариб қаради. Унинг жағлари учаётган эди. Анзират эса, касали тутиб қолдими, деб қўрқиб кетди.

Шу кечадан кейин Анзират уч кунгача Норматнинг тумтайиб юрганидан хурсанд ҳам бўлди. Кейин ярашиб кетганларида эса ўқинди. Уч кун ичида у Норматга керакли жавобларни тайёрлаб юрди. Ким ўзи у, нимасига ноз қилади, бор — йўғи мажруҳ одам, агар бирон нарса деб тергайдиган бўлса, у шуни айтади. Бор, бошқасини топа қол, дейди, ўзига эса ўлиб турганлар сон мингта, майиб одам кимга ҳам керак, пешонам шўрлигидан менга тушиб қолган — да...

Бироқ Нормат ундан ҳеч нарса талаб қилмас, аввал қандай бўлса шундай муомала қиларди. Бу эса уни баттар қийнар, Норматдан ўзини ҳақоратлашни, уришни, уйдан ҳайдаб солишни кутгаи, шунга яраша тайёргарлик ҳам кўрган эди. Лекин Нормат ҳеч нарса демас эди.

Эрига бўлган меҳр ҳали буткул совуб улгурмагани, икки боласи эса ана шу сўнаётган чўгга ўт қалаб турарди. Нима бўлса ҳам Нормат унинг кўз очиб кўргани эди. Уруш, назарида, Норматни ҳам енгган, уни кўп жаврайдиган, феъли тор одам қилиб қўйганди. У уруш ҳақида гапирар экан, Анзират бир вақтлар ўт—олов бўлган эрининг бўлар—бўлмаста жаврайдиган одам бўлиб қолганини сезар, юраги гашланар эди.

— Биласанми, уруш дегани нима? Билмайсанми? Мен ҳам билмасдим, — дерди Нормат. — Бизни урушга солаётганда билмасдим. Кейин билдим. Уруш дегани — иккимизнинг шундай гурунглашиб ётишимизни истамайди. Уруш — биз ҳалол пешона тери билан нон топиб ейишни, қўш ҳайдаш, экин экишмизни истамайди. Бизни ҳамиша шу нарсалардан жудо қилиши истайди. Уруш — худди оёғинг остидаги кўчиб турган тошга ўхшайди, кўтарсанг ҳам ўласан, кўтармасанг ҳам. ...Мен токи бу ерга келиб, сени кўргунимча, назаримда, сен бошқа бировга тегиб кетганга ўхшаб туюлаверардинг. Нима учунлигини билмайман, шундай туюлаверарди. Шундай пайтлари, агар Анзират бошқага тегиб, уйимнинг чироғини ўчирган бўлса, мен бораману ўзимни Бухор қоясининг устидан ташлаб, тилка — пора қиламан, бундай номуссизликка чидай олмайман, деб ўйлардим... Одамларни отар эканман, этим ҳамиша сесканиб кетар, худога тавба қилар, иложи борича тегизмай отишга ҳаракат қилардим. Буғдойзорларда одамларнинг қони оқиб ётганини кўрганимда, йиғлагим келар, шунда қоним қайнаб, тўғри келган ҳар бир кимсани отиб ташлагим келарди...

...Бутун уруш давомида агар урушдан омон қайтсам, фақат деҳқончилик қиламан, кўпкарини ташлайман, буғдой эканман, одамларга қандай ишлаш кераклигини, қандай ишласа одам урушни эсдан чиқариб юборишини ўргатаман,

ҳар бир уйга буғдой бошоқларидан илиб қўйиб, мана шунга сигинаверинглар, мана шу дунёнинг якка — ю ягона неъматини, ким урушга қарши бўлса, шу буғдой бошоғига сигинсин, деб айтардим, ўзим эса бутун дунёга етадиган буғдой экамани, уни хотиним, болаларим билан ўриб, одамларга текинга улашаман ва ҳар бир бошоққа одамларни тотувликка чақириб турадиган кўнғироқ осиб қўяман, деб орзу қилардим...

Анзират бу сўзларни эрининг ўзининг майиблигини яшириш учун қилаётган хушоматини, деб ҳам тушуниши мумкин эди. Бироқ у Норматнинг гапларидаги орзу билан ўзининг ичидаги ниятларини солиштириб, уялиб кетар ва йиғлар, эзилар, бу орзулар эрига қарши тузган ҳамма режаларини ўзгартириб юборарди. Норматнинг гаплари унга жуда қаттиқ таъсир қилар, эрим урушда қон кечиб юрганда мен бу ёқда ўйнаш орттириб, давримни суриб юрдим, қандай нодон ва енгилтак аёлман, худо шунинг учун ҳам менинг пешонамни шўр қилиб яратган, деб хилват — хилватда йиғлаб оларди.

«Менда нима гуноҳ?!», — ўйларди у гоҳида, — ҳамма айб урушда, агар уруш бўлмаганда, эрим ёнимдан жилмаганда мен бундай қилмасдим. Бутун меҳримни эримга, болаларимга берган, ундан баҳра олган, уларнинг қувончини қувонч, севинчини севинч деб билган, мен ҳам бошқалардек эримга содиқ аёл бўлар эдим», — деб ўйларди у.

XI

Мирзақул Шибоқлидан — амакисининг тўйдан қайтгач, эрталаб Олмага тушиб борди — ю, Норматнинг бир оёқдан айрилиб қайтганини ва Шариф кўса идорадагиларни "аскар кўришга" айтиб кетганини эшитди. Аввалига у ишонмади, сўнг колхоз ҳосилоти уни Лангарда, аравада келаётганини ўзи кўрганини айтгач, юрагига гулгула тушди.

— Қизиталоқ, арвоҳга ўхшаб қопти, — деди ҳосилот ачинган киши бўлиб бошини қашларкан, тилини танглайига уриб чулпиллатди. — қандай одам эди — я?! Кўрса одам кўрқади! — Сўнг бир зум Мирзақулга синовчан кўз ташлаб турди — да, — Лекин сизга қайтмагани тузук эди. — деди

сирли товущда. — Суқсурдай хотини бор дейишади... ҳа — ҳе — ҳе, урушга кетаётганида комиссариатда "хотиним менинг ярим полвонлигим эди, энди дармон қолдими бизда", деб айтган экан... Шундай зўр хотин қаёқдаги бир ялангоёққа тушиб қолганини қаранг...

Мирзақул ҳосилотнинг кинояли гапиришидан ғижиниб қўйди. «Туллак, ғирт туллак бу! — ўйлади у алам билан. — Хотинининг йили ўтмасдан ёшгина келинчакни уйига олиб бориб ўтирибди — ю, яна нафси тўймайди...»

Идорадан чиқиб, тўғри уйга борди. «Нима қилиш керак? — деб ўйлади у. Норматнинг омон қайтгани учун ўзининг қўрқаётганини ҳис қилиб. — Агар Нормат ўша оркашлиғида қолган бўлса, хотинидан ҳамма нарсани эшитади — ю, бу ерга бостириб келади. Ундан соғ қутулиш қийин. Унинг авваллари ҳам сал қони суюқлиги бор эди, деб эшитардим, нима иш қилаётганини ўзи ҳам билмай қоларкан... Агар эшитса, шундай қилади... қўрқяпманми, ҳа, қўрқяпман. Тентақдан қўрқмай бўладими?!»

У ростдан ҳам қўрқаётган эди. Урушдан қайтиб келганлар унинг хирсдай гавдасига ҳасад билан қараб, хўмрайиб, ичларида нимадандир норози бўлиб юришар, бўйсунгиси келмасди. Унинг мансаби энди уларни чўчитолмасди, аввалгидай салобатли ва ҳар нарсага қўли етадиган эмасди. Урушдан қайтганлар билан ҳисоблашиб гаплашиш кераклигини у тушунар. Норматнинг худди шу нарсасидан кўпроқ ташвишга тушаётган, қўли калта келиб қолишидан чўчиётгани.

Мирзақул умрида кўп хотинларни кўрган, бирига хушомад билан, бирига мансаби ва қўли узунлиги билан эришганди. У хотинларни шунчаки кўнгилочар тоифа деб биларди.

Шўроликка сайланган иккинчи йили Мирзақул овулма — овул юриб, биргадаларда ўримнинг кетишини текшириб юрар экан, тожик овулларида бирига борганда, ўроқ ўраётган келинчаклардан бири, бир пайтлар ўзи орзу қилгандек истараси иссиқ, лўппигина келинчак отига ва ўзига суқ билан тикилиб, хумор қилиб жиламайиб қўйганини кўрганда, юрагида қандайдир ширин, роҳатбахш режалар уйғона бошлаганди.

Бир неча кундан кейин эса жилдираб оқаетган булоқ сувининг роҳатбахш товушини тинглаб, тиниқ, мусаффо ёз осмонига қараганча, чакалақзор ичида тожик келинчагининг бутун вужудни қитиқлайдиган энтикишини ва ўзбекчани бузиб: «Оқо Мирзо, сиз ёмон экон», деб эрининг бўшанглиги ҳақида бидирлаб гапираётганини эшитиб ётарди. Тонги шабада ёқимли, хушбўй беда ҳидини олиб келарди. Мирзақул бу тотли ва роҳатбахш ҳаётини беда ҳидидай бир лаҳза эмас, бир умр давом этишини истаган эди ўша саҳар.

Бу орада уруш бошланиб қолди. Уруш Мирзақулнинг ризқини эри ўлган ва енгил яшашга ўрганиб қолган уйлارга сочиб ташлади. Лекин у уста одам, бу ризқини териб олиб, эл — юрт қаҳрига учрамоқчи эмасди. Шу сабабли у ўзини тийиб юрди.

У бир илож қилиб, эски танишларини ўртага солиб, урушга бошқа бир адашини жўнатиб юборгач, бутун бир аёллар армиясининг қўмондони бўлиб қолди.

Аёлларга, айниқса, қўнғирот аёлларига бош бўлиш ва уларни бир мақсадга бўйсундириш нақадар қийин бўлмасин, бу иш Мирзақулнинг қўлидан келди. У ишнинг кўзини биладиган, хушмуомала, аёлларнинг ёшига, кўнглига қараб муомала қиладиган раис эди. Фронт учун, Ленинград учун, Москва учун ғалла, кийим — бош, пул маблағи, озиқ — овқат тўплашда у ҳамма йўллардан фойдаланди. Бировни алдади, бировга ялинди, бировга дўқ урди ва фронт учун ишлашда юқоридагиларнинг кўзига тушди, катталарнинг ишончини қозонгач, аста — секин ўз мақсадлари учун хизмат қила бошлади. У эридан қорахат келган аёлларга кўпроқ меҳрибон эди, кўпроқ ўшаларга хушмуомала эди.

Урушнинг учинчи йили, ёшлигида кўриб, лабини тишлаб қолган, чоретимликлардан Нормат чавандозга тушган Анзиратнинг эридан қорахат келганини эшитгач, унга шу вақтгача билдирмаган қариндошлик меҳрини намойиш қила бошлади.

У Халил отбоқарникида ўз режасини амалга оширгач, бирдан хотиржам тортди. Мирзақул, Анзират энди гаҳ десам қўлимга қўнади, уни ўзимга ром қилиб кўйдим, деб ўйлаган эди. Чунки олдинги аёллар шундай бўлганди. Бироқ Анзират

ундай қилмади; кейинги сафар уни ҳайдаб солди, худони ўртага қўйди, йиғлади — сиқтади, ялинди, уришди, қарғади — барибир ожизлик қилди: “уруш тугаса оламан, болаларинга ўзим оталик қиламан”, деганига ишонди, уни қарғаб, ундан чўчиб, уни ҳайдаб, ахийри ўзини унинг ихтиёрига топширди.

Кейинги боришларида Мирзақул дадил ҳаракат қилди, энди у бир адашган аёл кетма — кет адашаверишини, бир адданган кетма — кет адданаверишини, тоғда кўчган битта тош ҳамма тошларнинг кўчишига олиб келишини кўп йиллик тажрибасидан яхши билар эди. У Анзиратнинг қалбидаги ўша битта тошни кўчира олган, энди бошқа тошларни осонгина қулатавериши мумкин эди. Кўчки остида қолган Анзиратнинг қалбига у энг заиф томонлардан кириб борар, ўзи ҳам унга аста — секин боғланиб бораёттанди..

Мирзақул Норматни қайтганидан беш кунча кейин Янгибой оқсоқолнинг уйдан икки киши бўлиб чиқиб келаётганини кўриб, бу чўлоқ одамга нисбатан юрагида англаб бўлмас ҳасад уйғонди. Нормат оқаринқираган, бир оёғини силтаб босар, юриши узоқдан беўхшов кўринар, у ҳар оёқ босганда бир томонга майишиб кетар, олдидаги — Шариф кўса билан Мирзақул танимайдиган телпаги катта одамга у дарёнинг нариги бетида салобат солиб кўриниб турган қотнинг устини, кўкиш туманли чўққиларни кўрсатиб нимадир деб қўяр, Шариф кўса билан телпакли одам у кўрсатган томонларга қараб, бошларини қимирлатиб, тасдиқлашар эди. Мирзақул уни кўриб, бўғилиб ётган кўксиде алам олов ёниб кетди. Шундагина у Анзиратдан кўнгили узиш маҳоллигини ҳис этди. Сулув бўлгани учун эмас (қанча сулувларни қўлидан ўтказди) Анзиратда унга ёқадиган яна бир нима бордай эди. Бир вақтлар хотинининг йиғлаши қанчалик гашини келтирган, жаҳлини чиқарган, кўнглини совутган бўлса, Анзиратнинг қарғгани ва йиғиси шунчалик хуш ёқар, йиғлаш ва қарғаш унинг чиройини очиб юборгандек, бу билан эркалик қилаётгандек туюлар, унинг тошдай бўлиб ётган кўнгили музларини бу эркалиги билан эритиб юборар, жунбушга соларди. Агар у қувнаб кутиб олса, балки, кўнглим совиб кетарди, деб ўйларди у баъзан.

Нормат қайтгандан кейин у Анзиратнинг кўзига кўринмади. Фақат кечқурунлари уларнинг уйи орқасида оти билан ўралашиб юрар, Анзиратнинг ёшли кўзлари, қатиқ ҳиди келадиган нам сочларини қўмсар, у дунёдаги энг ширин неъматдан айрилиб қолгандай эди. У бундай тенгсизликдан — бир чўлоққа шундай сулувни қўшган тақдир таҳқиридан ғоят ўкинар, Анзиратни соғинарди.

Қиш бошларида Терсота атрофида айланиб юриб, дарё бўйида, муз ўйиб, сув олаётган Анзиратни учратиб қолди. Оқшом эндигина чўккан, ерда енгилгина қор бор, атроф ҳали ёруғ ва сокин эди.

Анзират уни кўриб қўрқиб кетди: қўлидаги пақирини ташлаб юбориб, унга ваҳима билан тикилиб қолди. Мирзақул унинг ҳолатини тушунди.

— Яхшимисан, Анзират, — деди у мулойим товушда. — Эринг келиб тинчиб қолдингми?!

Анзират индамади. Унга ҳам ҳурқиб, ҳам қўрқиб; тикилиб тураверди.

— Анча тўлишиб қолибсан, — давом этди Мирзақул ўша оҳангда. — Эринг билан турмушинг ширин шекилли — а?! Ҳеч мени ҳам ўйлайсанми, Анзират?!

Анзират қўлларини ёқасига олиб бориб, унга чўчиб тикилганча ўтириб қолди.

— Мен эса сени ҳар куни ўйлайман, ҳар куни тушимга кирасан, ҳар куни сени бир кўраманми деб, уйинг атрофида ўралашиб юраман, сен эса қиё ҳам боққинг келмайди...

Анзират бирдан кўзларини ундан олиб қочди — ю, ирғиб турди.

— Кетинг, — деди у қаҳр билан шивирлаб, унинг юзи ғазабдан кўкариб кетганди. — Кетинг... Одамлар кўриб қолади... Кетинг... Шунча азоб берганингиз ҳам етади...

— Мен ўз ваъдамни унутганим йўқ, — аланглаб пишиллади Мирзақул. — Ташла, уни... ташла, Анзират, ўзим оламан сени, бошинггача зарга кўмиб ташлайман... Анзират, ахир ўзинг уйланинг дегандинг — ку!.. Мен ўйлаб кўрдим... бошингни очик қилиб олсанг, уйланаман...

— Керакмас... керакмас... — ҳўнграб юборди у. — Мени тинч қўйинг... Эримнинг ўзи яхши... Тинч қўйинг. Худо

хайрингизни берсин... тинч қўйинг... шусиз ҳам юзим қора бўлиб қолди...

Мирзақул унинг йиғисини, таниш гапларини эшитиб, юраги орзиқиб кетди. Отдан тушиб унинг қаршисига борди.

— Нима қиласан ўша чўлоқни?! — Илтижоли сўради у.
— Бошингга урасанми? Ўзингни хор қилишга арзимамайди. У ҳеч нарсага ярамайди... Умринг азобда ўтади...

— Майли... — Тез, шошиб гапини бўлди Анзират. — Майли... ишингиз бўлмасин... фақат мени тинч қўйинг, умрингизга дуо ўқиб ўтай, тинч қўйинг.

— Истасанг, сени ундан тортиб оламан... Истасанг, эрингни яна қайтариб жўнагиб юбораман... ўша ёқларга...

Мирзақул Анзиратнинг қўлини ушлади. Анзират чўчиб орқага чекинди...

— Истасанг, эртага тўй қил оламан. Эшитяпсанми, эртага... Фақат сен истасанг бўлди. Эринг ҳеч нарса қилолмай қолади.

— Йўқ, йўқ! — Анзират орқага тобора кўпроқ чекинаркан: — Уни тинч қўйинг, — деди. — У сизга нима гуноҳ қилди... Тинч қўйинг бизди... Менга ҳеч нарса керак эмас... — У йиғлар экан, қўллари қалтирар, кўз ёшлари юзини ювиб, лабининг бир чеккасига келиб қуйилар, пақирни қаттиқ кучоқлаб олган эди.

— Мени ҳам ўйласанг — чи, мен ҳам одамман... — деб аламли зорланди Мирзақул. — Сени кўриб ҳузур — ҳаловатимдан айрилдим, ҳаётимда маъни қолмади...

— Керак эмас... — Эшитишни ҳам истамай такрорлади Анзират, пақирни олиб, қишлоқ томон тойғана — тойғана чопиб кетди, эллик қадамча бориб тўхтаб, изига қаради. — Болаларингизнинг роҳатини кўринг, бошқа келманг... бошқа кўришмайлик!

Сўнг бўш челақларни даранглатганча югуриб кетди.

— Тинч қўймайман. — Хўрлиги келиб, ақддан озар даражада хириллаб бақирди изидан Мирзақул. — Эрингни сургун қиламан... сени тортиб оламан... ҳали қараб тур, меники бўласан!..

Аёл гапини эшитдими, эшитмадими — билолма — ди. У Анзират токи қишлоққа кириб кетгунча изидан қараб турди. Сўнг отини етаклаган қўйи Тераклига жўнади.

У бекорга Норматдан қўрққан эди. Унинг Норматсиз ҳам иши чатоқ эди. Уруш охирлаб, олдингидек, фақат куруқ гапларга ва раҳбарларнинг ёзма ахборотларига ишониб келинган замонлар ўтиб, урушдан нафасини ростлаб олган ва фақат уруш ҳақида эмас, уруш орқаси ҳақида ҳам ўйлайдиган замонлар келиб, текшир — текширлар бошланган, Норматсиз ҳам унинг тагига сув кетган эди. Йил бошларида унинг ҳарбий комиссариатдаги эски ошнасини гап — сўзсиз фронтнинг олдинги қаторига жўнатиб юборишди ва урушга бормай юрган кўпгина кишиларнинг ҳақиқий фамилия — ларини излаб топишди, уларга ҳам қайтадан чақирув қоғози берилди.

Бу иш шу даражада тез юз бердики, Мирзақул танишларини орага солмай ҳам қолди. Ошнасининг фронтга жўнатилаганини эшитиб ва колхоз раисининг ишдан кетганидан қўрқиб юрган кунларида унга ҳам чақирув қоғози берилди. Унга уруш даврида қилган катта хизматлари эвазигагина суд бўлишдан халос этилиб, ўз ихтиёри билан фронтга жўнатилаётганини айтишди.

Анзиратнинг калтакланиши ва унинг чала туғиб қўйгани, Норматнинг уйини ташлаб кетгани, лекин ўйнаши кимлиги номаълум эканлиги, чоретимликларнинг бошқа уруғ ичида бошини кўтара олмай қолишгани, уларнинг тутантириқдай тутаб ётганлиги ҳақидаги миш — мишлар қўшилиб — чатилиб, унинг қулоғига етиб келгач, у дафъатан эсанкираб қолди. Лекин Анзиратнинг миқ этмагани ва ўз номи сирлигича қолганини билгач, кўнгли сал тинчиди. Анзиратнинг ўлим тўшагида ётганини эшитгач, унинг кўнгли ўзи ҳам тушунмас бир меҳрга тўлди.

Урушга кетишдан олдин у Анзиратни кўп қўмсади. Агар ўлиб кетсам, у мени ҳаминиша қарғаб ўтади, юрагимда армон қолади, деб ўйлади. Охирги марта унинг қатиқ ҳиди келадиган сочини ҳидлагиси, умрининг энг ширин дамларини бир зум қайта ҳис қилгиси келди: агар шундай қилсам, урушга армонсиз кетаман деб ўйлади. Норматнинг уйини ташлаб, бошқа уйда яшаётгани унга умид бағишлади.

Урушга кетиш олдидаи Анзиратни кўриш истаги унинг бутун вужудини қамраб олди ва охири бу мақсадга, ёввойи ва яна ўша тийиқсиз мақсадга айланди.

XII

...Терсотадан бошланган миш — мишлар жилғаси аста — секин узайиб, жуда катта тўлқинга айланди ва тоғу тош демай бир неча ҳафта ичида бутун қўнғирот элини қамраб олди. Бу тўлқин шу даражада шиддатли ва оҳанрабо эдики, унинг сувига юз юлмаган одам деярли қолмади. Миш — мишлар тўлқини улкан дарёга айланиб, худди баҳор пайтидагидек, қутуриб, қоп — қора бўлиб, йўлида учраган тўсиқларни йиқитиб, шиддат билан қишлоқма — қишлоқ бостириб кира бошлади. Терсотадан кичкина жилға бўлиб чиққан бу дарё тезда Ҳисор тизмаларидаги қишлоқларнинг ярмини босиб олган баҳайбат кўлга айланди. Бу кўл ўз чегарасини аста — секин кенгайтира борарди.

Ҳар ким бу миш — мишлар шарини кучи борича пуфлаб, шиширишга ҳаракат қилар, урушдан чарчаган одамларга бу шар жуда қулай эрмак эди. Воқеалар пуфаги шу даражада семириб кетдики, охир — оқибатда одамлар бу воқеа қайси қишлоқда, қай маҳал, қайтарзда содир бўлганини ҳам эсдан чиқариб, қуруқ воқеанинг ўзини ҳикоя қила бошладилар. Фалон қишлоқда, фалон киши урушдан уйига қайтиб келса, хотини ўйнаши билан ётган эмиш, у аламидан ўзини осиб қўйибди... Ёки, фалон киши урушдан қайтса, хотини ўйнашидан бола орттириб ўтирганмиш, у бола — сола билан хотинини уйига қўшиб ёқиб юборибди... Фалон киши урушдан келса, хотини бошқа бировга тегиб кетибди, бечора номуста чидай олмай яна урушга қайтиб кетибди ва ҳакоза...

Бироқ Норматнинг ўзигина юз берган ҳодисага ишонгиси келмас ва бу воқеадан ўзига келолмасди. У бунинг ҳаммасини қандайдир ёмон туш ва мен туш кўряпман, тезда уйғониб кетаман, ҳаммаси биратўла тугайди, деб ўйларди. Аммо, бу туш узоқ ва сўнгсиз тушга ўхшарди, уни азоблар, ўзини ўнгариб олишга имкон бермасди. У ўша кунни нималар қилганини эслай олмас, Анзиратни буғдимми ёки урдими, ҳаммаси аланг — жаланг эсида қолган, бошидаги жароҳат қўзиб, хотирасини заифлаштириб қўйганди. Унинг алданган кўнглида хилма — хил режалар кезар, булар ҳам алданган ва хўрланган кишининг режалари эди. Бу шармандаликка

чидай олмай, қаёққадир бош олиб кеттиси келарди. Унинг хаёлида дам — бадам бу номуссизликларни кўргунча, нега ўша ёқларда ўлиб кетмадим, нега мен қабрини худо ҳам унуттан кишиларнинг бири бўлмадим, деган афсус ва надомат кезар эди. У элим — юртим, болам — чақам деб, қирғинлардан омон қайтдим, бошқалардай бегона хотинларга кўз олайтирмадим, хотинимни ўйладим, уни энг вафодор, деб билдим, унга хиёнат қилмадим, уни деб етиб келсам — у мен сизингиз эл мени мана бундай кутиб олди, деб ўйлар, ўкинар, ўксинар эди. Шундай пайтлар оёғини кесган врачни, унинг далдаларини, ураллик солдатни ва доимо “сизлар бу ердан туриб ўз ерларингизни, бола — чақаларингизни ҳимоя қиляпсизлар, голиб бўлсангиз, элларингиз сизларни поёндоз тушаб кутиб олади, мағлуб бўлсаларингиз, сизларни қувиб ҳайдайди”, деб ташвиқ қиладиган замполитни эслар экан, уларнинг ҳаммаси уни алдагандек ва гаплари ҳам бемаъни, кераксиз нарсага, ўзининг устидан кулиш учун атайлаб тўқилган маталларга ўхшаб қолган эди. Мени, аввало, урушга бор, деб алдашган, кейин урушда алдашган, хотинини йўлдан уриш учун уни урушга юборишган — урушда ишларни битказиш учун алдашган, уни ҳамма алдаган, кўрган ҳар бир киши алдаган, келган биринчи кунлариёқ алдашган, йўлларда алдашган, госпиталда алдашган, уни мана шу машъум воқеани кўрсатиш учун уйига қайтаришган, сўнг устидан кулиб юришган, уни ҳаммаша алдаб келишган... деб ўйлар эди. Келган кунлари одамларнинг жилмайишлари ҳам, ҳаракатлари ҳамма — ҳаммаси мана шу нарсадан дарак бўлган. У эса уларнинг масхараомуз жилмайишларига кўр — кўрона қўшилиб, жилмайиб юраверган.

Юраги туб — тубидан оғрирди. Бу оғриқ асабларини эзиб ташлаётган ва бошидаги яра ҳам оғрий бошлаганди. Нимадир игнага ўхшаш нарсалар унинг юрагига келиб урилар, ичи, бўғзи ёниб, қуруқлаб, ачишиб борар, бошидаги оғриқ тобора кучаяётган эди. Кимдир унинг миясини тинмай чангаллар — эзгилар эди.

У қайтган кунлари Анзиратда алланечук бегонасираш сезган, лекин буни урушга ва кўришмаган тўрт йилга йўйган эди. У Анзиратга хос бўлган кўнгилчанлик ва ўзига

ярашадиган нозли ишваларидан энди қандайдир енгилтаклик топгандай, у бутун умр бир бузуқ хотин билан ўзини булгаб келгандай, қўйнида илонни сақлаб юргандай бўларди. Анзиратнинг авваллари унга ёқадиган барча келинлик одатлари энди унга ўша бузуқликдан даракчидек туюларди. Унинг ожиз ва беқарор қалби яна урушда юрган кунларидагидек тушкун ҳолатга қайтган, ишончсизлик ва қайғуга тўлган эди.

У боғ тўридаги уч йилдан бери қаровсиз ётган Бийди момонинг кенжа ўғли уйида яшай бошлагач, бошқа ҳеч қаёққа чиқмай қўйди. Унинг бош кўтариб юришга қурби етмас эди. Уни кам кишилар йўқлаб келарди. Баъзида иссиқ — совуғидан хабар олгани Бийди момо ёки катта келини ва Шариф кўса келарди. Бийди момо унга жавраб — жавраб кетарди. Кейинги кунларда Норматнинг шу аммасидан бўлак яқин кишиси қолмагани учун у аммасидан кўпроқ миннатдор бўларди. У боғнинг ўртасидаги бу уйда худди беватан дарвишларга ўхшаб кун кечирарди. Бийди момо унга уйланишни ва шунда хотини куйиб қолишини, аёл зоти азалдан куйинчак бўлиб яратилганини, уйланса бўлди, Анзиратдан муносиб ўч олган бўлишини айтиб, Норматни ҳоли жонига қўймасди. Нормат эса бошқа уйланишни хаёлига ҳам келтирмасди. У шундай пайтлари ёлғизликни истарди. У ерга кигиз, пўстак тўшаб ташланган кенг хонада ёлғиз ётар экан, ичи совиб бораётганини, кўксида қандайдир муз пайдо бўлганини, унга ҳаммасидан ҳам шу муз кўп азоб беришини ҳис қилар, муз эса тобора катталашиб борарди. Хонанинг чироғини ҳам ёқмай ётаркан, музлаб ётган вужудида қандайдир ўлимтик ҳис кезаётганини сезар, ўзини дунёдаги энг бахтсиз киши деб ҳисобларди.

Баъзи — баъзида уни Шариф кўса йўқлаб келарди, эски гапдан оғиз очиб, ошнасининг кўнглига озор бергиси келмай, унинг олдида соатлаб ўтириб кетарди. Нормат уни кўриб ёғиниб ўтирар, гапларини истамай эшитар, хўмрайиб олар, ўзининг ожизлигини кўрсатмаслик учун шундай қиларди. У ҳали ҳам ўзини бечора, тақдирга тан берган киши қилиб кўрсатишни истамасди.

— Бу йил шерикчиликка экамизми? — Сўрарди орадаги совуқликни юмшатиш учун Шариф кўса. — Ер роса тобга

келяпти — да. Жонивор қор изма — из ёғди — я! — Шундай дея Норматта ўгринча назар ташларди.

— Мен ўзим экмоқчиман, — деди Нормат унинг ҳафсаласини пир қилиб.

— Қаерга? Ҳамишаги жойингтами?!

— Ҳа.

— Нўхат экасанми, нўхат бозорда қиммат дейишади. Бир торозисига бир эчки бераётган эмиш. Ёки зигир экасанми?..

— Ҳа! — Бақириб берарди ўрнидан даст кўтарилиб Нормат, — Нўхат ҳам экаман, қовун — тарвузам... Ҳаммасини экаман, тинч қўясанми, йўқми?! Нега менга канага ўхшаб ёпишиб олдинг?!

— Нега бақирасан! — Шариф кўса ҳам тутиб кетарди. — Нега менга бақирасан? Нима, отангни мен ўлдирдимми? Сенма фақат... шундай бўлган? Одамларнинг боласи, отаси ўлиб келяпти. Улар сенга ўхшаб таркидунё қилиб олгани йўқ, эркакмисан ўзи, бундай бовурингди кўтар!.. Ётишингни қара... Ҳе, менга деса ўлиб кетмайсанми?!

Шариф кўса хафа бўлгандай чиқиб кетар, бари бир яна гуноҳкордек: «Ҳа, ётибсанми, ота ули», — деб кириб келарди.

— Балки ҳаммаси бўлмағур гапдир, а, Нормат? — деди бир куни ўтириб — ўтириб Шариф кўса. — Балки шунчаки аёлларнинг ваҳимасидир. Ҳеч ким биронта билан кўрмаган — ку.

Нормат унга ҳафсаласизлик билан қаради. У ҳам бир неча кундан бери шундай шубҳага борар, бироқ уни ўзи олдин юзага чиқаришга қўрқарди.

— Ким айтди бу гапни? — деб сўради жаҳл билан.

— Ҳамма, бутун қишлоқ айтяпти.

— Хотининггам шундай деяптима?

Шариф кўса энсаси қотгандек қўл силкиди:

— Хотинларнинг ҳаммаси шундай, ваҳимчи бўлади. Аёллар нима, сигир нима, миш — мишни кавш қайтариб турмаса еганлари ҳазм бўлмайди.

Шундай пайтларда Норматнинг қоронғи ва зулмат босган ичида хира бир чироқ ёнгандай бўларди. Ичи ёриша бошларди. Бу нур ҳали кучсиз ва заиф бўлса ҳам вужуди алланечук исирди.

ХIII

Анзират қорлар эриб, кунлар исий бошлагачгина зўрға туриб юрадиган, ташқарига ўзи чиқиб кирадиган бўлди. У озиб кетган, аввалги чиройидан асар ҳам йўқ, сочи бирдан оқариб, қариб қолганди. Ҳомиласи тушганидан кейин кўп қон йўқотавериб, сарак — сарак касали бошланганди. Бошини тик тутиб юролмас, доим муштипар тикилар, юзида қони йўқлигидан оппоқ юзи мурданикидек совуқ эди. Кўзлари чўкиб киртайган, косаси қорайиб кетган, атрофга маънисиз ва илтижоли кўз югуртар, боши қалтирайвергандан унинг қаерга ва нима учун тикилаётганини билиб бўлмасди. Унинг ўзи ҳам бир нарсани яхшилаб кўриб олиш учун узоқ тикилиб тургандан сўнггина англр эди. Худди бир нарсадан уялаётгандай, бир кафти билан тез — тез юзини яшириб, кафтлари орасидан нозланаётганга ўхшаб қарар, секин, заиф товушда, вой, мен ўлай, деб қўярди. Унинг бу қилиғи ярашмасдигина эмас, кишида қандайдир ачиниш туйғусини туғдирар эди. Уни аввал кўрган кишилар бу ўша Анзират эканига дафъатан сира ишонгилари келмасди. Унинг кўзлари шу даражада бепарво йилтилардики, гўё иккита чуқур горда ночоргина ёниб турган мойчироқларга ўхшарди. Ҳатто Холмат билан Ҳожарни ҳам зўрға, анча тикилиб тургандан сўнггина танирди. Юрганда ҳам худди суриниб кетишдан қўрққан ёки сув тўла идидиш кўтариб бораётгану сувнинг тўкилишидан қўрқиб, атайлаб секин ва эҳтиёт бўлиб юраётгандек қадам ташларди.

Икки ойдан бери бошида ўтириб чиққан Ханифа ҳам унга қараб бошини чайқар ва лабини қаттиқ тишлаб, йиғлаб юбормаслик учун кўзларини тиззасига босарди. Кўргани келган келинчақлар унга кўзлари тушиши билан ташқарига югуриб чиқиб кетар, том орқасига ўтиб, йиғлашар, қишлоқдошлари унинг икки ойда бунчалик қариб ва чўп — устухон бўлиб қолганига ажабланишар, бироқ ҳеч ким бирон нарса дея олмасди. Мулла Хидир ҳам қизининг кимдандир бола орттирганини, Норматнинг уйини ташлаб чиқиб кетганини эшиттач, келмай турибоқ: «Менинг ундай қизим йўқ, оқ қилдим», деб овоза қилди. Отасининг оқ қилгани Анзиратта, айниқса, қаттиқ таъсир қилди. У бир ҳафта ҳеч

нарса емай, ҳеч кимга гапирмай шифтга тикилиб ётди. Бир ҳафтадан кейин бошини кўтариб, "Отам келмадимми?" — деб сўради. Келмаганини эшитгач, ниҳоят, сўнгги бир ой ичида кўзига ёш олиб: «Мен отам келди, деб, кўзимни очибман», — деди — ю йиғлаб юборди. У ўрнидан туриб юра бошлагач ҳам мадорсиз эди. Сал нарсага йиқилиб тушай дер, оёғини сал нотўғри босса ҳам довдираб кетар, юрганда қўлларини оддинга чўзиб, худди ҳеч нарса кўрмаётгандай лапанглаб, зўрға юрарди. Қўллари ҳам тинимсиз қалтираб турар, доим ниманидир излаётгандай ёки кимнидир кўришни истагандай атрофига ҳам қўрқув, ҳам умид билан тикиларди.

Қўлига теккан нарсани секин кўтариб кўрар, сўнг ҳафсаласи пир бўлиб ташлар ва яна ниманидир излай бошларди. «Нимани излаяпсиз?» — деган саволга жавоб ҳам бермас, тимирскилай — тимирскилай, қўллари толгач, ҳориб, қўлларини кўрпа остига тижар, кўзини юмар, шу ҳолатда узоқ ётар, сўнг яна ниманидир излаб, қўллари тимирскиланар эди.

— Нимани излаяпсиз? — сўради Ханифа унинг жуда безовта бўлаётганини сезиб.

— Йўқ — йўқ... ҳеч нарса... — дерди у ва қўлларини кўрпага яширар, Ханифага синовчан кўз ташлар, унга узоқ тикилгач, худди тўсатдан таниб қолганидек: — Туморим қани?... — дерди заиф товушда. — Кўк туморим... Отам Боқоҳон эпонбободан обериб эди... қизгинамга... қизгинамга деб, обериб эди... отажонгинам...

Ханифа нима қилишини билмас, лабларини қонаттудай бўлиб тишлар, хонага кўз югуртириб:

— Мен уни олиб қўйдим... йўқолиб қолмасин деб олиб қўйдим, — дерди ўйлаб топган гапидан хурсанд бўлиб кетиб. — Сал мадорга кирсангиз, тақиб юрасиз.

— Отам, бу сени бало — қазолардан асрайди, деб обберганди. Сен менинг ёлғиз қизимсан, шуни тақиб юрсанг, ҳамма кўргилик сендан нари юради, деб, обберганди...

— Отангиз кўп яхши одам... — Ханифа иложи борича унинг кўнглини қолдиргиси келмасди. — Ҳали сизга кўп туморлар обберади, сиз ҳеч нарсани кўрмагандай бўп кетасиз...

— Энам... мени кўргани ҳам кемайсан, дермиш гушимда... Мен яқинда кўргали бораман, энажон, фақат туморимни тошиб олай, дермишман. Тақиб юрмасам, отам ҳафа бўлади, депман...

— Яхшиликка бўлсин, илоё, яхшиликка бўлсин! — Ханифа кўзларидаги ёшни артарди.

— Сиз йиғлаяпсизми?.. — Сўрарди бирдан авзойини ўзгартириб Анзират. — Мента ачиниб йиғлаяпсизми?.. Пешонам шўр экан, нима қилай, опажон... — Бирдан кўздан ёш қуйилиб келарди. — Мени худо урган экан азалдан... опажон... Сиздан яхшиликлар кўрдим... Агар мен думалаб кетсам, Холмат билан Ҳожар ҳоварда (асли текислик, лекин шевада "ташландиқ", "кимссиз" дейиомқчи) қолмасин, опажон...

— Вой, ундай деманг, айланай, ҳали бу дардларди кўрмагандай бўп кетасиз.

— Биладан... опа, куним калта... ҳар кеча энам тезроқ келсанг — чи, сочим битлаб кетди деб, бошини титиб туради... Куним калталигини биладан, опажон.

— Ёмон хаёл қилманг, айланай. Ҳали болаларингизнинг роҳатини кўрасиз.

— Мен ҳам умрим бўйи шуни орзу қилардим. Нима қилай, ниятимга етмайдиганга ўхшайман...

— Етасиз, ҳали бу кунларди кўрмагандай бўп кетасиз...

Анзиратта ҳеч ким Нормат ҳақида гапирмасди. Ундан ҳол сўрагани келганлар фақат ўз ташвишларини гапириб, Анзиратнинг кўнглини овлаган бўлишарди — да, шу билан бурчларини бажарган бўлиб, изига қайтишарди. Келинчакларнинг хаммаси Анзиратнинг олдида қувноқ бўлишга, уни оз бўлса ҳам нимадандир қувонтиришга ҳаракат қилишарди.

Бироқ у кундан — кунга озиб, мадорсизланиб ҳолдан тойиб борарди. Икки ой ичида унинг танаси чўшга кўйлак кийгизиб қўйилгандай қуриб қолди. Кўкиш тусга кирган сочлари жуда тез оқармоқда эди. Уни биринчи кўрган киши эликларга бориб қолган бўлса керак деб гумон қиларди.

Ўрнидан туриб юра бошлагандан бир ҳафталар кейин унинг касали қайта ўринга ётқизиб қўйди. Энди унинг бутун танаси кўкара бошлаган эди. Дастлаб чакка томирлар

кўкарди. Сўнг тирноқларга ўтди. Шу ҳафта ичида кўргали келган Сора деган тенгдош келинчак унга кўзи тушар — тушмас, серрайиб қотиб қолди ва югуриб айвонга чиқиб, йиғлаб юборди.

— Аёлларнинг шўри қурисин! — Йиғлар эди у девор муштлаб. — Аёлларнинг бошига шўр бўлиб тушган урушнинг номи ўчсин. Уни ўйлаб топганларнинг ҳаммасини қора ер ютсин, илойим. Эй, худо, биз сенга нима гуноҳ қиб эдик, бизга бунча азоб юклайсан!.. Худойим, бу нимаси?! Тирик мурданинг ўзи — ку!.. Шунчаям азоб бўладими?!.

Анзират кўргани келган нўғай фельдшер унга дорилар ташлаб кетгач, яна қайта юра бошлади.

Отасининг опасини уриб, яна уларни ташлаб кетиб, ўзи Бийди момоникида юрганига ҳеч тушунолмаган Холмат жуда мулоҳазали бола бўлиб қолган эди. Опаси касал бўлганидан бери у болалар билан ўйнамас, Ҳожарни овутор, онасига иссиқ сув қайнатиб, чой ичирар, печка ёқар, уй супурар, молхона қурар, ўтин ёрарди. Кечалари опасининг бошида ўтириб, шу ҳолатда ухлаб қолар, опасининг ётиб қолгани уни бирдан катта одам қилиб қўйган эди.

— Холматингиз зўр йигит бўлади, — дейишарди келинчаклар унинг эслилигидан қувонишиб.

Холмат, опаси қанча ётса, шунча кўп яхши кўриб борарди. Ҳали бола қалби биланоқ опасининг қандайдир гуноҳ, тенгдош болаларининг айтишича, «бузуқлик» қилганини, отаси шунинг учун уларни ташлаб кетганини англагандек бўлар, назарида опасининг гуноҳи унчалик катта эмасдай туюларди. Опаси битта гуноҳ қилса нима бўпти?! Эҳе, у кунига қанчадан — қанча айб иш қилади — ку, ҳамма уни кечиради. Опасини ҳам кечиришса бўларди — ку? Ҳаммасини анови ялмоғиз кампир қилди, деб ўйларди Холмат. Набирасини икки марта, отаси урушда ўлган, деб йиғлатган эди. Шунинг аламига отасини тортиб олди. Бўлмаса отаси келмасдан олдин қандай яхши эди. Холматни нуқул мақтарди. «Катта бўлса, отасидай полвон йигит бўлади», деб. Унга желагининг узун энгидан жийда, баъзида оққанд берарди. «Урушмай ўйнанглар, бўлмаса, олбир — шолбирларингни кесиб оламан», деб пўписа қиларди. Холматнинг назарида ундан яхшироқ амма йўқ эди. Отаси

келди — ю бирдан айниди. Онажонисини урдириб, отасини тортиб олди. Отаси онасини ўрнидан туролмайдиган қилиб ташлади. Энди онаси касал бўлиб ётибди. Отасидан бу иши учун ҳали ўч олади...

Бир марта у болалар билан Кўк қирда тоймачоқ ўйнаётганда, Келдиёр сўпининг кенжа ўғли уни ораларига қўшмаган ва «бузуқнинг ули, онаси бузуқ», деб ҳақоратлаганди. Кейин мактабда ҳам ҳамма унга қарашганини сезар ва мурғаккина қалб азобланар эди.

— Сен энди биз билан ўтирма, — деди бир куни Шариф калтанинг бирга ўқийдиган қизи. — Онанг бузуқ, биз сен билан ўқимаймиз...

Ҳамма бола бирдан унинг олдидан чекиниб, бўлак — бўлак ўтирди. Шунда Холмат хўрлиги келди ва йиғлаб юборди — да, халтасини олиб, чошиб синфдан чиқиб кетди.

У мактабга бормай қўйганини онасига айтиб, хафа қилгиси келмас, онасининг кўзига тикилиб туриб, негадир йиғлагиси келар, онаси аввалгидай эмас, бошқача бўлиб қолганига ҳайрон бўлар, Ханифа ёки бошқа биров келмаса, опасига ўзи атала қайнатиб берарди.

— Ўзимнинг улгинам, суянчиқгинам, — дерди шундай пайтлари онаси уни эркалаб. — Силарни деб бу дунёда яшаб юрибман — да, менинг меҳрибонгинам.

Холмат онасининг товушидаги заиф илтижони англаб, юраги ғаш тортар, ниманидир сезганга ўхшар, агар онаси инқилламай гапирса, тузалаётган, инқиллай бошласа яна касал бўлаётганини билар эди. Онаси касал бўлгандан бери кам ўйнар, деярли уйдан чиқмас, уйдан чиқса, қандайдир оғир нарсани кўтариб юрганга ўхшар, ҳамма «ана, онаси бузуқ, онаси бузуқ келяпти», деяётгандай бўларди. Отаси кетиб, онаси ётиб қолгандан бери бутун қишлоқ унга қанақадир бошқача муомала қилар, энди кимдир ўқрайиб ўтар, кимдир ачинганга ўхшаб, ўта меҳрибончилик қилар, кимдир индамай ўтиб кетарди. Холмат буларнинг барини сезар, сезиб, қаеридир ачишганга ўхшар, лекин қаери эканига ақли етмасди.

Ҳожар ҳам ниманидир сезгандек, оғир бўлиб қолган, кўзлари алам чекаётгандек мўлтиллаб турарди. Лекин уйда бирлаш — бир чўчимай ва ҳеч нарсани ўйламай куладиган,

ўз — ўзидан қувониб юрадиган ёлғиз у эди. У ҳам уйдаги фожиани англаётгандай бўлар, кўзлари доим савол аломати билан ёнар, юзи изтироб чекаётгандек хўмрайиб олар, опасининг нега бунча узоқ ётганини, баъзан кунлаб кўзини очмаётганини тушунгиси келар, бу унга ниманидир эслатгандай ва у ҳам уйдаги умумий ҳолатта қўшилиб, қайғураётгандек бўлар эди. Бироқ, бари бир ҳамма нарсани тез унутар, қайғу ҳам, қанақадир бахтсизликлар ҳам уни буткул изтиробга соломасди. Ташвишни ва аламларни тезда эсдан чиқариб, яна уйнинг ичида ўзини ўзи қувалаб, тахмондаги кўрпачалар уюмидан сакраб, мушукни қитиқлаб, қиқирлаб кула бошлар, у катталарга ўхшаб узоқ қайғуришни истамас эди. Унинг учун ҳамма нарса ўйин ва кўнгил ёзадиган нарса бўлиб туюлар, ҳамма нарсадан қувонар, шодланар, ҳамма нарсага кўнгил берар эди. У «онаси бузуқ» деган гапларга ҳам эътибор бериб, қийналиб ўтирмасди. Гоҳида онасига қўшилиб, онасига ўхшаб, кўзларини юмиб узоқ ётар, бироқ ҳеч қандай қизиқ нарса йўқлигидан дарров ўрнидан туриб кетар ва онасининг нима учун бу қизиқ бўлмаган «ўйини» бунча кўп ўйнашига ҳеч тушунолмасди. Ўлик оралагандек бўлиб қолган уйда бирдан — бир жонли овоз ва бирдан — бир ҳаёт нишонаси — унинг кулгиси эди.

Холмат ҳам шундай, бироқ у кўп нарсани англаар, шу сабабли Ҳожарга ўхшаб бу сўкиш ёки ҳақоратларни тезда унута олмасди. Печка олдида бир халта ошиқларни очиб, ўз — ўзича гўлдираб ўйнар, шу билан ўзини овутмоқчи бўларди.

— Болам, сен ҳам ташқарига чиқиб, ўйнаб келсанг — чи,
— дерди Анзират, боласининг ёлғиз ўйнаб ўтирганидан эзилиб.

— Бормайман, — дерди Холмат хўмрайиб. — Болалар масхара қилади...

Анзират унинг гапларидан уялиб кетар, шоша — пиша ўзини кўрпа ичига тортар ва йиғлаб юборарди.

— Ҳали сизларга ҳам азоб беряпманми?! — деб Холматта тикилиб, узоқ йиғларди. — Илоё, бу кунидан онанг ўлсин, ўғлим, силарни шарманда қилмай, опанг ўлсин... ўлим тила. Онангга ўлим тиланглар!..

— Сиз бузуқ эмассиз, шундайми? — дерди Холмат унинг йиғлаётганидан ўзининг ҳам йиғлагиси келиб. — Мен биламан ..

— Йўқ, бузуқ эмасман. — Йиғларди она Холматни қучиб. — Сен ишонсанг... бузуқ эмасман.

— Она, ҳаммасини анави ёлмоғиз қилган. Биламан, биздан отамни тортиб олиш учун шундай қилган. Мен биламан. Ўшанинг набираси биринчи бошлади — «онаси бузуқ билан ўйнамайман», деб.

— Уларга қулоқ солма. — Ўпкасини босолмасди Анзират. — Менга ишонсанг бўлди. Бузуқ эмасман, уларнинг ўзлари бузуқ.

— Улар билан ҳеч ўйнамайман, улар мени етимча ҳам дейишади, яна айтишадики...

— Қўй, болам, қўй, айтма...

Анзират Холматни қучганича ўкириб йиғлар, ҳозир ўғли ўзининг бошқа бир айбини айтиб юборишидан қўрқиб, унинг оғзини ёпарди. У қилган хато фақат ўзини эмас, болаларини ҳам, отасини ва бутун қишлоқнинг тилини қисик, шарманда қилганини англаб ва бундай номусга чидай олмай ўзига ўлим тиларди. Ёлғиз ўлим... Болаларининг ташқарига чиқмай қўйганини, уларнинг сиқилиб ўтирганини кўрган сайин, эзилиб йиғлаб, азоб ва номус уни тобора еб, унинг бугун мадорини суғуриб борар, уни яна тўшакка михлаб ташларди.

У энди ўрнидан туриб юра бошлаган пайтларда бир куни Холмат уйга югуриб кириб келди. Унинг уст-боши ҳўл, юзи қизариб кетган, худди бир айб қилиб қўйгандай кўзлари бежо чақнар, ташқарига қараб — қараб қўярди.

— Нима бўлди, ўғлим? — сўради қўрқиб кетган Анзират унинг важоҳатини кўриб.

— Урдим, — деди ҳансираб Холмат.

У гапириб бўлмасдан эшикдан Неъмат узуннинг бурни катта тожик башара хотини кўринди. У қўлига тол хивич кўтариб олган, қарганиб келарди. У эшикдан кира солиб: «Ҳали қутуриб қолдингми, сен етимча», деб, хивич билан Холматнинг юзи аралаш туширди. Холмат чийиллаб йиғлаганча, Анзиратнинг орқасига ўтиб яширинди.

— Нега бировдинг боласини урасиз! — Бирдан тутоқиб бақирди Анзират. Унинг кела солиб, юз — кўзи демай, ўглини савалаб қолгани, худди у йўқдай, худди у ўлгандай, болалари кўчада қолгандай қилиб савалагани алам қилиб кетди. — Нега урасиз?! — Яна бақирди бўғилиб ва туйқус йўтали тутиб қолди. — Нега ура — сиз?!. Уху, уху — ҳу — ҳу, нима? Уху, уху... мен ҳали шундай — оёқ остида қолдимми? Уху, уху, нима қилди сизга?..

— Нима гуноҳ қилганини ўзидан сўранг, келин, — деди заҳарли ва кинояли товушда. — Болажонингиздан сўранг, қонга бўйб ташлабди — ку, яна нима қилиши керак?

— Ўзи «онанг бузуқ», деди, масхара қилди, — деди Холмат онасининг ортидан йиғлаб... — Шундай дегач ураман — да!..

— Вой, ўргилдим, сиздай энасининг ҳимоячисидан! — Шанғиллади Неъмат узуннинг хотини. — Нима, энангни бузуқлиги ёлғонма? Ана, энангдан сўра ёлғон бўлса, бузуқни бузуқ дейди, кўрни кўр, карни кар дейди — да! Ҳам ғарлик, ҳам шанғилик дегани шу — да. Ана, ёлғон бўлса опангдан сўра, жувонмарг кетгур!..

Яширинган жойидан чиқиб Холмат онасига қаради. У онасининг бузуқ эмаслигини манави рақибнинг онасига кўрсатиб қўйишни, бузуқ эмаслигини исботлашни истарди. Анзират довдираб қолди. Неъмат узуннинг хотинидан кўзларини олиб қочди. Ўғлининг бошини қучоқлаб олиб, қалтироқ товушда:

— Ундай деманг! — деди у заиф ва аламли товушда. — Ундай деб болани бузманг. Ҳали тирик эканман, ҳеч кимга уришга йўл қўймайман, эшитяпсизми?! Йўл қўймайман... Ҳеч кимга калтаклатиб ҳам қўймай — ман... Мен ўлганимдан кейин урасиз буларни...

— Оҳо! — деди Неъмат узуннинг хотини, бутун қишлоқ эшитсин дегандай қўлларини белига қўйиб, гавдасини ликиллашиб, баттар шанғиллай бошлади. — Оҳо, ҳали мен оппоқман ҳам дерсиз, ҳали болани ҳам сен туғдинг дерсиз? Йўқ, нега ҳам ғарлик қилиб, ҳам баланд келасан... — У бирдан сенсирай бошлади. — Болани мен эмас, сен туғансан, бузуқликни сен қилгансан, яна болангни ҳам бузасан, бировларни ур, деб ўргатасан!.. Ўйнаш орттириб, қишлоқни шарманда қилганинг етмагандай болангни ҳам босмачиликка

ўргатасан, сенга ким қўйибди гапиришни?! Олдин этагингдаги доғни ювиб ол. Кейин гапирасан. Олдин болаларингни тийиб юр, катта бўлса, буларниям ўйнашликка ўргатасан...

— Бас қилинг!.. — Телбалардай ўкириб ўрнидан турди Анзират. Унга охирги гап жуда ўтиб кетган, у дағ—дағ титрар эди. Кўзларидан ёш қуйилиб оқар, лекин артишни хаёлига ҳам келтирмасди.— Бас қилинг ҳозз—зир чошиб ташлайман! — У печканинг олдида турган болтага ташланди.— Чошиб ташлайман... жонимдан тўйиб кетдим.— Болтани кўтариб олдинга югурди.— Тинч қўясанми, йўқми?! Нега мени уйимга бостириб кириб айроқлик қиласан... Нега болаларимга кун бермайсилар? Мен сенларга нима гуноҳ қилдим, нима айб қилдим... сенларга... арпаларингни хом ўрдимми? Эрингни ўйнаш қилдимми?! Нега ҳамманг менга осиласан?! — Унинг вазоҳати қўрқинчли эди. Кўзлари қутургандай қизариб кетган, рўмоли тушиб, оқиш сочлари тўзиб кетганди. Лаблари ғазабдан титрар, қўллари қалтирар эди.— Ҳамманг мени гап қиласан, ҳамманг аламингни мендан оласан. Нима, ўзларинг оппоқми?! Ўзларинг ҳеч айб қилмаганмисанлар?! Айбимни билмайди деб ўйлайсизларми?! Ҳаммангни ўлдираман... ўлдираман!..

У серрайиб қолган Неъмат узуннинг хотинига қараб болтани кўтарди. Неъмат узуннинг хотини унинг авзойини кўриб, қўрқиб кетди ва орқага чекина бошлади...

— Вой, одамлар, ўлдириб қўяди! Жинни бўп қопти! — деганча ташқарига югуриб чиқиб кетди.— Ўлдириб қўяди... қутқаринглар... войдод, одамлар!..

У ташқарида тўпланган уч—тўрт одамнинг орасига ўзини урди ва баланд овозда шанғиллай бошлади:

— Бу қишлоқда туриб бўлмай қолди, бу бузуқ ҳаммани шарманда қилди! Ўйнаш орттириб энди зўравонлик қиляпти. Иштонини бошига кийиб олган бу. Боласини ҳам бузуқликка ўргатяпти... Бу билан бир қишлоқда яшаб бўлмай қолди. Ё у турсин бу ерда, ё биз турайлик, бу нима шармандалик?..

Анзират у чиқиб кетгач, эшикнинг ичидан тамбалади—да, болтани четта улоқтириб, ўзини печканинг ёнидаги пўстакка ташлаб, ҳўнграб юборди, оғир ва баланд товушда тақдирини, қисматини, яраттани қарғаб, узоқ йиғлади. У

хўрланган, ҳақорат этилган, дунёдан умид узган, орзу — умидлари парчинланган, забун, кераксиз киши бўлиб қолган алфозда, токи ҳушидан кетгунча, ўзини босолмай, ҳўнграб — ҳўнграб йиғлади.

Ҳушидан кетиб қолгач, уни овута олмай ўтирган Холмат ташқарига югуриб чиқди — да: «Онам ўлиб қолди», деб бақирганча йиғлаб, Ханифаникига қараб жонҳолатда югуриб кетди...

Кунлар илий бошлагач, Анзират касалдан тез тузала бошлади. Нўғай фельдшер ташлаб кетган дорилар унга қор қилди. Қишлоқ келинчаклари уни ёлғиз қолдирмай навбатма — навбат келиб туришди. Улар ўзларининг шўх ва самимий кулгилари билан Анзиратнинг ўтмишини оз бўлса ҳам унутиб, ҳаётта ҳавас билан қарашга мажбур қилишди.

XIV

Норматнинг кейинги кунларда қишлоқда тургиси келмай қолди. У ўзининг ҳаётидан хабардор бўлган кишиларни кўргиси, уларнинг ҳамдардона ёки масхараомуз тиржайишларига чидаб, кўнглини бузгиси келмас эди. Ов милтигини олиб, Қоратўшда қишлоқма — қишлоқ кезиб юрар, юрагини шундай қилиб бир оз ёзган бўларди. Тоғлар эса уни гоҳ туманли, гоҳ очилиб, гоҳ хўмрайиб кутиб олар, унинг кўнглига мос равишда гунг ва соқов эди. Оғриётган эркак қалби кимга ёрилсин? Тоғу тошларгами? Йўлларгами ёки асрий, бунақа дардларни куравериб, афти ҳам, пешонаси ҳам тиришиб кетган арчаларгами? Улар оғриқ нима эканини қаердан билсин? Эркак қалбини қаердан тушунсин? Қаердан англасин?!

Нормат деярли ов қилмасди. Фақат олдидан чиқиб қолганда ёки завқи келгандагина ов қилар, номигагина милтиқ елкасида юрарди. У ҳафталаб қишлоққа келмас, тоғдан — тоғга ўтиб, таниш қишлоқларда ёки эски ғорларда тунаб юрарди. Ҳамма жойдан у хўшлашмай кетиб, кутилмаганда пайдо бўлиб қоларди.

Аста — секин у бошига тушган кулфатни бир оз унутган, шундай сўққабош яшашга кўника бошлаган бўлса ҳам, Холмат билан Ҳожарни соғинарди. Шу сабабли ачишган

юрагига малхам излар, бироқ дунёда ундай малхам йўқ эди. Аслида қишлоққа у болаларини узоқдан бўлса ҳам бир кўриш учунгина келар, уларни соғ — саломат кўргач, яна овга чиқиб кетарди.

Қишнинг ўрталарида у қишлоқда бир ҳафтача турди — ю, ойнанинг охирларида яна овга жўнаб кетди. У бу гал Бошчорбоғ томонлардаги адирларга жўнади. Кечга яқин ўзи ҳам номини билмайдиган тўрт — бешта уйнинг чироғи ёниб турган кичкина қишлоққа кириб борди. Унинг қорни жуда очкаган, Қоратўш ҳам чарчаб сурина бошлаган эди. Бутун шу қишлоқда дам олмоқчи бўлди ва дарага туташ ялангда жойлашган, ҳаёти каттагина, кўпроқ терак экилган боғи бор, эски бир уйга отини бурди. Уйга етмасдан уни катга олапар ит бутун дарани ларзага солиб, ҳуриб кутиб олди. Итнинг кўринишиёқ ваҳимали эди: жунлари узун ва ҳурпайган, ўзи нақ эшақдай келадиган, товуши дағал, одамга тикка ташланадиган орлон кучук эди. У Норматни ўзига қарашли мулкда кўргач, қорни сачратиб югуриб келди. Унинг шарпасидан Қоратўш ҳуркиб, қулоқларини динг қилди ва тўхтаб қолди. Ит кела солиб, отнинг думига ташланди — ю, ўзига ўгирилган миалтиқни кўргач, ирилаб, пичоқ тишларини кўрсатиб, орқага тисланди. Қоратўшнинг олдини тўсди.

— Олапар, маҳ — маҳ, жим бўл, — деди Нормат унинг тусига қараб, таваккалига. — Жим, х.е... харом қоттур, танимаяпсанми?!

Ит унинг товушини эшитиб, баттар вовилай бошлади. Ит қаёққа ўтса, Нормат ўша ёққа миалтиқни бурарди. Ит айлана туриб, бирдан отнинг тумшугига ташланди: кўрқиб кетган от ўзини бирдан орқага олиб, олдинги оёқларини тикка кўтарди — да, кишнаб юборди, сал бўлмаса Нормат эгардан учиб кетаёзди.

— Олапар... Тўрткўз... ким бор?!.. — деди у жонҳолатда итнинг номини топишга ҳаракат қилиб. — Кўр бўлгур, жим бўл!..

Пастаккина уйнинг эшиги очилиб, бир кишининг қораси кўринди. Изидан хирагина фонус чиқди. Уй агаси фонусни бўйи баробар кўтариб:

— Ким у? — деб сўради ингичка товулда.

Нормат итнинг ўзини жойидан қимирлатмай қўйганидан боши қотиб турар эди, товушни эшитиб, хурсанд бўлди:

— Қариндош, итингизни чақириб олинг, тоза овора қилди — ку.

Ит эса эгасининг товушини эшитиши билан дадилланиб, қайта ҳужумга ўтган, отни айланиб баттар ҳура бошлаган эди.

— Сиртлон, маҳ — маҳ, тур жойингга бор. Ҳе, ўл, бор!..

Ит думини ликиллатиб бир — икки ҳурди — да, отга йўл берди, боғ деворнинг бир четига бориб, кузатиб турди.

— Меҳмон керак эмасми? — сўради Нормат енгил тортиб, эшикнинг олдидаги супада отдан тушар экан, фонус кўтарган кишининг сийрак соқол, ориққина киши эканини кўрди.

— Қайси ўзбек меҳмонни қувлабдики, биз қувласак, — деди қувноқ ва мулойим товушда фонус кўтарган киши. — Қани, отингизни беринг, сиз ичкарига кираверинг... Эшмат! — деб чақирди ичкарига қараб. — Қани чиқ, меҳмонни уйга бошла... — уй эгаси фонусни чап қўлда кўтариб, отни боғнинг этагида қорайиб кўринаётган молхона тарафга етаклаб кетди. Ичкаридан чиққан ўн бир яшарлардаги бола аввал унга ҳайрон бўлиб қараб турди — да, сўнг уялинқираб салом берди ва Норматни уйга бошлади. Уй айвонсиз, биринчи эшикдан даҳлизга кирилар, даҳлизнинг икки томонида икки эшиги бор эди. Бола даҳлизда катта, ичи кигиз этигини ечди — да, Норматнинг оёғига бир қараб, ўнг томондаги эшикни итарди. Нормат ясама оёғидаги этигини зўрға ечиб, ичкарига, торгина, лекин шифти баланд, кираверишига тунука печка ўрнатилган хонага кирди. Хонада иккита бола ва бир қиз бор эди: болалар саккиз ва беш ёшларда, қиз эса ўн учлар атрофида эди. Болаларнинг каттаси билан қиз печка олдида, беш ёшлардагиси эса уйнинг ўртасида катта ёғоч косага қатиқ солиб, ичиб ўтирарди. Қиз билан бола Нормат кириши билан печка атрофини унга бўшатиб беришди. Нормат олдига қатиқ қўйиб ўтирган болага кўз қисди ва бесўнақай ҳолатда ясама оёғини сал эгиб, печка олдидаги пўстакка чўқди. Бола қатиқни оёқларининг орасига олиб, ёғоч қошиқда ҳўриллатиб ичди — да, Норматта бир қараб, уни обдан кўздан кечиргач,

яна қатигини ича бошлади. Қизил бахмал дўппи кийган, озгингина қиз шарақлаб қайнаган қумғонни печка устидан олар экан, Норматнинг оёғига ажабланиб қаради, сўнг уялиб кўзларини олиб қочди.

Хонанинг тўрига кўрпа — ёстиқ тахланган, яккаю ягона деразага аёл кишининг чопони илиниб, совуқдан тўсилган, кўрпа тахмони олдида катта ёғоч сандиқ турар, сандиқ юзидаги расмларни бола чизгани ўхшовсизроқ гулларидан кўриниб турар, унга катта қулф осилган, деворларга кашталар илиб ташланган, ерга кигиз устидан наматлар тўшалган, қатиқ ичиб ўтирган боланинг олдида кири чиқиб кетган дастурхон ёзилган эди. Печка устида қоп — қора идишда ёвғон қайнар, ёвғонга қурт солинган бўлса керак, ҳиди хонани туттанди. Печка олдидаги чолма`ни (қотирилган тезак) айтмаса, хона анча шинам ва тоза эди.

— Адашиб қолдингизми? — сўради ундан боядан бери оёғидан кўз узмай ўтирган, отаси "Эшмат" деб чақирган бола.

— Қаердан — билдинг?

— Бу ерларда кўп адашишади, — деди бола катта одамлардек. — Бошчорбоғ бозоридан қайтаётганлар адашиб, бизнинг қишлоққа келиб қолишади. Сизни итимиз қандай ўтказиб юборди. У ҳаётдан берига ҳеч кимни ўтказмайди...

— Билмай қолган бўлса керак, — деди Нормат. — Боғта кирганимда кўриб қолди.

— Итимиз бўри тутди, — деди боядан бери Норматдан чўчиётгандай бегонасираб ўтирган саккиз ёшлардаги, отасидек сарғиш бола.

— Бўрини итимиз тутгани йўқ, — деди Эшмат унга "жим ўтир" дегандай қараб. — Бўрининг ўзи музлаб қопти. Кимдир оёғидан отган экан. Қишлоғимизгача судралиб келибди.

— Итларинг зўр экан — да, — деди Нормат Эшматнинг гапига эътибор ҳам бермай сариқ болага қараб. Боланинг қаеридир Холматни эслатарди. Нормат болаларини эслаб юраги орзиқди. — Ит сеникими?

Бола Эшматта бир қараб олди — да:

— Ҳа, — деди ишончсизроқ қилиб, яна Эшматта қаради.

— Алдаяпти, алдаяпти! — деди Эшмат. — Ит меники, мен уни ўзим йўлдан топиб олган эдим.

— Э, чатоқ — ку, — деди Нормат саргимтир болага қараб.
— Сенинг ҳеч нарсанг йўқ, шекилли?

Бола хафа бўлгандай, бошини эгди — ю, хўмрайиб олди.

— Тойхори бор, — деди унинг ўрнига Эшмат. — Отам шу йил олиб берди.

— Зўракан тойхоринг бўлса, — деди Нормат, қитмирлик билан боланинг кўнглини кўтариб. — Ҳангими?..

— Урғочи, урғочи! — Чийиллади Эшмат қикирлаб кулиб.

— Урғочи бўлса янаям зўр, — деди Нормат Эшматга кўз қисиб. Сарғиш бола икковига хавфсираб қаради. — Йигиттики урғочи бўлиши керак...

Эшмат кулиб юборди. Унинг кулгиси беғубор ва самимий эди. Бу самимийлик Норматнинг ҳам қалбига ўтди. У ҳам сўнгги ойларда биринчи марта яйраб жилмайиб қўйди.

Озғингина қиз ўртага чойни келтириб, суви қочган иккита нон қўйгач, эшикдан фонус кўтариб уй эгаси кириб келди. Тутаб турган қорачироқ нурида Нормат унинг ўрта бўй, сийрак соқол, қирқларга яқинлашиб қолган киши эканини кўрди.

— Э... меҳмон — ей, шуни айтади — да, чақирилмаган меҳмон азиз, деб! — деди у фонуснинг пилигини пасайтириб бир чеккага қўяр экан. — Буни қаранг, бутун ўзимдан — ўзим оқ шўрва қил, деб тайинлагандим. Қадамнингиз хосиятли экан...

Уй эгаси кир чопонини ечиб, печка устидаги қозикқа илиб қўйди ва Норматни дастурхонга таклиф қилди.

— Хўш, меҳмон, йўл бўлсин, асли қаерликсиз? — деб сўради у ўтиришгач.

Нормат қаерлик эканини айтди.

— Қариндош эканмиз — да, — деди уй эгаси, унга мулоийм кўз ташлаб. — Шуни айтадилар — да, билмасдан учратмас, деб. Биз ҳам илгарилар Кўкабулоқда ўтирардик. Қани, қизим, келтир — чи овқатингни. Меҳмон, кимлардан бўласиз?

— Мамат мерганнинг ўғлиман.

— Ўтроқи Мамат мерганнингми?

— Ҳа.

— Кўрмаганман — у, лекин зап одам ўттан дейишади. Қани, овқатдан олинг, қурутни ўзим қўлим билан қилганман.

Овқатдан кейин болалар печка атрофига ўтиб ухлаб қолишди. Нормат уй эгаси ўзи билан тўрга, юк тахмонининг олдига жой солди. Уй эгаси анча сариштали одам экан. Тиниб — тинчимаслиги, кўнгли очиқлиги озгин, чавандоз юзиданоқ билиниб турарди. Гапирганда доимо бировнинг кўнглига озор беришдан қўрққандек мулойим ва юмшоқ қилиб гапирарди. Унинг ҳаракатидан, гапларидан одам ажратмаслик, бегонасирамаслик одати борлиги билиниб турарди. Кўринишидан куйинчак одамга ўхшарди.

— Боя янгам кўринмайди деб сўрадингиз, — деди ёттанларида уй эгаси. — Янгангиз бечора қазо қилдилар. Бир йилдан ошди .. ўзини еб қўйди бечора. Номусига чидай олмади... қайғу олиб кетди... Ҳаммасига мана шу лаънати уруш сабабчи. Сиз оёқдан ажраб қайтибсиз, одамларга кўрингани уяляпман, деяпсиз, уруш нималар қилмади? Унинг келтирган кулфатини санаб бўладими! Мана, ўзингиз айтинг, биз деҳқонларнинг одам ўлдириш тушимизга кирибдими?! Мажбур қилдиришди — ўлдирдик! Ҳозир ўлдирган одамларим тушимдаям тинч қўймайди. Кечаси билан бўғиб чиқади. Ҳали айтдим, асли Кўкабулоқданмиз, деб. Агар Мулла Турди деганни эшитган бўлсангиз, ўша кишининг жиянимая, етим ўстанмиз.

— Мулла Турдининг?! — ажабланди Нормат. — Унда бизга ҳам жиян бўларкансиз — да. Сизни Кўкабулоқда кўрмаган эканман.

— Очарчилик йилларида бу ерларга келиб қолгандик. Кўкабулоққа фақат меҳмон бўлиб борганман. Аввал чўпон, кейин қишлоқ шўросида аравакаш бўлдим.

— Буни қаранг, сизни ҳеч тўйларда ҳам кўрмаган эканман. Айтгандай, бу қўлингиз урушдан майиб бўлганми?

Мезбон бош чайқади. У гапдон ва негадир, ичидагини биратўла айтгиси келаётган одамга ўхшарди. Бу Норматта зриш туюлди. Лекин мезбон ичида гап ётмайдиган оқкўнгли эди. Нормат буни сезиб, жилмайиб қўйди. Бунақа одамлар билан зерикмайсан. Ҳаммасини ўзлари айтиб беради.

— Тўққиз йил арава ҳайдадим. Деҳқонобод, Шаҳрисабз, Китоб йўллари менга беш қўлдай таниш... Уруш бошланар йили нима бўлди — ю, Лангарота довонидан арава ағдарилиб, беш қоп буғдой дарёга тушиб кетди. Дарё қутурган пайт

эди, ҳеч нарса қилолмадим. Бориб раисга айтдим. У менга дўқ урди. Қаматаман деди, ўша беш қоп буғдойни бўйнимга юклади. Ўзингиз ўйланг, ўзим аравакаш бўлсам, беш қоп буғдойни кимдан оламан? Мени роса тергашди, идорама — идора судрашди. Кейин тўсатдан уруш бошланиб қолди — ю, мени урушга жўнатиб юборишди. Орқамда янгангиз тўрт боласи билан чирқиллаб қолаверди. Уч йил уруш кездим. Қанча одам ўдирдим, билмайман, санаб ўтирадиган пайт эмасди. Охири ўзимни ҳам ярадор қилишди. Чап қўлим ишламай қолди. Дўхтирлар, аста — секин ишлаб кетади, деб уйга жавоб беришди.

Мезбон негадир хомуш бўлиб қолди ва уфлаб қўйди.

—Янга урушдалигингизда қазо қилибдими, — сўради Нормат унинг хомуш бўлиб қолганидан таъсирланиб.

Мезбон бош чайқади. Кейин яна ўша очиқ — сочиқлигига қайтиб, уфлаганча гапини давом эттирди.

—Уйдан уч йилдан бери хат олганим йўқ денг, савод йўқ эди. Уйга келсам, нимани кўрдим денг, ҳувиллаб ётган уйимни! Ҳеч ким йўқ. Қўшнилардан сўрасам, сени ўлди деб эшитдик, оғирчилик хотинингни эзиб қўйди. Ноилож бир ҳисобчига тегиб кетди, дейишди. Роса газабим қайнади. Хотинимди бориб ўлдирмоқчи бўлдим ҳам. Э, бор — э, деб ўрус шаҳарларига қайтиб кетмоқчи ҳам бўлдим. Лекин кўнглим бўлмади. Хотинимни — ку, кўрарга кўзим йўқ, ахир у мени шарманда қилди — да, аммо болаларим ҳеч хаёлимдан кетмади. Кечалари тушларимга кириб чиқади. Айниқса, кенжам!.. Мен кетаётганда энди «атта — атта» дейишни ўрганган эди. Ухласам ҳам уни кўраман, юрсам ҳам. Тушимда ҳам у «атта — атта» деётгандай бўлади. Охири бўлмади. «Маллабой, сен шунча қонни ким учун кечдинг, хотининг учунми ёки болаларинг учунми, хотинингга ўчакишиб болаларингни тирик етим қилмоқчимисан, ўргилдим, сендай номусли одамдан», деб ўйладим — у, шартта Ёнғоқлига жўнадим. Идорага кириб, раисга шундай — шундай, ҳисобчинг менинг хотинимди йўлдан уриб, уйига келтириб олибди, агар яхшилиқча кўнса кўнсин, бўлмаса военкоматга бориб айтаман, дедим. Раис қўрқиб кетди. Мени ҳисобчининг уйига ўзи бошлаб борди. Ўша ерда

хотинимни кўрдим: бечора, озиб — тўзиб, бир ҳолатда бўл қопти, устида ўчоқ кўйлақ, касалманд, зўрға оёқда юрибди. Ҳисобчи уни иккинчи хотин қилиб олган экан. Мени кўриб, серрайиб қолди: арвойимни кўрдим, деб ўйлаган экан. Қизим ҳам молхонада экан, мени кўра солиб югуриб келди. «Отажон, отажон», дея бўйнимга ўзини ташлади. Уйдан Эшмат улим ҳам югуриб чиқди. У ҳам кела солиб, менга ўзини отди. Уларнинг қувонганини кўриб, хотинимга бўлган ғазабим ҳам ўз — ўзидан ўчиб қолди. Фақат икки улим товўқхонанинг олдида менга ҳайрон бўлиб қараб турарди. Ҳисобчига бир нарса демай, болаларимни олдим, хотинимнинг қўлидан етаклаб жўнадим. Югуриб чиққан ҳисобчи нимадир деди, мен эшитмадим, эшитиш ҳолатида эмасдим. Раис уни уришиб берди. Шундай қилиб, хотинимни, болаларимни уйга қайтариб келдим. Хотиним бечора кўп йиғлади, кўп азоб чекди. Доим: «Уйингизнинг чироғини ўчирдим», деб йиғларди. Мен бирон марта ҳам айбини юзига солмадим. Аввал қандай бўлсам, ўзимни шундай тутдим. Болаларим қайтиб келиб бағрим тўлди, кўнглимдан дардлар ариди. Улар менга ҳаёт берди. Мен энди шулар учун яшашим кераклигини тушундим. Ўзингиз ўйланг, биздан бу дунёда нима қолади? Шулар — да! Буларнинг олдида ҳар қандай гуноҳини кечирса бўлади, қолган ҳамма нарса ўткинчи. Хотиним олти ой ҳам бирга яшамади. Ўтган қишда ётиб қолди — ю, қайтиб турмади. Бундай ўйлаб қарасангиз, уларгаям қийин бўлган: нима бўлсаям худонинг ожизлари — да, уруш уларниям шундай қилишга мажбур қилган. Биз эркаклар бир оз шошиб ҳукм чиқарамиз. Мен ҳозир хотинимнинг ўлимига мен сабабчи бўлдим, деб ўйлайман. Агар мен кенг феъл бўлиб, унинг кўнглига шубҳа солмаганимда, у тузалиб кетармиди? Энди ўз ёғимга ўзим қовриламан. Яхшиям болаларим бор. Бўлмаса аллақачон бу ерлардан бош олиб кетган бўлардим. Энди мана шу саккиз жуфт қорақўзни бировнинг қўлига қаратмай ўстирсам, шу менинг умрим, деб ўйлайман...

Уй эгаси жим бўлди. Кейин ўрnidан туриб ташқарига чиқиб кетди. Нормат бу одамнинг гапларидан кейин бирдан ўзидан уялди. Маллабой унга шунча кунлар иккиланиб

юрган ва юрагини тирмаётган саволларга худди унинг келишини билгандай, ўзининг тақдири билан бирпасда жавоб топиб берган эди.

Маллабой қайтиб кирди. Нормат у билан ортиқ гаплашгиси йўқ эди. Агар яна гаплашса, ўзининг нималаридир фош бўлиб қолишидан қўрқиб, кўзларини юмиб ётди. Маллабой уни ухлаган деб ўйлаб, устига чопонини олди — да, пишшилаганча дам у ёққа, дам бу ёққа ўтирилиб ётди.

Нормат кўз юмиб, унинг қийналиб нафас олишини эшитиб турарди.. Ўзининг ҳам уйқуси келмади, ўзиникига ўхшаб кетадиган бу одамнинг қисматида негадир у ўз тақдирини кўрди. Бу ўхшаш туйғу болаларни кўргандаёқ бошланган, энди кўксини ловиллатиб куйдирмоқда эди. Маллабойнинг ўзидек содда, кўримсиз, мулойим ҳукми унинг баландпарвоз хаёлларини парчалаб ташлаганди. Бу ҳукм гарчи бошқа бир пайтда қарор топган таомил мезонига мувофиқ келмаса — да, шу тобда адолатли ва инсонпарвар эди. Ана шу инсонпарварлиги Норматнинг шу вақтгача сиғиниб келган номус, орият, шаън ва гурур деган тушунчалардан устунроқ эди.

Эртасига Маллабой билан хайрлашмай ҳам тонг қоронғисида чиқиб кетди. Қишлоққа қайтди — ю, мартнинг адоғигача овга чиқмади.

Ўн беш кунлар ўтгандан кейин кечга яқин Бийди момоникига ўзи кириб борди. У ҳаммасини ўйлаб, тарозута солиб кўрган ва қатъий қарорга келган эди. Унинг азиятли ва хаста қалби урушдан олдинги ориятли Нормат полвонни синдириб ташлаган, оддий, уруш кулфатлари эзиб ташлаган, унга таслим бўлган, кўниккан, тақдирига тан берган эди. У мана шу қарорни, мана шу оддий ҳақиқатни тоғу тошлардан аслида ўзи икки ойдан буён излаб юрганини фақат Маллабойнинг гапларидан сўнггина англаган эди.

У кириб борганда Бийди момо бошига эски қора чопонни ташлаб, сарғайиб кетган жунни олдидаги тароқдан ўтказиб олмоқда эди. Кичик келин яланг бош бўлиб олиб, тўрда, олдига кичкина қуроқли бўхчани ёзиб, ичидаги кийимларни тахлаётган эди. У Норматни кўрди — ю дик этиб ўрнидан

турди ва ерда ётган рўмолини олиб, бошига илди, шоша — пиша бўхчани ўрай бошлади.

— Едирдим, ичирдим, — дерди Бийди момо кириб келганга ҳам эътибор бермай, бошини тароқдан кўтармасдан. — Кўзимнинг нури деб ўстирдим, қариганда тепкилаб кўмишади, деб ўйлапман мен бечора, энди эса ҳузурини бегоналар кўрди. Бегона юртларда ўлиб кетди. Одамларникидай ҳеч қурса биттасиям тирик қолмади. Бошимни азаддан ўзи шўр қилиб яратган экан... Кетсанг, бор кетавер. Сени ушлаб турганим йўқ, сизлар ўзи шундайсизлар, бировнинг бошига кўргулик тушса, дарров қўшилиб тепкилайсизлар... Бор, тезроқ жўна... Ҳамма лаш — лушларингниям опкет, ҳаммасини кўтариб жўна...

— Амма, — деди кичкина келин, Норматга бир қараб, ҳижолат бўлгандай. — Бўлди энди...

— Нимаси бўлди! — Жағ — жағлади унга қараб Бийди момо. — Тўғри гап ёқмайди — да, эринг ўлган бўлса, гуноҳкор менми?.. Нега менга зарда қиласан... Ё сенам биронтани топдингми? Топган бўлсанг бор, кетавер, мени шарманда қилмасдан кет, қорангниям кўрмайин.

— Амма, — деди яна ҳижолатли қилиб кичик келин, Норматга яна бир қаради — ю, дув қизариб, юзларини яшириб, йиғлаб юборди.

— Яна йиғлашинг нимаси, йиғлаб кўнглимни бўшатаман деяпсанми?! Овора бўлма, ўзи тош бўп кетган бу юрак. — Бийди момо шахд билан жунни тароқдан ўтказар экан, қўллари қалтираб тароққа бармоғини уриб олди. — Ҳе, сағано қол, сенам, тароқ бўлмай! — деди қонаган бармоғига титраб — қақшаб жун босар экан, тароқни олиб печканинг орқасига улоқтирди. — Авваласиям пешонам курсин, бўлмаса куним шуларга қолармиди! Келиб — келиб шуларнинг қўлида хор бўлиб ўлиб кетаманми?..

Нормат ноқулай пайтда кириб қолганидан ҳижолат бўлиб йўталди. Бийди момо қонаётган бармоғини сиқиб ушлаб, бошини кўтарди — да, уни кўриб тумшайиб олди. Индамай олдидаги жунларни йиғиштира бошлади.

— Мана, яна биттаси келди, — тўнғиллади у ўзига — ўзи гапираётгандек. — Ҳаммаси бошига ғам тушганда Бийдини эслашади, бошқа вақти эсигаям келмайди.

— Ҳа, амма, — деди Нормат ўзини хурсанд кўрсатиб, орадаги ноқулайликдан чиқиш учун. — Тўнингизди тескари кийиб опсиз, нима бало, жезда'м (почча демоқчи) тушингизга кирдими?..

— Эҳ, аввали ўша Бухор полвон қуриб кетсин. — Жаврай бошлади Бийди момо. — Менга шунча етимчани қолдирди, ўзи жўнади — борди. Энди эса унинг етимлари болалариниям менга қолдириб кетмоқчи... Гўё Бийдининг бутун умрига қора меҳнат ёзилгандай... Сен нима кип туришсан?! — деди пиқ — пиқ йиғлаётган келинига қараб. — Меҳмонга чой — пой қўй, кейин қиласан нозимойишингни.

Кичик келин бурнини тортиб кўзидан ёшини ҳам артмай, тоқчадаги дастурхонни олиб, печканинг олдига ёзди. Сўнг Норматга қайрилиб ҳам қарамай катта, кўкиш, сири кўчган чойнакка печканинг устида шақиллаб қайнаётган қумғонни ағдарди.

— Кўзингни ёшини арт, — деди Бийди момо унга гижиниб қараб. — Ҳозир чойнакка оқиб тушади.

Кичик келин бошини четта бурди — да, яна пиқ — пиқ йиғлай бошлади.

— Менда нима гуноҳ? — деди у йиғлай туриб, аламли товушда. — Тўрт йил кутдим улингизни... Тўрт йил... Одамларга ўхшаб, бир ой ҳам бундай келин бўлиб яшаганим йўқ... Келганимдан бери қора меҳнатдан бошим чиқмайди... Одамлардай ақалли бир ой келин бўлсам ҳам майли эди... Бир ойдим бўлмадим. Пепонам шўрлигидан... Энди қариб, сўлиб қолганимда кимга керак бўламан... ўлдириб бўлди — ку мени бу уй...

— Кўзингга қара, чой тўкиляпти, — деди таҳдид билан Бийди момо унга. — Бўлмаса эрингни беш — олти ой қўйнингда яшириб ёт эди — да, шунда одамлардай эрингинг исига тўярдинг...

Кичик келин чойни дастурхонга келтириб қўйиб, бояги жойига бориб, изиллаб йиғлаб юборди.

— Бўлди, бўлди! — деди қайнонаси жеркиб. — Уйда меҳмондан уялмайди — я бу, тавба!

Нормат этигини ечмай, ясама оёғини сал букиб, пўстакнинг устига ёнбошлади — да, нима деярини билмай, Бийди момо узатган чойни ҳўплай бошлади. Орага яна

жимлик чўқди. Кичик келин ҳамон изиллаб йиғларди. Печканинг орқасида ётган мушук нон исини сезиб ўрнидан туриб керишди, миёвлаб, Норматнинг атрофини айлана бошлади. Бийди момо ўрнидан туриб, юк тахмонига борди ва ниманидир «тир» этиб йиртиб, сўнг қўлига боғлади, қайтиб, Норматнинг қаршисига ўтирди.

— Пиш — э! — деди зарда билан оёғига бориб суйкала — ётган мушукнинг қулоғига уриб.

Мушук тарсаки еган қулоғини бир силкиди — да, Норматнинг оддига ўтиб, унинг оғзига қараб «миёв», деди. Нормат мушукнинг бошини силаган бўлиб, иккита ушоқ олиб бурчакка ташлади. Мушук югуриб бориб, ушоқларнинг бирини оғзига солди. Шарақ этиб очилган эшикка чўчиб қаради — да, хотиржам иккинчи ушоқни чайнай бошлади. Эшикда катта келин кўринди. У сариқ сатин чопони устидан эски, енглари титилиб кетган, бели чилвир билан боғланган эркакча йўл — йўл ятак, балчиққа беланган катта кирза этик кийган, қизғиш рўмолини бошидан сиқиб ўраб олганди. Унинг заиф ва муштдай гавдасига этик жуда хунук кўринар, узоқдан ботқоққа ботиб бораётганга ўхшарди. У эшикни ёпиши билан иссиқ хонага гўнг ҳиди гуш этиб урилди. Ятакка ҳам, унинг юзига ҳам лой теккан, лой совуқдан қизарган юзида худди холдай кўринарди. Норматни кўриб у уялгандай бўлди. Уятчан ва қизарган кўзлари билан Норматта илиқ термилиб қўйди. Унинг юзи озгин, олд тишидан биттаси ярим синган, сочлари палапартиш рўмоличига тиқиб қўйилган эди.

— Молхонани кураб бўлдим, — деди у ўқрайиб қараган қайнонасига изоҳ бергандай. — Шундай шилта бўп келибди, яна бир жойдан чакка томяпти. Бирам совуққи, аёз қаттиқ бўлади, шекилли, ҳалитдан ер музлаб қолди. Қўлим қотиб кетди...

— Сарғилинг турдимми? — деди Бийди момо хўмрайиб.

— Қаерда? Думидан кўтардим, қулоғидан торгдим. Кучим етмади, емиш қанча берса индамай ейди. Кўтарам бўп қопти.

— Ёғли атала қип берса, мадорга кирарди, — деди Бийди момо куйинчак овозда. — Ёғни отлиқ товомайди, биз қаердан топамиз.

— Амма, — деди катта келин қайнонасининг юмшагани — дан хурсанд бўлиб. — Эртага чувоққа чиқарсакмикан, ҳарна

иссиқда... Агар акам уйда бўлса ёрам берарди,— деб Норматта савол назари билан қаради.

— Билганингни қил, — деди Бийди момо.— Битта инак³ ни эплай олмадинглар, энди хуморларингта пишириб енглар. Бир вақглари ўн бешталаб инакка ўзим қарагич эдим, яна осмондай — осмондай оқдулоқ инаклар эди... Э, нимасини айтаман!..

Катта келин қайнонасининг авзойи бузилганини кўриб, этигини ҳам қуритмай:

— Майли, мен ўтин чопайин, — деди — да, катта этигини тўқ — тўқ эткизиб чиқиб кетди.

Кичик келин унинг изидан ижирғаниб қараб қолди.

— Э, худойим — эй! — кўзларини юмиб пичирлади Бийди момо. — Биз сенга нима ёмонлик қилдик, ҳаммасини бизга ташлайсан... Нуқул бизни кўрасан, касофат қилгонларга, ўғриларга, имонсизларга берсанг бўлмайди — ми... худойим!..

Орага ноқулай жимлик чўкди. Нормат айтмоқчи бўп келган гапини энди айтиб бўлмаслигини англаб ўрнидан турди.

— Нега турдинг? — деди Бийди момо унга саволчан қараб. — Ўтир, манавилар бирон ёвгон қилар...

Нормат ўзининг нима учун келганини айтмоқчи эди, бироқ гурури йўл бермади, эшикдан чиқаверишда ўйланиб туриб қолди.

— Менда гапинг борми?! — деб сўради Бийди момо, унинг остонада қаққайиб турганини кўриб.

Нормат Бийди момога қайрилиб қаради ва унинг юзида анча юмшаш аломатини кўриб, секин изига қайтди, тезак солинган тоғорани тўнкариб ясама оёғини кериб ўтирди.

— Ҳа, нима бўлди? — деб сўради Бийди момо ажабсиниб. — Бунча эри урган хотинга ўхшаб шумшайиб олдинг?

Нормат баттар бошини эгди:

— Амма, — деди синиқ овозда бошини кўтармай, — мен... мен уйга қайтсамми, деб эдим... Бўлар иш бўлди... Энди нима фойда... шунга бизни орага тушиб яраштириб қўйсангиз.

— А?! — Бийди момо қулоғига ишонмагандай қайтиб сўради. — Қайтасан?! Ўша бузуқининг олдига — я?! Нима... сини соғиниб қолдингми?.. Орият борми сен — да... Эркакмисан ўзи?! Ёки матоҳингни урушга ташлаб

келдингми?! Ўша бузуқнинг сассиқ думбасини қучоқлаб ётмоқчимисан?!

— Амма! — унга илтижоли тикилди Нормат. — Мен болаларимни тирик етим бўп қолишини истамайман... Ўша ёқлардан ҳам шу қора кўзларди деб қайтдим. Энди уларнинг хор бўлиб юришини истамайман. Қўйинг эски гапларни. Келинингиз адашган бўлса ўзидан кўрсин! Худодан топсин... бироқ болаларда нима айб?! Кеча Ҳожар Хуррам чолнинг хотинидан қатиқ тиланиб юрибди, кўриб юрагим эзилиб кетди. Ҳамма уларга худди етимга қарагандай қарайди, худди отаси ўлган — дай, амма! — Нормат йиғламсираб кўзидаги ёшни зўрга ютди. — Мен уларни чирқиллатиб қўя олмайман... Нима бўлса бўлди, худодан кўрдим.

— Тўғриси айтивермайсанми, Нормат. — Унга бирдан жағиллаб ёпишди Бийди момо. — Хотинсирадим, деявер — майсанми?! Тўғриси айт, нозимойим, хотинсирадингми, а? Мана сенга хотин! — Бийди момо ирғиб ўрнидан туриб, кичик келиннинг олдига бориб сочидан судраб келди. — Мана хотин... Бу эрсираган, сен хотинсираган, оллаҳу акбар... боринглар, икковинг эр — хотинсизлар, олиб бор, бор!.. Нега анграяпсан, мени ҳазиллашяпти деяпсанми?! Отанг бечора сенинг шу гапингни эшиттандами, ўзини зовдан (қоядан демоқчи) тапшларди... Болаларим, дейсан... бузуқнинг боласи бузуқ бўлади, бошқа гур бўладими?! Сени обигар (сарсон қилади демоқчи) қип ўлдиради... Хотин мана, Мулла Соқини ҳозир айтиб келиб, никоҳлатиб қўяман...

— Амма! — бақириб юборди Нормат гарангсиб ўрнидан турар экан. — Мени... мени нима деб ўйлаяпсиз, мен ахир бу... амма, эсингизди йиғинг!..

Нормат довдираб қолди. У Бийди момонинг аччиғи бунчалар оловтоб бўлиб турганини билмай, уни ёқиб юборган эди. Кичик келин ўзини қайнонасининг қўлидан бўшатиб, ўтирган ерида орқага тислана — тислана, бир Норматга, бир Бийди момога илинж билан қараб, йиғлаб юборди.

— Ҳа! — бор овози билан шанғиллади Бийди момо. — Мен шундай ўйладим. Бузуқни қучоқлагунча, буни қучоқлаш савоб бўлади... Шарманда эркак бўлгандан хотинбоз бўлган минг марта яхши!!!

Бийди момо ақлдан озгандек депсиниб, ерга муштлади, унинг юзи кўкариб, кўзи намиққан, оғзидан тупук сачрай бошлаганди. Унга шу тобда қараш қўрқинчли эди. Юзидаги ажинларгача қизариб, дириллаб кетди,

— Мен бари бир уйга қайтаман, — деди Нормат унга ўчакишгандай қилиб. — Болаларимни бировларга хор қип қўймайман...

— Жўна! — Бақирди Бийди момо. — Ҳозироқ жўна. Ҳозироқ бориб харом путини яла... Сен бугун борсанг, у эртага ўйнашни уйингга киритиб, сени қоровул қип қўяди... у ўйнаши билан остинма — устин бўв ётганда сен тешиқдан қараб, қўлингди сўриб ўтирасан...

Норматнинг миясига бирдан лоп этиб қон урилди. Ўзининг шунчалик ҳақоратланаётгани дафъатан эсига тушгандай ёноқлари қалтирай бошлади.

— Бас қилинг! — ўқирди у ёввойи овозда таҳдид билан Бийди момога яқинлашаркан. — Мендан нима истайсиз?! Ўлишимними?! Агар шуйтиб яна бир гапирсангиз...

— Ур! — Бақирди Бийди момо унга кўкрагини тутиб. — Ур, агар кучинг менга етган бўлса ур!.. Одамлар хотинининг аламини аммасидан опти десин. Ур, нега қараб турибсан?!.

Нормат бирдан ўзига келди — ю, уялиб кетди. Шартта бурилиб, эшикни шарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

— Бор ўша бузуқнинг олдига! — Изидан бақирди Бийди момо. — Менинг кейин номимниям тутма. Бор, бобола — рингнинг арвайи урсин сени... Илоё, хотининг билан қўшмозор бўл..

Нормат ташқарига чиқиб, совуқ изғириндан энтикиб кетди. Қишлоққа кеч тушган, аёзли тун бошланган эди. Қоп — қора осмон қозонида юлдузлар қайнар, кунботар тараф қонли шафаққа беланган, қорли чўққилар ухлаб ётган оппоқ итларга ўхшаб гира — шира кўзга ташлапарди.

XV

Ҳамал ойининг бошларида кунлар илиб кетди. Нормат бу йил экин экадиган жойни буталардан тозалаш учун қотнинг устига чиқди. Қотвинг устида ҳам қор эрий бошлаган, кўпдан бери ҳайдалмаган ер ҳаприқиб, қорни

ютоқар, ундан ер ҳиди бор ҳовур кўтарилаётган эди. Ер ўз одамларини, ўз эгаларини кутиб, келинчақдек ястаниб ётарди. Норматнинг қалбида деҳқончилик туйғуси жўш урди. “Ҳе — е — е — е...” — бақиргиси келди... Чўлоқланиб югурди, ерни харислик ва ташналик билан бағирлади, тупроқларни кўзига сурди, ўпди. Нормат кўзларини йириб, суқ билан ҳовур кўтарилаётган қорга, узоқ — узоқларга термулди. Куйиш бошида турар, оёқ остидаги қор аста сизиб эрир, илиқ ва енгил эсаётган шабада баҳор кунлари бошланганидан дарак бериб, мунғайиб қолган зиркнинг шоҳларини силаб ўтарди. Нормат юрагидаги ҳислар қайтадан тирила бошлаганини, ўзида яратиш қуввати пайдо бўлаётганини сездди. Бу — ўша афсонадаги Ер одамларидан, бобоси Бойхундан қолган Ерга бўлган Муҳаббат эканини оғриқ ва роҳат билан туйди. Унинг кулфат, азоб, изтироб, қўрқув, шубҳа ва иккиланиш эзиб ташлаган қалбида умид уйғона бошлади...

...Яна баҳор келади. Олам баҳорнинг шавқига тўлади. Қирларда худди олдингидек уруш билан иши йўқ, урушдан қўрқмайдиган лолалар очилади. Ер пишади. Ер етилади. Қир — адирларни чигирткалар чириллаши уйғотади... ухлатади. Қоп — қора бўлиб етилган мана шу ерни қўши билан бир хиши ҳайдаётган бўлади. Омочнинг босқонини ушлаганча, бир қўлида гаврон билан ҳўкизларини ҳайдайди: «Ҳая — ҳуйт, ҳая — ҳуйт!..» Унинг пешонасидан, бўйинларидан сизилиб тер оқади. Тердан кўйлаклари ҳўл бўлиб кетади. Лекин у завқ билан, бахт билан ҳайдайверади... Унинг эгнидан чиқаётган ҳовур билан ердан кўтарилаётган ҳовур қўшилиб, узоққа, қўш томон ҳаволайди. У эса завқ билан қўшиқ айтиб, қўш ҳайдайди. У юрагида, баданида занглаб қолган уруш хотираларини, жароҳатларини тер билан юваётган, ўзини поклаётган Нормат полвон бўлади...

...Яна баҳор келади...

Нормат кўксидаги туйғулар олдида ожиз қолди. Уларни порлаб турган кўзлари орқали кўйиб юборди. Улар соғинган, тириклик ва ҳаёт барқ ураётган, буғ кўтарилаётган кенг далага худди бир тўда болалар каби қувноқ қийқириб югургилаб кетишди. Нормат улкан калтакесакка ўхшаш тош соясида эримай қолган қордан

ховучлаб олиб, юзларига, куксига ишқади, завқланиб кулди. Авваллари англамаган ва тўймаган ҳисни у тўрт йиллик урушда кўрган шунча азобларидан сўнг оёғи остидаги, уни, унга ўхшаш миллионларча ўз қўшчиларини кутиб ҳансираётган дунёдаги ҳамма нарсалардан муқаддас бўлган, унинг аждодлари бир умр қидириб ўтган — урушсиз юртни кўрди..

..Нормат қотнинг устидан тўғри Читта чиқиб кетди. У Оқбўта оқсоқолдан насияга битта ҳўкиз сотиб олмоқчи эди. У ерда эски чавандоз ошналари билан валақлашиб қолиб, жуда кеч қайтди.

На қиш, на баҳор ҳисобланган илимилиқ кеча гузал ва мафтункор эди. Қуёш ботиб кетган тарафда қирмизи бўлиб из қолган. Бу қирмизилик шу даражада ҳарир эди — ки, худди осмон деразасига биров атайлаб қизғиш шоҳи парда илиб қўйгандай. Тун зим — зиё, осмон юлдузли эди. Қаердадир безовта бўлиб каклик сайрарди. Узоқ тоғ орти қишлоқлардан итларнинг вовиллашлари эшитиларди. Нормат Қоратўшни секин ҳайдаб, тунга қулоқ солиб борар, елкасига оғирлик қилаётган милтигини дам у, дам буёғига олиб қўярди. Тунда қандайдир жимирлаш товуши эшитилгандай бўларди. Бу эриётган қорнинг шарпаси эди. Қоратўш туёгининг садоси тошлардан акс олиб қайтар, от гоҳ — гоҳ қулогини олдинга динг қилиб, бир пишқирарди — да, яна йўлида давом этарди. Нормат тун қўйнида гайришуурий ҳисга берилганди: унинг қўшиқ айтгиси келарди.

—И — и — им — и — и — и..Ҳи — и — им — ҳи — ҳим — им, — хиргойи қиларди у. Унинг ҳозир бутун вужудини қувонч қамраган бўлса ҳам, хиргойиси гамгин ва мўнгли эди. Хиргойиси думбиранинг нагоҳ чертилиб кетган торига ўхшарди. Унинг хиргойисига сўз йўқ, гамгин, гуссали оҳанг тараларди. Юраги унга ер, баҳор ва ҳаёт ҳақида сўйлаб бермоқда эди.

У қишлоққа ярим кечаси кириб борди. Қишлоқда уни биринчи бўлиб Ўрин чўпоннинг ити кутиб олди. Қишлоққа кириб келаётган шарпани сезиши билан ит қаттиқ ҳуриб, югуриб келди. Изидан бир қанча итлар қўшилиб ҳура бошлади. Ўрин чўпоннинг каттакон, сарғиш ити ириллаганча

Қоратўшнинг йўлини тўсди. Бироқ қари от бунақа йўлтўсарларни кўп кўргани ва итни танигани учун йўлида бепарво давом этди. Шундан кейин бир гала ит отнинг орқасидан ҳура бошлашди.

—Тир — р... — Нормат узангидан тишлаган сарғиш итдан кўрқиб кетди.

—Саритой, ҳе, энанг ўлгўр, танимаяпсанми!.. Саритой..

Саритой ўзининг отини эшитиб, узангини қўйиб юборди — ю, лекин орқага тисарилиб ҳура бошлади.

—Саритой... Саритой.. бас қил, нима, кўзинг кўрми!...

Саритой отлиқ ўзларининг одами эканига ишонди шекилли, орқада қолиб, яна бир — икки бор ҳуриб қўйди. Унинг тинганини кўрган бошқа итлар ҳам орқада қолишди.

Нормат Ўрин чўвоннинг ҳаётидан ўтиши билан уйнинг чироғи ёниб турганини кўриб ҳайрон бўлди. Қортушни Бийди момонинг отхонаси эшигига боғлаб, кўнгли бир нарсани сезгандай, отни ялонғочламай ҳам уй томон юрди. Назарида уйнинг эшиги очиқдек, ичкарида кимдир ўтиргандай туюлди — ю, ажабланиши баттар ошди. Катта — катта қадам ташлаб айвонгача борди ва уй ичида сочлари ёйилиб кетган, эгнига узун чопон кийган кампирнинг чироқ олдида ўтирганини кўриб кўрқиб кетди. Кампирнинг пичирлаётгани айвончага эшитилиб турар эди. Нормат эшиккача борди — ю, кампирнинг Бийди момо эканини кўриб, турган жойида қотиб қолди.

—Худоё балолардан қишлоғимизни ўзинг халос қил, бузуқиларди тезроқ қора ерга торт, одамларди меҳри оқибатли қил, имонсизлардинг жазосини ўзинг бер..алҳамдуллоҳи раббил оламин, бирраҳматика дарҳамар раҳими.. вал..амин қасд қиғонлар паст бўлсин, қирғин опкеганлар қирғиндан ҳалок бўлсин!..

Нормат шошиб қолди. Бу оддий намозга ўхшамасди. Бийди момонинг кўриниши бир ҳолатда эди.

—Амма! — бақириб юборди Нормат елкасидан милтиқни қўлига оларкан чўчинқираб. — Бу нима қилиқ?

Бийди момо чўчиб тушди — ю, ранги гезариб унга қаради. Сўнг шошиб ердаги оқ гарди рўмоли билан желагини бошига олиб, Норматта чақчайиб тикилди.

—Сизга нима бўлди, амма?! — деб суради Нормат яна чинқириб. — Совмисиз?!

Бийди момо Норматнинг гапларига жавоб бермасдан, чироқнинг қаршисида туриб олди. Нормат ўша кунги жанжалдан кейин яна аммасига мазах бўлгиси, захар гапларни эшитгиси келмай, унга кўриниш бермай юрганди. У ҳозир, аммасини яна келинлари билан жанжаллашиб қолдими, деган фикрга борди.

—Худоё ўзинг кечир, — деди Бийди момо ўзига гапиргандай, кўзларини юмиб олиб. — Ҳаммамиз ожиз бандамиз, ўзинг бизларди кечир. — Юзига фотиҳа тортиб, кўзларини очди. Яна мазах қилаётгандай юзларини бужмайтирди. — Сени кутиб ўтирибман... Хотинжонингни ўйнаши келди... Сен яна уни қучоқламоқчи бўласан. Гўё ҳаммасини мен ўйлаб топгандай, бузигингдики яна қичиб қопти... Индамай сенинг очиқ эшитинга кириб кетди...

Бу гапларни у худди Норматнинг устидан кулаётгандай, ярим тантана, ярим масхара билан айтди. Нормат қўлидаги милтиқни сиқиб ушларкан, тўсатдан пайдо бўлган бу хабардан қалқиб кетиб:

— Ёлгон?!—деб вишиллади. Унинг кўзлари каттариб, юзига қон қўпчиди. Юрагида тоғдаги туйғулардан асар ҳам қолмай, ўрнини оғриқ, жуда улкан оғриқ эгаллади.

— Ёлгон?!— деди Бийди момо кўзлари олайиб, бирдан кулиб юборди.—Ха — ха — ха... ёлго — о — он!.. Ҳали мен ёлгончи бўп қолиб, хотининг тоза бўп қолдими? Ҳа — ҳа, бор, ўзинг кўр... ёлгон бўлса... бор... ўша бузуқингни... яна ўйнаши билан қандай топишиб олганини кўр. Ҳозир ўйнаши хотинжонингни иштонини ечиб бўлди... Ҳа — ҳа, ҳа... авваласи қилиғини қип ҳам бўлгандир... Мен роса етмиш уч кун пойладим. Йўлини пойладим. Барибир келишини билардим... ҳар куни пойладим... Совуқларда музлаб бўлсаям пойладим. Ниҳоят, шубҳам тўғри чиқди. Биласанми, у ким... Айтмайман!.. Ўзинг бориб кўр... агар эркак бўлсанг ўлдир икковиниям... чавақлаб ташла! Болаламай йўқот... кўкрагингда озгина эркаклик ғурури бўлса, ўлдир!

— Ўлдираман! — Ўкирди Нормат, Бийди момонинг ёқасидан шапла ушлаб олиб бўға бошлади. — Қари шайтон... ўлдираман!..

— Менга дўқ қилганинг — ча бориб хотинингди этагини ёп! — Хириллаб шанғиллай бошлади Бийди момо. — Ўша хотининг қишлоққа касофат келтирди. Ҳамма балога у сабабчи. Агар шу ҳолатда қўйса, яқинда бутун қишлоқни ер тортиб кетади.

— Ёлгон! — Нормат куч билан Бийди момонинг оғзини ёпиб ўшқирди. Бирдан миясида оғриқ туриб, терлай бошлади. — Агар шу мартаям ўшак сурган бўлсанг, келиб сен ялмоғизни отаман!..

Бийди момони итариб ташлаб, талланглаб чиқиб кетди. Бийди момо зарб билан бориб деворга урилди йиқилиб тушди. У ётган ерида гурс — гурс этиб ташланаётган икки хил қадам товушини эшитиб ётаркан, жонҳолатда бошини кўтариб, эшикка қараб бақирди:

— Ўлди, ўлди уларни, уруғини йўқот бу дунёдан! Сўнг келиб, мени от, майли... мен бечора... бир қаровсиз кампирни от, майлига... Оҳу — уҳу — у ҳу! — Йўталиб, йиғлаб юборди — да, мадорсизланиб, ўмгани билан гиламнинг устига ётиб қолди.

Анча вақтдан кейин қалтироғи босилгач, ниманидир эслагандай ирғиб урнидан турди — да, яланғош ҳолатда: «Вой, ўлай, ўлдириб қўяди бу аҳмоқ чўлоқ», деган — ча Норматнинг изидан югуриб кетди. У довдираб чопар, кўзи ҳеч нарсага кўрмасди. У фақат тезроқ юришини ўйларди. Бироқ ўзининг ҳаётидан чиқаверишдаги тошга қоқилиб, кўкраги билан йиқилиб тушди — ю, боши тошга тегди, кўзидан ўт чақнади, бошини икки қўли билан қисиб ушлаган ҳолда ҳушидан кетди.

XVI

Анзират болаларини ухлатиб, печка ёқди. Катта пақирга сув қўйди. Ташқарига чиқиб, тоғорани олиб кирди. Узига ҳам ўрин тўшаб, пишиллаб ухлаб қолган Ҳожарнинг пешонасидан ўпди — да, чаккасига секин шаппатлаб эркалаб қўйди. Ҳожар бурни қуриллаб, сал жилмайиб ухларди. Унинг қошлари, ингичка ияги ва чўзиқ кичкина юзи Анзиратга ўшар, қолган жойлари — бадҳовоқлиги ва лўпшилиги Норматнинг Анзират келин

бўлиб тушганда номаълум касалликдан ўлган опасига ўхшарди.

— Қачон эсларинг киради сизларнинг, — деди у эрка оҳангда, тураётиб Холматнинг пешонасидан ўпаркан. — Пешонамга сизлардан бошқа суянчиқ ёзилмаган шекилли...

Сўнг чопонини ўринга ташлаб, бошидаги қора шол рўмолни Хожарнинг устига ёпди — да, очиқ қолдирган эшикни ёпиш учун ўрnidан турди — ю, остонада худди гуноҳкордай ҳижолатли жилмайиб турган, кўлида тўқима қамчи ушлаган, юзи сал — пал оқарган, бир оз озган, қовоқлари халта бўлиб қолган, қорақўл телпак, узун пўстин кийиб олган Мирзақулни кўриб, турган койида қотиб қолди.

— Мана, мен келдим, — деди Мирзақул пишиллаб, нима учун келганини ўзи ҳам билмаётгандек гуноҳкор оҳангда. — Мана, келдим, Анзират.

Анзиратнинг оёғида дармон қуриб, ўтириб қолди ва Мирзақулга чўчиб, худди мушук чангалида қолган қуш боласидай илтижоли термилиб турди.

— Сенинг хаёлинга бошқа нарса келмасин, Анзират, — деди Мирзақул телпагини бошидан олиб. — Сен билан хўшлашгани келдим... Мен ҳам у ёққа кетяпман... Мени қадрлашмади. Анзират, қадримга етишмади... Ишлатиб, ишлатиб... Энди керак бўлмай қолганимда жўнатишяпти... Сенинг оддингдан ўтгани келдим... Ким билади... тирик қайтаманми, йўқми? Мендан рози бўл, энди...

— Нега келдингиз?! — Ваҳимали шивирлади Анзират, унинг тиззалари дириллай бошлаганди. — Нега келдингиз?... Сизни деб чеккан шунча азобларим етмасмиди... бошимга ортган шунча савдоларингиз етмасмиди?..

Мирзақул ерга қаради ва бошига телпагини қайтадан кийди. Сўнг ниманидир айтмоқчи бўлиб тарадудланди — ю, лекин айтмай, индамай қолди. Унинг ҳозирги туришида ялгариги савлатидан асар ҳам йўқ, аввалги гердаиш, ўзига зеб бериб гапириш ва доимо ўзининг мансабини эслатиб турадиган салобати қолмаган эди. Унинг кўзлари чўккан, соқоллари ҳам аввалгидек қиртишлаб олинмаган, ўсиқ, палапартиш кийинган эди.

— Мен кўп ўйландим,— деди у мунгли ва муштипар товушда хириллаб, Анзиратга қарамасдан.— Кўп ўйландим... Хотин зотини эрмак деб ўйлардим олдин. Хотин зоти эракка эрмак учун яратилган, деб ўйлар эдим. Умримда ҳамиша шундай қилиб келдим, Анзират, сени кўргунча шундай деб ўйлардим. Сени кўрган биринчи ойлари ҳам шундай деб ўйлардим... Дунёда ҳамма нарса эрмак, қўлингда пулинг, остингда отинг бўлса, маликаниям қўйнингга олишинг мумкин, деб ўйлар эдим. Сени кўрдим — у, ҳамма ўйларим чил — чил синди. Олдинлари хотин зотини аламдан, ўчакишиб эрмак қилардим... Сен мен кўрган хотинларнинг ичида бўлакчасан, Анзират... Сен ҳаммадан бўлакчасан, Анзират, сен ҳаммамиздан устун турасан... Агар рози бўлганигда сенга ўша пайтдаёқ уйланган, сени буйтиб хор қип қўймаган бўлардим.

Анзират ўзини йўлдан уриб, хўрлатиб ва ҳақоратлатиб, энди эса унинг олдига бўйин эгиб келгани ва ўзини ҳаммадан устун қўяётгани учун кўнгли тўлиб борар, алам, хўрлик унинг бўғзини куйдирмоқда эди.

— Кетинг, — деди Анзират ва деворга бошини тираб йиглаб юборди. — Кетинг... Мени тинч қўйинг, худо ёрлақасин сизни... Одамлар кўриб қолса нима дейди... Ақалли болаларимни ўйланг, уларни тирик етим қилманг...

— Агар урушдан омон қайтсам, сени ҳеч кимга хўрлатиб қўймайман. Мени деб чеккан азобларинг учун сени бошимда кўтариб юраман, Анзират. Мени деб ҳеч ким сенчалик азоб чекмаган... Ҳамма менга олдимда тиржайиб, изимдан қаргаган, хотинлар бирон нарса ундирсам, деб қийшанг — лаган, мендан кўпроқ нарса олишни ўйлашган... Сен эса... Агар урушда ўлиб — пўлиб кетсам, ҳамма дарров эсан чиқариб юборади... фақат сен эслайсан, фақат сен азоб чекасан, биламан. Сенинг кўнглинг шундай... Мени фақат сен эслайсан... — Тез — тез гапира бошлади Мирзақул.

— Кетинг! — Шивирлади Анзират. — Кетинг... — Мирзақулга қарамай хўнграб йиглаб юборди. Бу хўрлик ва гина йиғиси эди. Қилган гуноҳи учун доимо кишилардан туртки еб келган, ҳақоратланган, хўрланган қалб шу бир оғиз ширин гап эшитиши билан эриб кетган эди. Унинг шу одам туфайли чеккан азобларидан, изтиробларидан

хўрлиги келар, ўпкаси тўлиб борар, ўзини босолмаётган эди, бу эркалик йигиси эди. Анзират бир неча ойдан бери биринчи марта чин кўнгилдан эркалик билан йиғламоқда эди.

— Йиғлама, — деди Мирзақул ва унинг аввалгидай сочини силлаш ва овутиш учун олдига борди. — Йиғлама... Анзиратнинг қаршисига тиз чўқди. У ҳозир ҳамма нарсага тайёр эди. — Йиғлама... Йиғлама, биронтамиз ҳам сенинг кўз ёшингга арзимаймиз. Сени хўрлаганлар йиғласин, мен йиғлайин, сен йиғлама... Менинг ўпкамни тўлдирма, урушга кўнглим гаш бўп кетмайин... Кулиб хўшлаш... Анзират... йиғлама...

Анзират бу юмшоқ товушни эшитиб, Мирзақулнинг юзига қаради. Мирзақулнинг кўзларида ҳижолат ва бошқа одамларникидан ўзгача, ўзи учун аталган меҳр кўриб, бирдан кўнгли юмшаб кетди. Кўзига Мирзақул жуда мушטיפар бўлиб кўринди. Ундан кўрган барча азобларини унутди ва йиғлаган кўйи:

— Кетинг, мен сиздан розиман, кетинг... худо хайрингизни берсин, тезроқ кетинг... — деди ва деворга суяниб, йиғлай бошлади.

Мирзақул серрайиб қараб турди — ю, бирдан ўзини унинг оёқларига ташлади.

— Мени кечирдингми?! Мени — я! — деди у Анзиратнинг оёғини қучоқлаб олиб. — Нега кечирдинг? Нега? Нега бошқаларга ўхшаб жар солмайсан? Нега мени қарғамайсан, нега менинг шармандамини чиқармайсан?! Нега менинг гўримга гишт қаламайсан? Нега?! Шунда мен балким енгил гортган, юрагим бундай гаш бўлмаган бўларди...

— Вой, бу нимаси, — қўрқиб орқага тисланди Анзират. — Бу нимаси? Кетинг, кетинг деяпман сизга, бундай қилманг... Сиздан розиман, дедим — ку... Кетинг, оҳ, кетинг!..

— Хўп, хўп, — деди Мирзақул унинг оёғини қўйиб юбориб, ерда ётган телпагини қўлига олди. — Хўп... Кет десанг, кетаман... Ўл десанг, ўламан... Майли, хўш қол... Мен ўлиб кетсам, қаргаб юрма, рози бўл... рози...

У шартта изига бурилди ва бир қадам ҳам юрар — юрмас эшик зарб билан очилди — ю, қўлида милтиқ тутган, эски, қири чиқиб кетган пахталигининг ёқаси осилиб, ички

кўйлаклари кўриниб турган, кўкиш аскарый теллагининг бир қулоқчини шалпайган, узоқ югурган отдек ҳансираб, кўзлари қизариб кетган Нормат кириб келди. Уни кўриб Мирзақул орқага чекинди ва Анзират билан ёнма — ён туриб қолиб, унга қўрқув ҳамда ваҳима билан тикилди.

Нормат сочлари тўзиб, бир ҳолатда бўлиб ётган, ёлғиз чит кўйлақда деворга қапишиб турган Анзиратни кўргач, ҳаммасига тушунди.

— Ҳали сен эдингми?! — деди у газабдан овози бўғилгудек хириллаб. — Ҳали сен эдингми, менинг ҳаётимни булғаган, мени болаларимдан жудо қилган!.. Ҳали сен эдингми... хезалак!..

Мирзақул индамай бошини эгди. Унинг юзида ҳеч қандай ифода иўқ эди.

— Сен шунинг учун ҳам бизларни урушга жўнатган экансан — да? — деди яна ёввойи товущда. Унинг кўзлари қизариб борарди, вужудида қалтироқ турган эди. — Бизни урушга жўнатиб, хотинларни бузиб, маишат қилмоқ — чи экансан — да, айғир!..

Мирзақул ўзини олиб қочишга улгурмади. Милтиқ қўндоғи чап биқинига зарб билан тегди — ю, у биқинини ушлаганча, Анзиратнинг оёғи остига йиқилди.

Анзират Норматга қўрқув билан тикилиб орқага тисланди. Бироқ Норматнинг кўзидаги ёввойи бир назарни англаб, бирдан тақдирига тан берди, кўзини ерга қадаганча ўтириб қолди.

Нормат унинг олдига бориб, лой ва балчиққа беланган қўли билан унинг иягидан кўтарди.

— Сени яна кечирмоқчи ҳам бўпман — а! — деди у алам билан бош сараклатиб, қутурган оҳангда. — Ҳа, майли, депман — а! Майли, адашибди, деб кечирмоқчи бўпман — а!.. Қанжиқ, мени харом... инг билан булғаган экансан — да... Мени мана бу харомтомоқ хезалакка алмаштирмоқчи экансан — да... қанжиқ!..

Анзират ҳўнграганча деворга ёпишиб қолди... Нормат партизанлар билан бир қишлоқни қутқаргандаги воқеани: бир взвод фашистлар зрини боғлаб қўйиб, кўз олдига хотинини зўрлаб ўлдирганини, серсоқол деҳқоннинг номусдан жинни бўлиб қолганини эслади. Кўзига қон тўлди...

Бутун вужудида қалтироқ турди. У нафрат ва жирканиш аралаш түрт йилдан бери бутун вужудини булғаб ётган манфур сўзни айтди.

— Фашист! — деди ярим хириллаб ва бу сўз тиг каби кўксини тилимлаб ташлади. — Фашист... сизлар фашистсизлар! — Алам аралаш шивирлади. — Яна нималардир дегиси, юрагини тўлдириб турган хўрлик ва нафратни яна бошқа тубанроқ сўз билан ифодалагиси келди. Бироқ, билган сўзларининг ичидан у бундан ҳам қабиҳ сўз топа олмади. — Фашистлар! — деди у ҳорғин, лекин кескин ва хирқироқ товушда. Сўнг миясида чақнаган ўтдан сесканиб кетиб, кўзи тиний бошлади. Кўз олдида туман пайдо бўлди. Туман тарқаб, у ўзини отмоқчи бўлиб келаётган сонсиз фашист аскарларини кўрди, қулоғи остида яна ўқ овозлари, портлашлар эшитила бошлади. Таҳқирланган қалбида жирканиш туйди, лабининг икки чеккасида кўлик излари кўринди. У соғ оёгининг устига қўйиб милтиқни ўқлади. Унинг бу ҳаракатини, кўрган Мирзақул ўрнидан иргиб турди. Оғриқнинг зўридан чап биқинини ушлаганча, юзи бужмайиб, эгилиб қолди ва бошини сал кўтариб:

— Нормат, эсингни йиғ,— деди алаҳсираган ҳолатда.

Нормат унинг товушини олисдан, минг йиллар наридан эшитаётандек бўлди. У аллақачон ўйлаш қобилиятини йўқотган эди. Унинг кўз олдида енгларини шимариб олган, уни отиш, уни ўлдириш, ҳаётичи сўлдириш учун келаётган, у уч йил урушган душман аскарларини кўрар, миясида бошланган портлаш ва ўқ товушлари томирларини кенгайтириб юборган, кўз олди чанг — тўзонга тўлган эди.

Варанглаб отилган ўқдан Анзират чўчиб тушиб, унга даҳшат аралаш кўзлари косасидан чиққудек, бақрайиб қаради.

Нормат Мирзақулнинг жон талвасасида ихраб, тиқирчилашини кузатаркан, кўнглининг бир чеккасида ёввойи хушнудлик уйғонди, милтиқни маҳкам қисганча, кўзлари қизариб, узоқ югуриб, бирдан тўхтаган бўри каби ҳансирай бошлади, шу туриши рақибини тилка — пора қилиб ташлаган ва яна тилка — пора қилишга тайёр турган ўзининг миллион йиллар олдинги ёввойи аждодларига

жуда ўхшар эди. Авзойи ваҳимали тусга кирган, чакка томирлари бўртиб чиққан, оғзининг икки чеккасида сарғиш, қуюқ кўлик кўпираётган эди. Салдан кейин унинг кўзи на милтиқ овозидан уйғониб, юк тахмони орқасида қўрқиб йиғлаётган Холмат билан Ҳожарни, на кўзлари аллақачон сўниб бўлган Мирзақулни, на ўзига қўрқув билан гужанак бўлиб тикилиб турган хотинини кўрарди. У аллақачон ўзини урушдаман деб ҳисоблар ва фақат қандай отишнигина ўйлар, бутун вужуди қалт — қалт титрай бошлаганди. У хотинига қўзичоқни кўрган оч бўридек йиртқич назар билан қаради — да, қаҳ — қаҳ уриб кулиб юборди. Тўхтаб — тўхтаб узоқ кулди. Унинг бу кулгиси соғлом одамнинг кулгиси эмасди, ваҳшиёна йиртқичнинг бўкиришига ўхшарди. Салдан кейин қишлоқ сукунатини бузиб иккинчи ўқ отилди. Кейин жимиб қолди. Ўқ овозидан безовта бўлган қишлоқ итлари ҳуришганча у ёқдан — бу ёққа югура бошлашди.

Бийди момонинг отхонаси эшигига боғланган Қоратўп чўзиб — чўзиб, ғалати кишнаб қўйди. Итларнинг акиллашлари анчагача, тонг қип — қизил шоҳи пардасини осмон дарчасига туттунча тинмади... Ўқ овозидан ўзига келган Бийди момо ўрнидан ирғиб турди — да, туртина — суртина Норматнинг уйига қараб югура кетди. Пешонасидан оқаётган қон юзлари орқали секин кўйлагини ичига сизиб ўта бошлади. Бироқ ҳозир у ҳеч нарсани сезмас ва англамас эди. Унинг изидан уч — тўрт ит ҳуриб чопа бошлади. Бийди момо айвонга кираверишда яна бир йиқилиб тушди — ю, қаеридир қирсилаб кетди. Жонҳолатда ўрнидан туриб, эшиккача борди. Хонада қонга беланиб ётган Айзират билан Мирзақулни, қўрқиб кетиб, бир — бирини қучоқлаб йиғлаётган Холмат билан Ҳожарни кўриб, айвонга югуриб чиқди — да, ўзини деворга уриб бор овози билан хир — хирлаб, бақира бошлади:

— Одамлар!.. Қиёмат қойим бўлди. Нормат хотинини отиб қўйди. Одамлар!..

Унинг овози оқара бошлаган тонг қўйнига сингиб кетди.

Уч кундан кейин қишлоққа келган милиционерлар бутун ўтроқ қўнғирот уруғидан Нормат полвонни ахтара бошлашди. Нормат полвонга яқин бўлган ҳамманинг уйи тинтиб

чиқилди. Фақат бир ҳафтадан кейингина Бухор қоялари остидан бўрилар гажиб ташлаган, пешонаси ёрилган, қўллари синиб, панжалари мушт бўлиб тутилган жасадини топдилар.

* * *

...Ниҳоят қўнғирот элига баҳор кириб келди. У минг хил ноз, минг хил карашма билан уруш заҳматлари эзиб ташлаган уруш одамларининг юрагига яшаш ва яшнаш ишқини солди. Уларни эркалади, сочларини силади, адирларни қип – қизил лолаларга тўлдирди, бутун борлиққа гўзаллик гиламини ёйди. Қирларни бахт тиллари — майсалар қоплади. Жанжалкаш, асабий бўлиб қолган одамларнинг димоғини эркалади, уларни қирларга етаклаб чиқди, кўзларидан ўпди.

Ёмғир бу йил хосиятли келишидан дарак бериб, тошларни, дарахтларни аламидан чиққунча савалади, жилғаларга шўхлик қилиб, буралиб – буралиб оқди.

Баҳор қаровсиз қолган Норматнинг уйини ҳам эздан чиқармади, унинг томига майсалар ундирди, айвонига қизғалдоқлар эқди, дарахтларини гулга кўмди, аригида азобланиб, лойқаланиб оқди. Бузилиб кетаёзган ўчоқ бошида икки бойчечак ўсиб чиқди. Улар ҳеч ким эшитмас қилиб, «Бахт, бахт, бахт», дея қўнғироқ чалдилар, ёмғир деразасига урилиб – урилиб йиғлади, шамол айвонга йиғилиб қолган хас – хусларни учуриб, узоқ – узоқларга олиб кетди...

...Осмон юзини икки марта ҳора булут қопласа ҳам майборотнинг охирларига бориб кунлар исиб кетди. Катта дарёдан лойқа сув келмай қўйди. Дарахтларнинг гуллари тўкилиб бўлди. Енгил ва илимилик шабада эса бошлади.

Саратоннинг бошларида, ўрик довуччалари сарғая бошлаганда, кўзлари ожиз бўлиб қолган Бийди момонинг катта келинидан бошқа терсоталиклар қотнинг устига кўчиб чиқишди. Бийди момонинг катта келини қайнонасини ёлғиз ташламаслик ва уйнинг чироғини ўчирмаслик учун бу йил қишлоқда қолди. Кичик келин баҳорнинг охирларида қамашилик бир муаллим бола билан қочиб кетди.

Катта келин Бухор полвоннинг авлодини ёлғиз узи давом эттиришга аҳд қилди ва эрининг олишларда киядиган қора яктагини кийиб, белини маҳкам боғлаб, саккиз яшар ўғли билан уй суваш, ўтин териш ва сомон тўдалашга киришиб кетди.

Қотнинг устидаги бугдойлар сарғайди. Улар турт йиллик ҳорғин сукунатини бузиб, қувноқ шовулладилар. Бахт ва эзгулик, муҳаббат ва хаёт, меҳр ва оқибат ҳақида шивирлашиб, дунёдаги энг муқаддас куйни олтин қўнғироқлари билан чала бошладилар.

Т а м о м

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Шамолни тутиб бўлмайди	3
Ялпиз ҳиди	14
Бевақт чалинган бонг	34
Очилмаган эшик	58
Ажр	73

Қисса

Уруш одамлари	90
---------------------	----

Адабий — бағий нашр

НАЗАР ЭШОНҚУЛ

**ШАМОЛНИ
ТУТИБ БЎЛМАЙДИ**

Қисса ва ҳикоялар

Муаллиф ушбу китобнинг чоп этилишига яқиндан Ёрдан Садриддин Қурбонювга ўз миннатдорчилигини билдиради.

Босишга 01.01.2006 й.да рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/32. Босма тобоғи 10,71,
Шартли босма тобоғи 6,375. Адади 700 нусха.
Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 1.